

Vikerkaar

9/ 1992

Erich Fried «Quia absurdum»; James Joyce'i ja Peeter Saute-ri proosat; Ene Mihkelsoni ja Jim Ollinovski luulet; Habermas: tasategev revolutsioon e mida tähendab sotsialism täna; Käärrik rahvussotsialismi enesetunnetusest I; Önnepalu essee reetmisest; Siversilt Claudeliana; Kaplinski Kuusbergile a. D. 1980; Eliade järg; Hasselblatt — saksa pohmelus; Toomiku kunst

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri

Ilmub alates 1986. a juulist. 7. aastakäik.

September 1992. Nr 9

Sisukord

James Joyce *Ulysses* 2

Ene Mihkelson *Luulet* 19

Peeter Sauter *Armastus on vastik sõna* 21

Jim Ollinevski *Luulet* 30

Heie Treier *Kunst kui agressioon* 32

Jürgen Habermas *Tasategev revolutsioon ja pahempoolse revisjoni vajadus. Mida tähendab sotsialism täna?* 36

Henn Käärrik *Natsionaalsotsialismi erese-tunnetusest I Alfred Rosenberg* 45

Tõnu Õnnepalu *Ja lahkuda polnud kerge* 53

Fanny de Sivers *Claudiana* 60

Hasso Krull *Poststrukturealistlikud meetodia kirjanduse käsitlemisel* 63

Mircea Eliade *Sakraalne ja profaanne* 67

Arno Raag *Saatuslikus kolmnurgas* 76

Elav ajalugu

Jaan Kaplinski *Saateks* 83

Vaatenurk

Priidu Beier *Georg Trakl — väike vördjas!* 89

Peeter Künstler *Ühe olukirjelduse asjus* 90

Kaleidoskoop

Cornelius Hasselblatt *Saksa kultuur kevadel 1992* 93

Lahtisi lehti

Nigol Andresen *Eesti uue elu lävel* 95

A. I. Itskok *Purask ja karikas* 96

Kujundus: Jüri Kaarma.

Värvifotod: Boris Mäemets

Esikaanel: Jaan Toomik. Segatehnika. 1992. Fragment

Tagakaanel: Jaan Toomik. Segatehnika. 1992.

ERICH FRIED

Saksa keelest tõlkinud Helgi Loik

Quia absurdum

Ma uskusin
rahu on rahu.
Ma uskusin
turvalisus on turvalisus
õigus on õigus
ja julgeolek julgeolek

Ma uskusin
demokraatia on demokraatia
Ma uskusin
sotsialism on sotsialism
vaimustus on vaimustus
ja usaldus usaldus

Ma uskusin
abivalmidus on abivalmidus
Ma uskusin
headus on headus
areng on areng
ja fantaasia fantaasia

Ma uskusin
nõrdimus on nõrdimus
Ma uskusin
halastus on halastus
vaba armastus on vaba armastus
ja ausameelsus ausameelsus

Ma usun
vananemine on vananemine
meeleheide on meeleheide
Aga ma uskusin
möödanik on möödas
ja tulevik on tulevik

JAMES JOYCE

ULYSSES

(Katkend romaani algusest)

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

Hea väljanägemisega turske Buck Mulligan tuli trepist üles, käes seebivahu-kauss, millel peegel ja habemenuga lebasid ristamisi. Kollane võotamata hommikumantel hõljus ta järel mahedas hommikutuules. Ta tõstis kausi üles ja laulis:

— *Introibo ad altare Dei.*

Seisma jäädes kõõritas ta hämarast keerdtrapist alla ja hüüdis kähedalt:

— Tule üles, Kinch. Tule üles, sa pelglik jesuiit.

Ta astus pühalikult ettepoole ja ronis ümarale suurtükialusele; pööras ümber ja õnnistas väarikalt kolm korda torni, ümberkaudset maakohta ja ärkavaid mägesid. Siis, märgates Stephen Dedalust, kummardas ta tema poole ja tegi kiiresti õhus riste, puristades ja pead vangutades. Unine ja rahulolematu Stephen Dedalus toetas küünarnukid trepi kõrgemale astmele ja vaatas jahe-dalt seda vankuvat ja puristavat nägu, mis teda õnnistas, piklikku hobusenägu ja heledaid tonsuurita juukseid, mil oli kooreta tamme läige ja värv.

Buck Mulligan piilus hetkeks peegli alla ja kattis siis kausi kärmesti kin-ni.

— Tagasi kasarmusse, sõnas ta rangelt.

Siis lisas ta jutlustaja toonil:

— Sest see, mu armsad sõbrad, on tõeline Püha Issanda Armulaud: ihu ja hing ja veri ja... Aeglast muusikat, palun. Sulgege silmad, härrased. Üks hetk. Pisut tüli nende väikeste valgete verelibledega. Vaikust.

Ta piilus kõrvale üles ja tõi kuuldavale pika madala kutsungivile, siis jäi vait ja kuulatas ülimalt tähelepanuga, valgetel hammastel kuldsed täpid siin-seal helkimas. Chrysostomus. Läbi vaikuse vastas valjusti kaks kähedat vil-let.

— Tänan, vanapoiss, hüüdis ta reipalt. — Sellest aitab. Lülita vool välja, ole hea.

Ta hüppas suurtükialuselt alla, vaatas tõsiselt tole poole, kes teda jälgis, ja tõmbas hommikumantli hõlmad oma jalgade ümber koomale. Täidlane varjundatud nägu ja pahur piklik lõug meenutasid mõnda prelaati, keskaeg-set kunstide patrooni. Aeglaselt venis ta huulile heatahtlik naeratus.

— On see vast nali, ütles ta rõõmsalt. — See sinu absurdne nimi, vana-kreekalik.

Ta vibutas sõbraliku pilkega sõrme ja läks tornirinnatisele, endamisi naer-des. Stephen Dedalus tõusis üles, järgnes talle vastumeelselt poolele teele ja istus suurtükialuse servale, seirates teda ka siis, kui ta pani peegli rinnatisele, kastis pintsli kaussi ja seebitas sisse oma põsed ja kaela.

Buck Mulligani lustlik häääl jätkas.

— Minu nimi on ka absurdne: Malachi Mulligan, kaks daktülit. Kuid sel-
lelgi on helleenilist kõla, üks ole. Kergejalgne ja päikseline nagu pukk ise.
Me peame minema Ateenasse. Kas sa tuleksid, kui mul õnnestuks tädilt
paarkümmend naela välja pinnida?

Ta pani pintsli kõrvale ja hüüdis lõbusalt naerdes:

— Kas ta tuleb? See armetu jesuiit.

Ta jäi vait ja hakkas end hoolega raseerima.

— Kuule, Mulligan, ütles Stephen vaikselt.

— Jah, mu armas?

— Kui kauaks kavatseb Haines siia torni jääda?

Buck Mulligan tõi üle oma parema öla nähtavale raseeritud põse.

— Jumal, kas ta pole õudne? ütles ta otsekoheselt. — Tüütu anglosaks.
Ta arvab, et sa ei ole gentleman. Jumal, need neetud inglased. Kõige oma
raha ja seedehäiretega. Sest tema tuleb ju Oxfordist. Tead, Dedalus, õieti on
sinul õiget Oxfordi stiili. Tema ei pääse sulle ligigi. See minu pandud nimi
on sulle parim: Kinch, noatera.

Ta tõmbas ettevaatlikult noaga üle oma põse.

— Ta jampsis terve öö mingist mustast pantrist, ütles Stephen. — Kus on
ta püssikott?

— Armetu kuutõbine, ütles Mulligan. — Kas sa pabistad?

— Jah, muidugi, ütles Stephen rõhutatult ja kasvava hirmuga.

— Olla siin pimedas koos mulle tundmatu mehega, kes määratseb ja jamp-
sib musta pantri tulistamisest. Sina oled inimesi uppumisest päästnud. Aga
mina ei ole kangelane. Kui ta jääb veel siia, siis mina lähen.

Buck Mulligan vaatas, kulg kortsus, vahtu oma habemenoal. Ta hüppas
oma õrrelt alla ja hakkas kiiruga midagi taskutest otsima.

— Kurat, ühmas ta.

Ta tuli suurtükialuse juurde, pistis käe Stepheni ülemisse taskusse ja üt-
les:

— Laena mulle oma ninarätti noa pühkimiseks.

Stephen talus vaikselt, kuidas teine tõmbas tema taskust röpase kortsus
taskurätti ja hoidis seda nurkapidi vaatamiseks välja. Buck Mulligan pühkis
hoolega noatera. Siis uuris ta taskurätti ja ütles:

— Bardi ninarätt. Uus värvitoon meie Iiri poeesias: tattroheline. Seda
võib peaaegu et maitsta või mis.

Ta tõusis taas rinnatisele ja silmitses Dublini lahte, heledad tammekarva
juuksed õrnalt hõljumas.

— Jumal, ütles ta vaikselt. — Kas meri polegi mitte see, mis ta Algi sõ-
nutsi on: hall armas ema? Tattroheline meri. Munakotte pingutav meri. *Epi
oinopa ponton*. Ah Dedalus, need kreekelased. Ma pean sind õpetama. Sa
pead lugema neid originaalis. *Thalatta! thalatta!* Ta on meie suur armas
ema. Tule vaata.

Stephen tõusis ja läks rinnatise juurde. Sellele nõjatudes vaatas ta alla
veele ja postilaevale, mis väljus Kingstowni sadama suudmest.

— Meie võimas ema, ütles Buck Mulligan.

Ta pööras äkitselt oma suured otsisklevad silmad merelt Stepheni näole.

— Mu tädi on arvamusel, et sa tapsid oma ema. Sellepärast ei lubagi ta mul sinuga tegemist teha.

— Keegi ta tappis, ütles Stephen süngelt.

— Sa oleksid võinud põlvitada, pagana pihta, Kinch, kui su surev ema seda sult palus, ütles Buck Mulligan. — Ma olen sama palju hüperborealane kui sina. Kuid kui kujutleda oma ema palumas sind oma viimsel hingetõmbel, et sa põlvitaksid maha ja tema eest palvetaksid... Ja sina keeldusid. Sinus on midagi kurja...

Ta jäi vait ja pintseldas kergelt oma teist põske. Tema huulile ilmus leebe naeratus.

— Kuid veetlevaim komejant, pomises ta endamisi. — Kinch, kõige parem komejant kõigist.

Ta raseeris ühtlaselt ja hoolega, hääletult, tõsiselt.

Stephen, küünarnukk konarlikul graniidil, toetas pea peopesale ja silmit- ses oma läikimakulunud kuuekäise narmendavat serva. Valu, mis polnud veel armastuse valu, näris ta südant. Vaikselt oli ta ema pärast surma talle unenäos ilmunud, kurnatud keha pruunis lotendavas surirüüis vaha ja roosi- puu järele lõhnamas; Stepheni poole suunatud tummal ja süüdistaval hinge- õhul oli õrn niiske tuha lõhn. Üle narmendava käisesuu nägi ta merd, mida üks täissöönud hääl tema kõrval oli äsja just tervitanud kui suurt armsat ema. Lahe ja taevaranna ring oli täis hägust rohelist vedelikumassi. Valgest port- selanist kauss oli seisnud ema surivoodi kõrval, täis rohelist venivat sappi, mida too oli kiskunud lahti oma mädanevast maksast valjult oigavates ok- sekrampides.

Buck Mulligan pühkis taas noatera.

— Ah sind, vaest koeraroju, ütles ta sõbralikul häälel.

— Ma peaksin sulle andma särgi ja mõned taskurätid. Kuidas need piüksid on, mis teiste käest saadud?

— Nad käivad päris hästi, vastas Stephen.

Buck Mulligan ründas lohku oma alahuule all.

— Nali on selles, ütles ta rahulolevalt, — et peaks ütlema: teiste jalast saadud. Jumal teab, mis süüfilisehaige omad nad olid. Mul on ühed suurepä- rased peenetriibulised, halli värvi. Sa näeksid neis noobel välja. Ma ei tee nalja, Kinch. Sa näed paganama hea välja, kui oled riidesse pandud.

— Tänan, vastas Stephen. — Ma ei saa neid kanda, kui nad on hallid.

— Tema ei saa neid kanda, ütles Buck Mulligan oma peegelpildile. — Etikett on etikett. Ta tapab oma ema, kuid ei saa kanda halle pükse.

Ta pani habemenoa ilusasti kokku ja kontrollis sõrmedega patsutades oma naha siledust.

Stephen pööras pilgu merelt sellele liikuvate suitssiniste silmadega tüse- dale näole.

— See kutt, kellega ma eile õhtul Shipis olin, ütles Buck Mulligan, rää- gib, et sul on n.t.p. — nõdrameelse täielik paralüüs. Ta elab koos Conolly Normaniga Dottyville'is.

Ta pöördus peeglit pool ringi õhus, et selle sähvatused saadaksid teateid maailma, mis nüüd sädeles päikesevalguses. Tema raseeritud kaardus huuled naersid ja talle valgete säravate hammaste servadki. Naer haaras kogu ta tugeva, hea ehitusega keha.

— Vaata ennast, ütles ta, — sa hirmus bard.

Stephen kummardus, juuksed püsti, ja uuris tema poole sirutatud, sakilise mõraga peeglit. Sellisena siis näevad mind tema ja kõik teised. Kes valis mulle selle näo? Selle kirpudest puhastamata koerakere... mis küsib minu käest sedasama.

— Ma näppasin selle toatüdruku kambrist, ütles Buck Mulligan. — See on talle paras. Mu tädi peab Malachi jaoks ainult inetuid teenijaid. Ära teda kiusatusse aja. Ta nimi on Ursula.

Jällegi naerma pursates võttis ta peegli Stepheni puuriva pilgu eest ära.

— Calibani viha, kui ta oma nägu peeglist ei näe, ütles ta. — Oleks Wilde veel elus, et sind näha.

Stephen tõmbus tagasi, osutas sõrmega ja ütles kibedalt: — See on Iiri kunsti sümbol. Teenija mõrane peegel.

Buck Mulligan võttis korraga Stepheni käevangu ja tegi koos temaga ringi torni katusel, nuga ja peegel klõbisemas taskus, kuhu ta oli nad torganud.

— Sind ei ole ilus niimoodi kiusata, Kinch, eks ole, ütles ta sõbralikult. — Jumal teab, et sinus on rohkem vaimu kui kellelgi neist.

Jälle põikleb. Ta kardab minu kunsti skalpelli nii nagu mina tema oma. Külma terassulge.

— Teenija mõrane peegel. Ütle seda tolele Oxfordi sellile korrus allpool ja saadki talt ühe gini. Ta haiseb rahast ja arvab, et sa ei ole gentleman. Ta vanamees ajas oma pleki kokku suuludele jalapit müües või mõne muu needud kelmusega. Jumala eest, Kinch, kui sina ja mina võiksime töötada koos, siis me vast teeksime midagi sellel saarel ära. Helleniseeriksime ta.

Cranly käsivars. Tema käsivars.

— Ja mõelda, et sina peaksid nende sigade käest kerjama. Ma olen ainuke, kes teab, kes sa oled. Miks sa mind rohkem ei usalda? Kas häda on Hainesis? Kui ta veel lärmi teeb, siis ma toon siia Seymouri ja me teeme ta hullemini täis, kui Clive Kempthorpe tehti.

Rahakate häälte nooruslik kära Clive Kempthorpe'i toas. Kahvanäod: nad hoiavad naerust kõhtu kinni, embavad teineteist. Oh, ma enam ei või. Räägi sellest talle peenetundeliselt, Aubrey! Ma suren! Särgi lõhkised ribad õhus lipendamas, keksib ja komberdab ta ümber laua, püksid rebadel, ja Magdaleeni Ades ajab teda rätsepakääridega taga. Ehmunud vasika nägu, marmelaadiga üle kullatud. Jätke mu munad alles! Ärge vinnutage mind.

Avatud aknast kostvad hüüded panevad siseõue vappuma. Kurt aednik, põll ees, Matthew Arnoldi näo taha maskeerunud, lükkab muruniidukit üle tumeda muru ja vaatab pilukil silmi rohukõrte tantsisklevaid kübemeid.

Meie jaoks... uuspaganlus... *omphalos*.

— Las ta jääb, ütles Stephen. — Tal pole viga midagi, välja arvatud öösel.

— Misasi see siis on? küsis Buck Mulligan kärsitult. — Lase sel tulla. Mina olen sinuga ju küllaltki otsekohene. Mis on sul praegu minu vastu?

Nad jäid seisma, vaadates Bray Headi neeme, mis lebas vee peal nagu valaskala nina. Stephen vabastas end vaikselt käevangust.

— Tahad, et ma ütlen sulle? küsis ta.

— Jah, mis see on? vastas Buck Mulligan. — Ma ei mäleta midagi seesugust.

Ta vaatas kõnelemise ajal Stephenile näkku. Kerge tuul pühkis ta laupa, tuulutades õrnalt ta heledaid kammimata juukseid ja puudutas rahutuse hõbedasi täppe ta silmades.

Stephen ütles omaenda häälest masendatuna:

— Kas sa mäletad, kui ma esimest korda pärast oma ema surma teie poole tulin?

Buck Mulligan kortsutas kiiresti kulmu ja ütles:

— Mis? Kus? Mulle ei tule midagi meelde. Ma mäletan ainult ideesid ja aistinguid. Miks? Mis siis Jumala eest juhtus?

— Sa tegid teed, ütles Stephen, — ja ma läksin üle trepimademe, et tuua veel pisut kuuma vett. Sinu ema tuli mingi külalisega elutoast välja. Ta küsis sinult, kes su toas on.

— Jah? ütles Buck Mulligan. — Mis ma talle vastasin? Olen unustanud.

— Sa ütlesid, vastas Stephen, — Ah, see on vaid Dedalus, kelle ema on surnd kui vana loom.

Puna, mis tegi ta nooremaks ja kütkestavamaks, tõusis Buck Mulligani näkku.

— Kas ma ütlesin tõesti nii? küsis ta. — Hea küll? mis selles siis halba on?

Ta tõrjus oma kohmetuse endast närviliselt eemale.

— Ja mis on surm? küsis ta, — sinu ema või sinu või minu surm? Sa nägid vaid oma ema surma. Mina näen, kuidas nad Materis ja Richmondis iga päev vedru välja viskavad, ning lõikan nad siis lahkamissaalis ribadeks. See on loomalik värk ja ei midagi muud. Ja üleüldse ei loe see midagi. Sa ei põlvitanud maha, et palvetada oma ema eest tema surivoodil, kui ta sult seda palus. Miks? Sest sinus on see neetud jesuiidi joon, ainult et tagurpidi. Minu jaoks on see kõik üks pila ja loomalikkus. Ta ajusagarad ei funksi enam. Ta nimetab arsti sir Peter Teazole'iks ja nopib oma teki pealt tulikaid. Tee talle meelega, kuni see on möödas. Sa ei täitnud tema viimast surmaeelset soovi ja ikka oled minu peale pahane, et ma ei ulu nagu mõni Lalouette'i juurest palgatud nutunaine. Tobedus! Võib-olla ma ütlesingi nii. Aga mul polnud mõtteski su ema mälestust solvata.

Ta oli end taas julgeks rääkinud. Stephen varjas haigutavad haavad, mis need sõnad olid ta südamesse jätnud, ja ütles väga kalgilt:

— Ma ei pea silmas oma ema solvamist.

— Mida siis? küsis Buck Mulligan.

— Minu enese solvamist, vastas Stephen.

Buck Mulligan pööras kannapeal ringi.

— Ah, võimatu inimene! hüüdis ta.

Ta kõndis mööda rinnatist kaugemale. Stephen jäi oma kohale üle tasase mere maismaad silmitsema. Meri ja maa tuhmusid. Veri tagus ta silmades, varjutades nägemist, ta tundis oma põskede palavust.

Hääl torni seest hüüdis valjusti:

— Kas sa oled seal üleval, Mulligan?

— Ma tulen, vastas Buck Mulligan.

Ta pöördus Stepheni poole ja ütles:

— Vaata merd. Mis hoolib tema solvanguist. Viska Loyola peast, Kinch, ja tule alla. Saks tahab oma hommikupeekonit.

Ta pea jäi veel korraks pidama viimase trepiastme kõrgusel, katusega samal tasapinnal.

— Ära selle pärast päev otsa noruta, ütles ta. — Ma olen mõtlematu. Lõpeta need muremõtted.

Ta pea kadus, kuid tema laskuva hääle põrin kaikus veel trepist üles:

*Ja ära page vaagima
Lembe mõrkjat saladust,
Sest Fergus juhib pronksist tõlda.*

Metsavarjud hõljusid vaikselt mööda läbi hommikurahu trepitipult mere poole, mida ta silmitses. Kalda all ja kaugemal valgenes veepeegel, mida tallasid kergekingalised kärmed jalad. Tuhmi mere valge rind. Kaksikrõhud, kaks ja kaks. Käsi, mis sõrmitseb kandlekeeli, sulatades ühte nende kaksikakordid. Lainevalged laulatatud sõnad sätendamas tuhmil vool.

Pilv hakkas aeglaselt päikest katma, varjundades lahe sügavrohelisteks. See lasus tema selja taga, mõrkjate vete anum. Ferguse laul: ma laulsin seda kodus üksi olles, hillitsedes pikki tumedaid akorde. Tema uks oli avali: ta tahtis kuulda minu laulu. Hirmust ja kaastundest vaiksena läksin ta voodi veerele. Ta nuttis oma armetul asemel. Nende sõnade pärast, Stephen: lembe mõrkjat saladust.

Kus nüüd?

Tema saladused: vanad sulglehvikud, tuttidega kaunistatud tantsukaardid, muskusega puuderdatud, merevaiguhelmestest ehe tema lukku keeratud laekas. Kui ta oli väike tüdruk, rippus tema maja päikesepoolisel aknal linnupuur. Ta kuulis vana Royce'i laulmas hirmsa türklase pantomiimis ja naeris koos teistega, kui too laulis:

*Ma olen mees,
Kel võimuses
On nähtamatu olla.*

Viirastuslik rõõm, kokku volditud: muskuselõhnaline.

Ja ära page vaagima.

Looduse mällu kokku volditud koos tema mänguasjadega. Mälestused

ahistasid ta murelikku meelt. Klaas vett köögikraanist, kui ema pidi võtma vastu sakramenti. Kooritud õun, pruuni suhkruga täidetud, ema jaoks kaminatulel küpsemas pimedal sügisõhtul. Tema kaunikujulised sõrmeküüned, mis olid laste särkidest nopitud ja puruks litsutud täide verest punaseks värvunud.

Unenäos oli ema vaikselt tema juurde tulnud, tema kurnatud keha lotendavas surirüüis lõhnas vaha ja roosipuu järele; Stepheni poole koos tummade salasõnadega suunatud hingeõhul oli õrn niiske tuha lõhn.

Tema klaasistunud silmad, mis vahtisid surma seest, et raputada ja painutada mu hinge. Ainult mind. Suriküünlad tema agooniat valgustamas. Kummituslik valgus piinatud näol. Ta kähe vali hingamine hirmu käes vabises, sellal kui teised põlvili maas palvetasid. Tema silmad minu peal, et mind rabada maha. *Liliata rutilantium te confessorum turma circumdet: iubilantium te virginum chorus excipiat.*

Hauaröövel! Laibaõgija!

Ei, ema. Lase mul olla ja lase mul elada.

— Kinch, ahhoi!

Buck Mulligani hääel laulis torni sisemusest. See tuli mööda treppi lähemale, uuesti hõigates. Stephen, kes ikka veel oma hinge kaebuste käes värises, kuulis sooja jooksvat päikesevalgust ja selja tagant õhust kostvaid sõbralikke sõnu.

— Dedalus, tule alla nagu üks pai poiss. Hommikueine on valmis. Haines palub andeks, et ta meid öösel üles ajas. Kõik on korras.

— Ma tulen, ütles Stephen pöördudes.

— Jumala pärast, tee seda, ütles Buck Mulligan. — Minu pärast ja kõigi meie pärast.

Ta pea kadus ja ilmus taas.

— Ma rääkisin talle ära su Iiri kunsti sümboli. Ta ütleb, et see on väga nutikas. Pinni talt üks nael. See tähendab, gini.

— Ma saan täna hommikul palka, ütles Stephen.

— Neli säravat suveniiri, hüüdis Buck Mulligan rõõmsalt.

— Korraldame täna hiilgava jooma, mis hämmastaks druiidseid druiidegi. Neli kõikvõimsat suveniiri.

Ta heitis oma käed üles ja trampis kiviastmeid pidi alla, lauldes viisist mööda Cockney aktsendiga:

Ah, kas ei teeks see meile rõõmu

Rüübata viskit ja õllesõõmu

Kroonimise,

Kroonimise päeval?

Ja kümme sõõmu ja sada sõõmu

Kroonimise päeval?

Sooja päikesepaiste rõõmutsemine mere kohal. Nikeldatud vahukauss säras unustatuna rinnatisel. Miks peaksin mina ta alla tooma? Või jätta ta sinna terveks päevaks, see unustatud sõprus?

Ta läks kausi juurde, hoidis seda mõnda aega käes, tundes selle jahedust, haistes kleepjat seebivahtu, millesse oli torgatud pintsel. Niiviisi kandsin ma viirukilampi Clongowes's. Ma olen nüüd teine ja siiski seesama. Samuti teener. Teenri teenija.

Torni sünges võlvitud elutoas liikus Buck Mulligani kogu kärmelt edasitagasi kolde ees, selle kollakat kuma kord peites, kord nähtavale tuues. Kaks pehme päevavalguse juga langes kõrgetest laskeavadest kivipõrandale: ja nende kiirte ristumispaigas hõljusid pööreldes kivisöesuitsu ja praetud rasva pilved.

— Me lämbume, ütles Buck Mulligan. Haines, ole nii hea, tee uks lahti.

Stephen pani vahukausi kapi peale. Pikk kogu tõusis koikult, millel ta oli istunud, läks ukseavale ja tegi sisemised ukсед lahti.

— Kas teil võti on? küsis hääl.

— Dedalusel on, ütles Buck Mulligan. — Püha Neitsi, ma lämbun. Ta röögatas silmi tulelt tõstmata:

— Kinch!

— See on ukse ees, ütles Stephen lähemale astudes.

Võti kägises kaks ringi, ja kui raske uks oli lükatud pärani, hoovas sisse teretult valgus ja värske õhk. Haines seisis uksele ja vaatas välja. Stephen tiris ta kummuli asetatud reisikoti laua peale ja istus maha ootama. Buck Mulligan lükkas prae enda ette vaagnale. Siis kandis ta vaagna ja suure teekannu lauale, pani nad raskelt käest ja ohkas kergendatult.

— Ma sulan üles, ütles ta, — nagu sõnas küünal, enne kui... Kuid, kuss. Selle kohta enam mitte üks sõna. Kinch, ärka üles. Leib, või, mesi. Haines, tule sisse. Söök on valmis. Õnnista meid, oo Issand, ja neidsinatseid su andisid. Kus on suhkur? Ai, jama, piima ei ole.

Stephen võttis kapist leiva, meepoti ja võinõu. Buck Mulligan istus äkki pahuralt maha.

— Mis võõrastemaja see õige niisugune on? ütles ta, — ma palusin tal tulla pärast kaheksat.

— Me võime ka ilma piimata juua, ütles Stephen. — Kapis on üks sidrun.

— Ah, pagan võtaks sind ja su Pariisi veidrusi, ütles Buck Mulligan. — Mina tahan Sandycove'i piima.

Haines tuli ukse pealt sisse ja ütles vaikselt:

— See naine tuleb piimaga üles.

— Jumal õnnistagu sind, hüüdis Buck Mulligan, oma tooli seest püsti hüüates. — Istu maha. Kalla endale teed. Suhkur on kotis. Ma ei taha rohkem nende neetud munade kallal kohmerdada. — Ta lõikas peekoni ja munad vaagna peal kolmeks ja libistas selle siis kolmele taldrikule, öeldes:

— *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti.*

Haines istus, et endale teed kallata.

— Ma annan teile kummalegi kaks tükki, ütles ta. — Peab ütlema, Mulligan, et sa teed tõepoolest kanget teed.

Buck Mulligan, kes lõikas pätsist pakse viilakaid, ütles vanaeide kiledal hääl:

— Kui mina teen teed, siis mina teen teed, nagu ütles vanaema Grogan. Ja kui mina teen vett, siis mina teen vett.

— See on küll tee, Jupiteri nimel, ütles Haines.

Buck Mulligan jätkas lõikamist ja kiledat juttu:

— *Nii ma teen, Mrs Cahill*, ütleb ta. *Jessas, proua*, ütleb Mrs Cahill, *Jumal saatis teid siia, et te neid ühes kannus ei teeks.*

Ta sirutas kolm noa otsa torgatud paksu leivaviilu kordamööda oma laua-kaaslaste poole.

— Siin on inimesi, ütles ta väga tõsiselt, — sinu raamatu jaoks, Haines. Viis rida teksti ja kümme lehekülge kommentaare Dundrumi inimeste ja kalajumalate kohta. Kirjastanud saatusejumalannad suure tuule aastal.

Ta pöördus Stepheni poole ja küsis kulme kergitades peenel teadmishimulisel häälel:

— Kas sa mäletad, vennas, ons ema Grogani tee- ja veepotist juttu Mabinogionis või hoopis Upanišadides?

— Ma kahtlen selles, ütles Stephen tõsiselt.

— Kas tõesti? ütles Buck Mulligan samal toonil. — Ja mis põhjusel, kui tohib küsida?

— Ma kujutan ette, ütles Stephen süües, et see ei olnud ei Mabinogionis ega ka kusagil mujal. Tundub, et ema Grogan oli Mary Ann sugulane.

Buck Mulligani nägu säras rõõmust.

— Hurmav, ütles ta maneerlikult armsa häälega, näidates rahulolevalt oma valgeid hambaid ja pilkuvaid silmi. — Kas ta polnud sinu meelest hurmav?

Siis äkki muutis ta kogu oma näo pilviseks ja urises käheda krigiseva häälega, ise taas jõuliselt leiba lõigates:

Sest vana Mary Ann

Ei hooli mitt' üks kramm,

Vaid tõstes üles seelikud...

Ta toppis suu peekonit täis ja mugis ning üürgas.

Ukseava varjutas sisenev kogu.

— Piim tuli.

— Tulge sisse, proua, ütles Mulligan. — Kinch, too kann. Vana naine tuli sisse ja seisis Stepheni küünarnuki juures.

— Ilus hommikupoolik, ütles naine. — Jumalale kiitus.

— Kellele? ütles Mulligan, tema poole kiigates. — Noo jaa, muidugi.

Stephen küünitas tahapoole ja võttis kapist piimakannu.

— Saareelanikud, ütles Mulligan Hainesile nagu muuseas, — pajatavad sageli eesnahkade kogujaist.

— Kui palju, härra? küsis vana naine.

— Üks kvart, vastas Stephen.

Ta vaatas, kuidas naine valas mõõdunõusse ja sealt kannu rammusat valget piima, mis polnud tema oma. Vanad närtsinud tissid. Ta valas uue mõõ-

dutäie ja veel tilga pealekauba. Vana ja salapärasena oli ta tulnud hommikust maailmast, võib-olla sõnumitoojana. Naine kiitis piima välja valades selle headust. Küürakil kannatliku lehma kõrval lopsakal aasal, nõid oma sitaseenega, krimpsus kärmed sõrmed nõrguvatel nisadel. Nad tundsid teda ja muugisid ta ümber, see kastesiidjas kari. Lehma siid ja vaene vana naine, nime, millega kutsuti Irimaad vanadel aegadel. Rändav vanamoor, madal surematu, kes teenib oma isandat ja enese muretut äraandjat, nende ühine voodijagaja, sõnumitooja salapärasest hommikust. Et neid teenida või manitse-da, kumba — Stephen ei teadnud: kuid ta keeldus taotlemast naise soosin-gut.

— See on tõsi, proua, ütles Buck Mulligan, valades piima tassidesse.

— Maitske ainult, härra, ütles ta.

Mulligan jõi palve peale.

— Kui me võiksime vaid seesuguse hea toidu peal elada, ütles ta naisele pisut häält kõvendades, — siis ei oleks meil lagunevate hammaste ja mäda-nevate soolikate maa. Elu soo peal, vilets toit ja tolmu, hobusesõnniku ning tiisikeritatiga sillutatud uulitsad.

— Kas te olete arstiteaduse tudeng, härra? küsis vana naine.

— Olen küll, vastas Buck Mulligan.

Stephen kuulab põlglikus vaikuses. Naine laseb oma vana pea longu hääle ees, mis kõnetab teda valjusti, tema liikmesättija, tema tohter; mind ta ei pane tähelegi. Hääle ees, mis lohutab ja salvib kuni hauani kõike, mis temas on, välja arvatud tema mitte-puhtaid naisepuusi, mis on tehtud mehe ihust ja mitte jumala kuju järgi, mao saak. Selle valju hääle ees, mis nüüd palub tal vakka olla, silmad ekslevad ja ebakindlad.

— Kas te mõistate, mida ta räägib? küsis Stephen naiselt.

— Te vist räägite prantsust? ütles vana naine Hainesile.

Haines kõnetas teda uuesti, pikemalt ja enesekindlamalt.

— Iiri keelt, ütles Buck Mulligan. — Kas te jagate gaeli keelt?

— Ma arvasingi, et see on iiri keel, ütles ta, — see kõlas sedamoodi. Kas te olete läänest?

— Ma olen inglane, vastas Haines.

— Ta on inglane, ütles Buck Mulligan, — ja arvab, et meie peaksime Iiri-maal kõnelema iiri keelt.

— Muidugi me peaksime, ütles vana naine, — ja mul on häbi, et ma ise seda keelt ei oska. Olen kuulnud nende käest, kes oskavad, et see on üks uhke keel.

— Uhke on veel vähe öeldud, ütles Buck Mulligan. — Täitsa suurepära-ne. Vala meile veel teed, Kinch. Kas sooviksite ka tassikese, proua?

— Ei, aitäh, ütles vana naine, libistades piimamannergu sanga oma käsi-varrele, ja asutas end minema.

Haines küsis talt.

— Kas teil arve on? Ma arvan, et me peaksime talle maksma, Mulligan, üks ole.

Stephen täitis kolm tassi.

— Ah, et arve, härra? ütles ta takerdudes. — No jaa, see on seitsmel hommikul pint kahe sendi eest, mis teeb seitse korda kaks, mis on šilling ja kaks penni peale ja neil kolmel hommikul kvart nelja penni eest on kolm kvarti, mis teeb šilling ja üks ja kaks, mis teeb kaks ja kaks, härra.

Buck Mulligan ohkas ja, toppinud suu mõlemalt poolt paksult võiga määritud leiba täis, sirutas jalad välja ja hakkas püksitaskutes sorima.

— Maksa ära ja tee hea nägu, ütles Haines talle naeratades.

Stephen täitis kolmanda tassi, milles lusikatäis teed andis rammusale piimale värvi. Buck Mulligan tõmbas välja kahešillingilise, keerutas seda sõrmede vahel ja hüüdis:

— Ime!

Ta lükkas selle üle laua vana naise poole öeldes:

— Ära küsi mult rohkem, kullake. Kõik, mis mul on, annan sulle.

Stephen asetas mündi naise kõhklevasse pihku.

— Me jääme kaks penni võlgu, ütles ta.

— Sellega on aega küll, härra, ütles ta. — Aega on. Ilusat hommikut teile, härra.

Ta tegi nixsu ja lahkus, saatjaks Buck Mulligani hell lauluviis:

*Mu südame süda, kui oleks mul enam,
Ma sellegi sinule tooks.*

Ta pöördus Stepheni poole ja ütles:

— Tõsijutt, Dedalus. Ma olen plank. Mine lippa oma koolitarre ja too meile pisut raha. Täna on bardide jooming ja trall. Iirimaa ootab, et sel päeval täidaks iga mees oma kohust.

— See toob mulle meelde, ütles Haines püsti tõustes, — et ma pean täna külastama teie rahvusraamatukogu.

— Kõigepealt lähme ujuma, ütles Buck Mulligan.

Ta pöördus Stepheni poole ja küsis süütul ilmel:

— Kas täna on see päev, mil sa end hommikul pesed, Kinch?

Siis sõnas ta Hainesile:

— See kasimata bard peab auasjaks pesta üks kord kuus.

— Kogu Irimaad peseb Golfi hoovus, ütles Stephen, lastes meel leivatükile tilkuda.

Haines sõnas nurgast, kus ta parajasti sidus kaelarätti ümber oma tennise-särgi lõdva kaeluse:

— Ma kavatsen koguda su ütlemised kokku, kui lubad.

Kõneleb minuga. Nad pesevad ja kümblevad ja küürivad. Sisetunde okast. Südametunnistust. Aga plekid jäävad.

— See ütlemine, et teenija mõrane peegel on Iiri kunsti sümbol, on pagana hea.

Buck Mulligan tonksas laua alt Stepheni jalga ja ütles sooja häälega:

— Oota vaid, kui kuuled teda veel Hamletist kõnelemas, Haines.

— Ma mõtlen seda tõsiselt, ütles Haines, ikka veel Stepheniga rääkides.

— Ma just mõtlesin sellest, kui too vaene vana olevus sisse tuli.

— Kas ma sellega raha ka teeniksin? küsis Stephen.

Haines naeris ja, võttes oma pehme halli kübara koiku konksu küljest, ütles:

— Ma ei tea, tõepoolest.

Ta lonkis uksele. Buck Mulligan kallutas end Stepheni poole ja ütles jämeda rõhuga hääles:

— Nüüd sa astusid küll sita sisse. Mis jaoks sa pidid küll seda ütleva?

— Ja mis siis? ütles Stephen. — Küsimus on selles, kust raha saada. Kelle käest. Piimanaiselt või temalt. See on minu meelest ükstakama.

— Mina teen sind tema jaoks tähtsaks, ütles Buck Mulligan, — ja siis tulled sina oma totra irvitamise ja süngete jesuiidinaljadega.

— Mulle paistab, et kummaltki pole midagi loota, ütles Stephen.

Buck Mulligan ohkas traagiliselt ja pani oma käe Stepheni käsivarrele.

— Minu käest on, Kinch, ütles ta.

Järsku tooni vahetades lisas ta:

— Kui rääkida Jumala tõtt, siis ma arvan, et sul on õigus. Mille muu jaoks nad veel head on. Miks sina neid ära ei kasuta? Mingu nad kõik põrgu. Lähme siit urkast välja.

Ta tõusis püsti, tegi pidulikult vöö lahti ja vabastas end hommikumantlist, öeldes alistunult:

— Mulliganilt on rebitud ta rüüd.

Ta tühjendas laua peale oma taskud.

— Siin on su tatikalts, ütles ta.

Ja kinnitades kõvakraed ning halvasti kuuletuvat lipsu, rääkis ja tõreles ta nendega ja oma tolkneva uuriketiga. Ta käed sukeldusid kohvrissse ja sobrasid seal, otsides puhast taskurätti. Sisetunde okas. Jumal, me lihtsalt peame selle tegelase riide panema. Ma tahaksin purpurseid kindaid ja rohelist kingi. Vasturääkivus. Kas ma räägin enesele vastu? No hea küll siis, ma räägin enesele vastu. Merkuurlik Malachi. Must lontis pomm lendas välja tema kõnelevatest kätest.

— Ja siin on su ladina kvartali müts, ütles ta.

Stephen korjas selle üles ja pani pähe. Haines hüüdis neile ukse pealt:

— Kas te tulete juba, poisid?

— Ma olen valmis, vastas Buck Mulligan ukse poole minnes. — Lähme välja, Kinch. Ma oletan, et sa oled kõik jäägid juba ära söönud. — Resigneerununa läks ta välja raskete sõnade ja kõnnakuga ja ütles peaaegu kurvalt:

— Ja teekonda jätkates kohtas ta Butterlyd.

Stephen võttis nurgast oma saarepuukepi ning läks nende järel välja, ja sellal kui nad astusid trepist alla, tõmbas ta raske raudukse kinni ja keeras lukku. Ta pani piraka võtme oma seesmisse tasku.

Trepi jalamil küsis Buck Mulligan:

— Kas sa võtme võtsid?

— See on minu käes, ütles Stephen ja läks neist ette.

Ta kõndis edasi. Selja tagant kuulis ta, kuidas Buck Mulligan peksis oma

raske käterätiga sõnajalgade ja heinte kõrgemaid kasve.

— Maha, härrased. Kuidas te julgete?

Haines küsis:

— Kas te maksate selle torni eest üüri?

— Kaksteist naela, ütles Buck Mulligan.

— Sõjamineisteriumile, lisas Stephen üle õla.

Nad peatusid, kui Haines hakkas torni uurima ja lausus viimaks:

— Talve ajal on see vast üsna kõle. Kas te hüüate teda Martelloks?

— Billy Pit lasi nad ehitada, ütles Buck Mulligan, — kui prantslased olid mere peal. Kuid meie oma on *omphalos*.

— Milline on su käsitus Hamletist? küsis Haines Stephenilt.

— Ei, ei, oigas Buck Mulligan. — Mina ei küüni Aquino Thomaseni ja viiekümne viie põhjenduseni, mis ta oma teooria jaoks on välja mõelnud. Oota, kuni ma olen paar pinti sisse keeranud.

Ta pöördus Stepheni poole ja sõnas oma kahvatukollase vesti nurki hooliga allapoole tõmmates:

— Seda ju ilma kolme kannuta ära ei seleta, Kinch, eks ole.

— See on juba nii kaua oodanud, ütles Stephen osavõtmatult, — et võib oodata veel.

— Sa küdad mu uudishimu üles, ütles Haines armastusväärselt. — Kas see on mingi paradoks?

— Öhh! ütles Buck Mulligan. — Me oleme Wilde'ist ja paradoksidest juba ammu üle kasvanud. Asi on üsna lihtne. Ta tõestab algebra abil, et Hamleti pojapoeg on Shakespeare'i vanaisa ja tema ise on omaenese isa vaim.

— Misasja? ütles Haines sõrmega Stephenile osutades — Tema ise?

Buck Mulligan lingutas oma rätiku stoola-taoliselt ümber kaela ja ütles laia naeruga Stepheni poole kummardudes talle kõrva:

— Oo, vanema Kinchi vari! Oma isa otsiv Jaavet!

— Me oleme hommikuti alati väsinud, ütles Stephen Hainesile, — ja see on liiga pikk jutt.

Buck Mulligan kiirustas neist ette ja tõstis käed.

— Vaid üksnes püha õlleke võib vallandada Dedaluse keelepaelad, ütles ta.

— Ma tahtsin öelda, selgitas Haines Stephenile, kui nad Mulliganile järgnesid, — et see torn ja need kaljud siin meenutavaad mulle miskitpidi Helsingöri. *Mis ripub kõrgel üle vetevoo*, eks ole.

Äkki pöördus Buck Mulligan hetkeks Stepheni poole, kuid ei öelnud midagi. Sel kirkal vaikselt hetkel nägi Stephen omaenese kuju odavas luitunud leinariides nende erksate kuubede vahel.

— See on imeline lugu, ütles Haines neid uuesti peatades.

Silmad, kahvatud kui meri, mida värskendanud tuul, kahvatumad, kindlad ja arukad. Merevalitseja, ta vaatas lõuna poole üle lahe, mis oli tühi, välja arvatud postilaeva suitsujutt ähmasena eredal taevarannal ja purjekas, mis loovis Muglini kandis.

— Lugesin kusagilt selle teoloogilist tõlgendust, ütles ta mõtlikult. — Isa ja Poja idee. Poeg püüab saavutada lepitust Isaga.

Buck Mulligani näole ilmus otsekohe lai lustlik naeratus. Ta vaatas neid, kaunikujuline suu õnnelikult lahti, silmades, millest oli kadunud kogu sala-kavalus, vilkus hull lõbusus. Ta liigutas oma pead edasi-tagasi kui nukk, pa-namakübara servad võbisemas, ja hakkas rahuliku, õnnelikult totaka häälega laulma:

*Olen kentsakaim noorsand, kas tunnete mind?
mu ema on juut ja mu isa on lind.
Et Joosepi-vanaga pistmist mul pole,
Olgu jüngreile laul see ja Kolgatale.*

Ta tõstis hoiatuseks oma näpu püsti.

*Kes arvab, et mu sugu pole jumalikult peen,
See jooma peab vett, kui viina ma teen,
Ja kui talle lõpuks see asi on klaar,
On selleks ajaks veeks taas saand mu viinalaar.*

Ta sikutas hüvastijätuks kähku Stepheni jalutuskeppi ja ettepoole kalju-servale joostes saputas ta käsi nagu uimi või tiibu otsekui lendu tõustes, ning laulis:

*Nüüd kaon. Pange kirja te kogu mu mulin
Õelge poistel', et surnust ma ülesse tulin.
Ma lendu võin tõusta isalt päritud väega,
Kui on Õlimäel tuult... oh, head aega, head aega.*

Ta kepsles nende ees neljakümne jala kõrguse järsaku poole, siputades oma tiivasarnaseid käsi, hüpeldes vilkalt, Merkuuriuse kübar õõtsumas värs-kendava tuule käes, mis kandis nendeni tema linnulikke häälightsusi.

Haines, kes oli talitsetult naernud, kõndis edasi Stepheni ees ja ütles:

— Ma arvan, et me ei peaks vist naerma. See on liiga jumalapilkajalik. Ma ise ei ole küll usklik. Ehkki tema lustikkus muudab selle kuidagi ohu-tuks, kas pole. Kuidas ta seda nimetaski? Puusepa-Joosepiks?

— Nalja-Jeesuse ballaadiks, vastas Stephen.

— Oo, ütles Stephen, — sa oled siis seda varem kuulnud?

— Kolm korda päevas, söögi peale, ütles Stephen kuivalt.

— Sa ei ole ju usklik, eks ole, küsis Haines. — Ma pean silmas usklikku selle sõna kitsas tähenduses. Loomine eimillestki ja imed ja personaalne Ju-mal.

— Mulle näib, et sellel sõnal on ainult üks tähendus, ütles Stephen.

Haines jäi seisma, et võtta välja sile hõbedane portsigar, millel helkis mingi roheline kivi. Ta klõpsutas selle pöidlaga lahti ja pakkus sealt.

— Tänan, ütles Stephen sigaretti võttes.

Haines võttis ka ise ja klõpsatas karbi kinni. Ta pani selle küljetaskusse tagasi ja võttis vestitaskust nikeldatud välgumihkli, klõpsatas ka selle lahti ja, olles läitnud oma sigareti, sirutas hubiseva leegi peopesadest karbis Stepheni poole.

— Jah, muidugi, ütles ta, kui nad edasi läksid. — Sa kas usud või mitte, üks ole. Mina isiklikult ei seedi ideed personaalsest Jumalast. Ma oletan, et ka sina ei poolda seda?

— Minus, ütles Stephen sünge vastumeelsusega, — võid sa näha vabamõtlemise kohutavat näidet.

Ta kõndis edasi, oodates, et teda jälle kõnetatakse, ja lohistas enda kõrval jalutuskeppi. Selle otsarõngas libises kergelt mööda rada, ta kannul kriuksudes. Minu koduhaldjas, mind otsimas, hüüdes Steeeeeeeeeeeephenn. Looklev joon piki rada. Nad kõnnivad seda mööda õhtul, tulles pimedas siia tagasi. Ta tahab seda võtit. See on minu oma, mina maksin üüri. Nüüd ma söön armuleiba. Anna talle veel ka võti. Kõik. Ta küsib niikuinii. See paistis ta silmist.

— Igatahes, alustas Haines...

Stephen pöördus ja nägi, et teda mõõtnud jahe pilk ei olnudki täiesti ebasõbralik.

— Igatahes, ma arvan, et sa suudad end vabaks murda. Mulle tundub, et sa oled iseenda isand.

— Ma olen kahe isanda teener, ütles Stephen, — üks on inglane ja teine itaallane.

— Itaallane? ütles Haines.

Hull kuninganna, vana ja armukade. Põlvita minu ees.

— On kolmaski isand, ütles Stephen, — see, kes vajab mind juhutööde jaoks.

— Itaallane? ütles Haines uuesti. — Mida sa silmas pead?

— Briti impeeriumi, vastas Stephen, puna näkku tõusmas, — ja püha Rooma katoliiklikku ja apostellikku kirikut.

Haines eemaldas oma alahuule küljest mõned tubakaribad, enne kui rääkima hakkas.

— Ma saan sellest päris hästi aru, ütles ta rahulikult. — Ma ütleksin, et iirlane peabki niimoodi mõtlema. Me tunneme Inglismaal, et oleme teid üsna ülekohtuselt kohelnud. Paistab, et selles on süüdi ajalugu.

Uhked ja võimsad tiitlid kõmistasid Stepheni mälus oma pronkskellade võidurõõmu: *et unam sanctam catholicam et apostolicam ecclesiam*: riitus ja dogma, mis kujunesid ja muutusid aegamisi nagu tema enda oiivalised mõtetedki, tähtede keemia. Apostlite sümbol paavst Marcelluse missal, segunevad hääled, laulavad üksi valjut kiitust: ja nende laulu taga sõjaka kiriku valvas ingel võttis oma heresiarkidelt relvad ja nuhtles neid. Hereetikute hordid pagemas, mitrad viltu peas: Photius ja pilkajate sugu, kelle seast üks oli Mulligan, ja Arius, kes terve oma elu võitles Isa ja Poja konsubstantsiaalsuse eest, ja Valentinus, kes põlastas Kristuse maist keha, ja Aafrika subtiilne he-

resiarh Sabellius, kes väitis, et Isa oli Ise Omaenese Poeg. Sõnad, mida Mulligan oli külalisele pilkamisi hetk tagasi öelnud. Tühi pilge. Tühjus ootab kindlasti kõiki neid, kes punuvad tuult: hirmsaim karistus kiriku lahinguvalmis inglilt, kes võtavad neilt relvad, nuhtlevad neid, Miikaeli vägedelt, kes kaitsevad kirikut alati tema raskel tunnil oma odade ja kilpidega.

Ah soo, kas näed. Kestvad kiiduavaldused. *Zut! Nom de Dieu!*

— Mõistagi olen ma britlane, ütles Hainesi hääl, — ja ma tunnen end britlasena. Ma ei tahaks näha, et mu maa langeb saksa juutide kätte. Ma kardan, et just see on praegu meie rahvuslik probleem.

Kaks meest seisid kaljuserval midagi vaadates: ärimees ja paadimees.

— See läheb Bullocki sadamasse.

Paadimees osutas peaga lahe põhjapoolses suunas, teatava halvaksparanuga.

— Seal on viis silda sügav, ütles ta. — See uhutakse niiviisi välja, kui tõusuvesi tulvab kella ühe paiku maale. Täna on üheksas päev.

Mees, kes oli uppunud. Puri laperdas tühjal lahel, oodates, et tursunud kägar kerkiks pinnale, keeraks oma puhitunud palged päikese poole, soolvalged. Siin ma olen.

Nad kulgesid loogelist rada mööda abaja äärde. Buck Mulligan ronis kivile, särgiväel, kinnitamata lips üle õla lehvimas. Üks noormees, kes klammerdus tema läheduses kaljunuki külge, liikus aeglaselt konna moodi oma rohelistel jalgadel kaldavee sügavas plõgas.

— Kas su vend on siin, Malachi?

— Ta on Westmeathis. Bannonite pool.

— Ikka veel seal? Ma sain Bannonilt kaardi. Ütleb, et ta leidis seal ühe armsa seltsilise. Ta hüüab teda fototüdrukukuks.

— Kiirfoto või? Lühike säritus.

Buck Mulligan istus, et kingi lahti siduda. Üks vanem mees pistis järsku kaljueendi juures oma tulipunase näo välja. Ta ronis kive mööda rüsinale, vesi sädelemas pealael ja hallil juustepärjal, nirisemas üle rinna ja vatsa ning jugadena mustast lontis niudevööst alla tilkumas.

Buck Mulligan tegi talle teed, et mees võiks mööda ronida, ning Hainesi ja Stepheni poole kiigates joonistas pöidlaküünega lauba, huulte ja rinnaluu juures vagalt ristimärgi.

— Seymour on linnas tagasi, ütles noormees ja haaras jälle oma kaljunukist. — Jättis oma arstiteaduse kus seda ja teist ja kavatseb astuda sõjaväkke.

— Ah, mingu kus tahab, ütles Buck Mulligan.

— Käib iga nädal naabri juures semmimas. Kas sa tunnend seda punapäist Carlisle'i tüdrukut, Lily't?

— Jah.

— Eile nad olid sadamasillal ninapidi koos. Plika isal on raha kui raba.

— Kas tüdruk on peast segi või?

— Küsi seda parem Seymouri käest.

— Seymour on siis kuradi ohvitser, ütles Buck Mulligan.

Ta noogutas endamisi, tirides endal pükse jalast, ja tõusis püsti, öeldes labaselt:

— Punapäised naised pukivad k... ase

Äkki hakkas ta hädaldama. k... ates k... ge lehviva särgi all.

— Mu kaheteistkümnnes ribi on kadunud, hüüdis ta. — Ma olen Übermench. Hambutu Kinch ja min... üli... esed.

Ta rabeles särgist välja ja heitis... e selja taha, kus lebasid ta muud riided.

— Kas sa tuled siin vette, Malachi?

— Muidugi. Tee voodis ruumi.

Noormees heitis end vette selili ja jõudis paari pika puhta tõmbega abaja keskele. Haines istus kivile ja tõmbas suitsu.

— Kas tuled ka? küsis Mulligan.

—Pärastpoole, ütles Haines. — Mitte kohe pärast hommikusööki.

Stephen pööras ümber.

— Ma lähen, Mulligan, ütles ta.

— Anna meile see võti, Kinch, ütles Buck Mulligan, — et mu särk lendu ei läheks.

Stephen ulatas talle võtme. Buck Mulligan pani selle risti riidekuhjale.

—Ja veel kaks penni õlle jaoks, ütles ta. — Viska need siia.

Stephen viskas kaks pennilist pehmele kuhjale. Riietumine, lahtiriietumine. Sirgelt seisev Buck Mulligan pani käed tema ees kokku ja ütles pidulikult:

— Kes röövib vaestelt, laenab Issandale. Nõnda kõneles Zarathustra.

Ta turske keha sukeldus.

— Jällenägemiseni, ütles Haines, pöörates ringi, kui Stephen hakkas rada mööda üles minema, ja naeratas iirlaste hulluse peale.

Härja sarv, hobuse kabi, anglosaksi naeratus.

— Shipis, hüüdis Buck Mulligan. — Pool üks.

— Olgu, ütles Stephen.

Ta kõndis mööda looklevat rada ülespoole.

Liliata rutilantium.

Turma circumdet.

Iubilantium te virginum.

Preestri hall nimbus orvas, kus ta vaikselt riietus. Täna öösel ma siin küll ei maga. Koju ma ei saa samuti minna.

Hääl, pehmekõlaline ja kandev, hüüdis talle merelt. Teekäänakul ta lehvitas. See hüüdis uuesti. Sile pruun pea, hülge oma, kaugel vee peal, ümaralt.

Usurpaator.

Tõlkija tänab Eesti Rahvuskultuuri Fondi, kellelt saadud abiraha aitas kaasa tõlkekatkendi valmimisele.

ENE MIHKELSON

*

Meie kaks vana ja kurja kohtu-
sime jalakäijate silla nurgal
Tervitasime Vaatasime Ei söönudki
teineteist ära Läksime üle silla
Aupaklikult rahvas ootas Iga päev
Vanatühje hulgi ei näe
Sild püsis jalgade pinnal
Siis tulid teised järele

*

Harimatus öeldakse olevat pahe Vähemalt Eestis
on olnud see nii Kuid harimatusel on vahed
nagu kammidel piid Ning mõnikord kahe kõik-
teadmise vahelt võid näha ju päikestki

*

Tüütu olla kurb kesk salateid ja kadu
Jumalast ei ole enam miski Küll esitõlgenduste
toel me mäletame puuslikute riski mis
ammu näis vaid luule pärisosa
Kõik mis iial kirjutatud Saema peab kord
tõeks Liig kaua juba sõnu söönud isekeskis
et tõhusamat toitu võiks elutagi ihata
Nii vaikselt ilma kärata sõna teostub lihas ka

*

Eesti olevat Türgiga sõdind rääkis
külas üks soldat Tema oli mõndagi
näind Jaapaniga ka vist sõdis
keegi Kuid see oli poeg
Oleme sõjakas rahvas ja vahvad

ülemääragi Vaata kui võtan nua
maakera puhtaks löön
Sellepärast tuleb mind tukuna hoida
et minul nii kange on süda sees

*

Mere ääres seisis vikatiga mees
ja niitis liiva
Vaatasin teraselt Jah liiva niit-
tis mees
ja lained seisis tardunult ta
selja taga Kui vaba peab
olema et teha sellist mõttetust
päise päeva ajal
keha kahvatu kui valgest
pronksist ja musklid mõnust
mängimas

*

Võib-olla on teisel pool kuud veel
kurvem kui siin Miks muidu koer nõnda
haledalt ulub ja varjude mustendav puu
on sealgi praegu kui udus
Tõstad käe ja puudutad siniseks tõmbunud
laupa Lükkad pilvi kord ära kord ette
Kalgid aastad Hardad aastad Päikesepakane
unub Siinsamas ja sellel hetkel kannatusele
sulud

*

Sõnakeskne ajastu on läbitud Varsti viimse
kirjatundja lööme risti
Tantsigu nagu mesilased oma sõnumid rahvale
ja kogugu mett Igal ajal magus on müü-
dav Tervislik pealekaubagi

PEETER SAUTER

ARMASTUS ON VASTIK SÕNA

«Ära ole kurb,» ütlesin ma. «Kõik on niikuinii kurvad!» Ja ma hakkasin loendama, kes kurvad on. «Jääkarud on kurvad. Näed, kohvikann on kurb. Purikad tilguvad ja on hoopis kurvad. Ja Aafrikas lamab põõsas üks pisike loom, kes on sinna pugunud just selleks, et keegi ei teaks, kus ta on, ja nüüd on ta hirmus kurb, et keegi ei teagi, kus ta on. Kas sa tahad, ma teen midagi. Tahad, ma teen tiritamme. Tahad, ma suren ära. Tahad, ma muutun lõviks.»

Aga sina hakkasid hoopis nutma ja ütlesid natukese aja pärast, kui ma su ligast nägu peos hoidsin: «Ma ei taha, et sa ära sured.»

«Tahad, ma ei sure siis!»

«Tahan küll.»

Kas ma siis mingeid põhjusi ei tea, miks kõik nii läks. Miks me kokku hakkasime. Miks meil algul päris hea ja pärastpoole nirum oli ja miks me lahku läksime. Ja siis jälle kokku ja siis mitte just lahku ka, aga jäimegi nii poole peale.

Tean küll, miks ei tea.

Aga ma tean palju põhjusi.

Ja ma ei usu, et ma teaks kõiki, mis kõiki, ma ei usu, et ma teaks väikest osagi nendest kõigist põhjustest.

Võib ju kokkuvõtteks öelda, et põhjus, et kõik on nii, nagu on, on see, et kõik on, nagu on. Et mina olen see, mis ma olen, et Reks on see, kes ta on, ja maailm meie ümber on kah, nagu ta on. Aga see ei seleta midagi.

Ma ei taha võtta ühte või kahte põhjust ja kas või enda jaokski välja öelda. Kui ma seda teeks, hakkaks ma neid kahte põhjust õigeks ja oluliseks pidama ja räägiks teistele ja arvaks isegi, et näed, kõik läks nii sellepärast, et...

Ma ei tea, kust on pärit tõrge või trots selle vastu, et inimesel on kindel arvamus endast ja elust, selge pilt, kindel ja tugev olemine (ja miks öelda, et ekslik, sama õige või ekslik kui kõik teised võimalikud arvamusedki). Need inimesed on ju tugevad, aktiivsed, rõõmsad (niipalju kui teistele näha). Muidugi, kui nende kindlaid positsioone purustatakse, on purunemine valusam kui elukindlatel, nad peavad oskama ka järele anda. Aga nad ju meeldivad mulle, tugevad ja rõõmsad. Miks ma ise ei taha või ei saa selline olla? Kas ma olen nõrk ja passiivne juba algusest peale? Etteantult, sünnipäraselt. Võib-olla natuke, aga mitte päris. Ma jäin lihtsalt natuke hiljaks. Et saada kindlaid arvamusi, tuleb need võimalikult ise kujundada (endale näiliselt ise). Ei tohi alustada sellest, et vaimustud kellegi maailmaseletusest ja võtad selle omaks. Kui nii, siis pead selle seletuse vähemalt hästi oma käega ümber tegema. Muidu saad kindlasti peksta (oh, peksta saab ikka aeg-ajalt, seda väikest asja ikka saab).

Ma tegin nii suure numbri sellest, et teiste seletused minu arust paika ei pea. Arvasin, et kui teised ei oska elu seletada, eks siis mingi endale veenev seletus oleks tegelikult papist.

Ja see oli parandamatu viga.

Vali, kas sa räägid ja mõtled kalapüüdmisest või püüad kala.

Ma ei püüa enam kunagi ühtegi päris kala kinni.

Ja ma ei kahetse eriti. Kes oli (eks neid oli mitu), kes oskas öelda: ma ei kahetse midagi? Ma kuulun samasse seltsi. Ma ei kahetse midagi. Kui just, siis mõnda väikest asja.

Kes oli see hull inglane, kes tahtis vanaks elada, et siis saab nagu targemaks? Me ju ainult kohaneme, taganeme, lepime, harjume. Kas see ongi targemaks saamine? Mõtlemise ja peaga tal siis suurt pistmist pole. Vanasti ma arvasin küll, et targemaks saamine on miskit muud.

Valesti vist arvasingi.

Ma arvan ka, et Tulemaa on Tulemaa, aga kui sinna saaks, oleks hoopis Tulemaa. Ega ei saa.

Armastus on tühi sõna.

Võib-olla kunagi ei olnud.

Võib-olla kunagi ei ole.

Võib-olla vahel ei ole.

Aga ta on sõna. Ja kõik.

Armastus on vastik sõna.

Kaheksatäheline sõna eesti keeles.

Mis on muutunud vastikuks.

Tühjaks ja läägeks.

Pealegi ma kardan, et inimene, kes mediteerib ja näeb hommikul ja õhtul vaeva, et maailma ja inimesi armastada, ei pruugi tiheda armastuse sees märgata, kui mõnel koeral või inimesel ta kõrval on juhtumisi sitt olla.

Ja kui märkab, siis kallab tolele pangetäie headust ja kaastunnet kaela, nii et oled korraga läbimärg.

Lasin ukse sneprisse ja vaatasin toauksest sisse. Sa istusid diivanil ja lõikasid midagi. Vaatasid korraks üles ja kohe alla tagasi. Olid veidi nagu kohmetunud.

«Mis sa teed seal?» küsisin.

«Näärivana.»

Võtsin kotad ära ja läksin sisse ja vaatasin, kuidas sa näärivana tegid. Sa lõikasid värvilisest paberist tükke ja kleepisid neid üksteise otsa.

«Ma leidsin kapist värvilist paberit!»

Ma ei hakanud su näärivana kiitma. Viskasin su kõrvale pikali ja jäin aknast välja vaatama. Tundsind, et sa tunnend, et lesind su kõrval ja sa ei saa enam rahulikult Näärivana teha. Ehkki mind see ei lohutanud. Sa jätsid siis katki.

«Ei tea, miks Näärivana ei tule juba?» ütlesind ma.

«Ei tea jah.»

«Võib-olla peaks jumalat paluma, et ta tuleks.»

«Kas sa oskad paluda?»

«Ei tea, õieti vist ei oska. Ei tea, siis vist pole nagu õiget tolku, kui õieti ei oska. Kas sa meieisapalvet tead?»

«Ei tea.»

«Me võime ju paluda, et palund, armas jumal, tee nii et Näärivana tuleks meie juurde.»

«Mul on tunne, et nii on kuskil lasteraamatus palutud.»

«Jah, see oleks päris ilus palve. Ei tea, kas mõni ususekt kiidaks selle heaks?»

Pärast me tegime süüa ja sõime ja kuulasime musa ja tegime voodi ära ja nikkusime ja keerasime magama ja lesisime tükk aega vaikselt ja siis sa ütlesid

sid: «Aga praegu on juuligelikult suvi ka.»

Ma sain aru, mida sa mõtlesid — seda Näärivanajuttu — ja ütlesin: «Jah, juunikuu.»

Ja siis mul oli tunne, et sa palvetad omaette: «Armas jumal, tee nii, et Näärivana tuleks meie juurde!» Ma mõtlesin seda ja panin käe sulle kõhule ja silitasin kõhtu ja siis tõmbasin käe järsku ära. Sest ma olin mõelnud: äkki sul ongi juba väike Näärivana kõhus. Ja siis tajusin, et äkki tunned sina minu mõtteid samuti nagu mina sinu omigi, ja tõmbasingi käe ära. Ja pärast lesisin ja mõtlesin jälle seda lapsemõtet. Et me nagu tahame, aga kas me üldse teame, mis või kes see on, mida me tahame, kas tal oleks üldse meie juures hea, kas meil oleks üldse temaga hea. Ja ette seda ei tea. Miks peaks ka arvama, et halb on? Aga igatahes oleks ta teine kui see, mida kujutleme.

Mõtlen asjadele, mida ei ole. Autole, lapsele, kodule, rahule. Ja kui nad tuleksid, küllap oleks nende vahel ilmatu ebamugav istuda.

Üks inimene arvas, et mõnel hullul on nii, et nad näevad ja tajuvad elu tükikaupa ja ei oska neid tükke kokku panna.

Normaalne tajub terviklikult.

Ma ei ole hull.

Mulle meeldib ka tükikaupa.

Maailma näha ja vastu võtta.

Palun kakssada grammi «Viplalat», kakssada grammi «Fantaasiat» ja kakssada grammi «Tiitu»!

Mulle meeldib tükikaupa maailma vaadata ja mitte üldistusi teha. Seda nägu, seda lehte maas, seda minu kätt laual lebamas. Enamasti me ei tee midagi. Igav nagu ka ei ole. Midagi ei ole.

Siis saab mingi mõõt täis ja me oleme asjalikud.

Või saab mingi mõõt täis ja me nutame.

Või saab mõõt täis ja tunneme ängi ja mõtleme surmale.

Ma lugesin ja oli huvitav ja mul oli sitahäda, aga tükk aega ma ei läinud kempu, nii huvitav oli lugeda. Vahepeal isegi unustasin ära, et häda on. Ma oleksin koos raamatuga kempu läinud, aga ma pidin kohe välja ja linna minema ja pidin nagunii kohe raamatu kõrvale panema ja riideid vahetama. Tihti, kui aega on palju ja midagi ei oska peale hakata (nii see enamasti ongi), siis ma lesin diivanil ja ei oska tahta midagi lugeda, ühtki asja kuulata, aga vahel, kui läheb kiireks, siis ma ahmin lugeda ja on väga huvitav.

Lõpuks rebisin ma ennast raamatust lahti, lasin raamatul kinni kukkuda, ei vaadanud leheküljenumbrit ja läksin kempu. Väga mõnus oli sittuda, tundsin, et mul tuleb palju. Aga kui ma sain pühitud ja tõusin ja enne vee pealetõmbamist potti vaatasin, siis mind üllatas, et seal oli nii mitu nii mitmes suuruses julka. Kõik minu tehtud. Läksin pesin käsi ja mul oli hea tunne. Olin suurest sitakoormast vabanenud ja soolikad tõmbusid kokku tagasi. Pesin ja riietusin kiiresti. Ja lippasin trolli peale. Trolliga sõites tuli veel meelde, kui suure julga ma lasin, ja see tegi toreda hea tunde. Rahulolu. Nagu mingi eneseteostus.

Olin jälle, teab mitmendat korda koju ema juurde vesipeldiku, koorekohvi ja lihapottide juurde tagasi tulnud. Päril hea on jälle tagasi tulla. Aga siis tüütab kohe uuesti ära.

Kummaline vastumeelsus lugeda uusi raamatuid. Raamatuid, mida ma pole veel lugenud. Nojah, raamatuid, mida pole lugenud, olgu need või vanad ja narakad.

Aga vanu, mida olen juba varem lugenud, loen hea meelega. See on hea ja turvaline tunne.

Ja muude asjadega ka.

Tahan teha ainult neid asju, mida olen varem juba teinud.

Kas ma kardan maailma? Või lihtsalt ei usu, et selles uues maailmas, mida ma pole veel kogenud, võiks midagi head olla. Vahel harva nagu prooviksin midagi uut. Katsun mõnda uut tegu või mõtet. Aga ei, ei tasu.

Seekord oli minu kord nutta. Nutsin päris lurinal. Sina ei vaadanud minu poole. Vaatasin lauale. Sa panid lusikaga suhkrut oma kohvitassi. Sa panid lusikatäie, teise, sa panid neid lusikatäisi üha juurde. Ma jäin tahtmatult seda jälgima. Lõpuks hakkas tass üle ajama. Sul oli selline osavõtmatu nägu, et nuta-nuta, mis siis, mina teen nalja ja panen suhkrut kohvitassi.

See ei lohutanud mind eriti, aga ma olin sind jälgima jäänud ja mu nutmine oli otsa saanud.

Sa kummardasid ja rüüpasid üle tassiserva. «Küll on magus kohv!»

«Sa panid sinna niipalju suhkrut, sellepärast,» ütlesin ja naeratasin. Sa tahtsid mulle hea olla, see tegi olemise paremaks.

Üksinda olla, kuskil teiste läheduses. See on üsna hea.

Ühes toas, kui keegi teine on kõrvaltoas. Ja õues sajab.

Üksi, aga tuttavatest asjadest mitte kaugel.

Oma kongis, teiste kongide lähedal.

Huvitav (ei, ei ole huvitav), et neist asjadest võib nii palju rääkida. See polegi nagu õieti midagi, see elu, aga kui sa temast räägid, teda puudutad ja vaatad, siis saab sellest üks uus asi. Mis on tolle päris asjaga seotud. Turvalise eluga. Ja nendest asjadest võib lõplikult rääkida. Kui on isu. Mis see rääkimine annab? Sellise vaikse olemise. Ega rääkimine ei hõlma kõike muud, ei laotu tast üle, ei, on ikka rohkem üks asi teiste asjade seas.

Kõik muud asjad toimuvad lõputult. Linnud laulavad ja ei tüdine ära, kivid seisavad mere ääres, üsna suured kivid, mida vaatad eemalt, väiksemad, mille peal võid istuda, ja väikesed, mis jäävad jalgade alla ja mida võtad pihku ja viskad jälle maha.

Nii ei peagi see jama olema, et sa räägid lõputut tühja juttu. Kas siis polegi kunagi jama? On ikka. Inimene oskab ikka rohkem jama ajada kui kivi või hobune. Kui hobune ikka ütleb, siis võib see ka niisama jutt olla, aga jama ta ei ole.

Romantika ei kõlba kuhugi. Kui ta igav on.

Ma võtan ennast lõputult tükkideks lahti ja ikka ei saa päris lahti võetud. Ja keegi ütles, et jah, kui kõik sibulakoored saad ära võetud, jah, vat siis alles leiad midagi! Aga ei saa. Kunagi ei saa lõpuni ära võetud.

Kuidas teha vahet teiste juttudel? Kas teine räägib seda, mida teab, või seda, mida sooviks ja arvaks, et kuidas asjad käiks. Kui räägitakse jumalast ja jumal teab millest veel.

Teravmeelsus ei kõlba ka kuhugi.

Edev võid ju olla (nagunii, nagunii), aga see ei tohiks vastikuks muutuda.

Kui ma kõik lehed olin üsna üksikasjalikult läbi lugenud, istusin veel õige tükk aega niisama köögilaua taga. Lamp põles, köögis oli vaikne ja kuidagi kõle ja see vaikus oli nagu kuuldav. Ja iga väike heli. Enda nohin või riiete kahin. Võtsin juba läbiloetud «Päevalehe» uuesti kätte ja hakkasin uuesti otsima, et loen veel midagi, aga siis sain isegi aru, et: jama. Viskasin lehe kapi peale vanade lehtede hunnikusse. Istusin taburetil, panin käed püksitaskusse ja meenutasin endale ühte pilti «Kliinilisest psühhiaatriast». Üks psühh istub

seal just nii, keha ettepoole kookus, pea veidi viltu ja käed taskus. Nii on õige mugav istuda. Ka teised asjad, mida (ma kujutan ette) hullud teevad, on kenad. Pugeda nurka ja seal istuda või «kukeleegu» hüüda. Mida arstid teevad? Istuvad laua taga ja hoiavad pastakat käes, panevad käe silmadele ja masseerivad silmi, kõnnivad mööda koridori, käsi taskus ja silmad ei-teakus.

Hullumaja võib üks hirmus koht olla. Need hullud asjad on üks asi.

Aga mina istusin köögilaua taga ega olnud üldse hull. Ega ka eriti normaalne. Teadsin juba tükk aega, et tuleb magama minna, mis muud, ja istusin selle teadmisega veel õige tükk aega. Teed ei tahtnud, kohvi ei tahtnud, magada ei tahtnud. Istusin muudkui kodus nagu igal õhtul. Mul oli tunne, et eks sa vist läksid juba natuke aega tagasi magama. Me polnud terve õhtu-pooliku suurt juttu rääkinud. Vahepeal ainult kuulasin läbi seina, kuidas sa Marikaga telefoni teel rääkisid.

Läbi koridori minnes panin vannitoatule põlema. Läksin vannituppa. Vaatasin ennast peeglist. Siis vaatasin oma hambaharja. Ei viitsinud hambaid pesta. Ma ei olnud unine, aga uimane. Läksin vannitoast välja ja klõpsasin tule ära. Tundsins, et klõpsutaks õige veel seda lülitit. Aga ei. Ei hakanud klõpsutama. Millegipärast tuli pähe üks lause «Meisterdetektiiv Blomkvisti ohtlik elu». Läksin tuppa ja mõtlesin, kas see lause kavatses nüüd pikalt mu peas tiirelda. Aga tiirelgu, kui tahab, mina selle tiirlemisega ka ei viitsi võidelda.

Sa nohistasid magada. Võtsin läbi kardinat paistva tänavavalgustuse valge käes riided seljast. Seisin palja nokuga voodi ees. Sa lesisid diagonaalis üle voodi, tekk vedeles pooleldi põrandal. Ei tahtnud sind üles müksima hakata. Püüdsin sind vaikselt edasi lükata, et sa ei ärkaks.

Tundsins läbi poolune, et sa tõusid ja läksid toast välja. Kempstuks klõpsus ja siis sa solistasid kusta.

Vahel me oleme nikkunud varsti peale seda, kui sa oled kusemast tulnud ja su vitt on olnud alles pissine. Aga mind see ei häiri. Umbes nagu nikkumine oleks mingi püha toiming ja miski selle juures poleks ropp. Kõik pühitsetud. Tegelikult see muidugi nii ei ole. Ja nikkumine on üks üsnagi tavaline asi, ainult hästi mõnus, kui orgasm tuleb.

Sa ei viitsinud teki alla tagasi tulla. Lesisid oma voodipoolle teki peal. Ma olin poolest kehast teki all ja higist natuke märg. Päike paistis juba aknast sisse ja küttis tuba.

Keegi koputas kõrvalkorteris köögis lusikat vastu potiserva tühjaks. Ma tegin silmad lahti ja olin korruga ärkvel. Vaatasin toas ringi. Tolm keerles päikeses. Sa olid kõhuli. Põsk vastu patja lömmis ja suu poolavali. Selg, väike perse. Vitukarvad paistsid natuke jalgade vahelt. Jalakannad korbatanud ja tallad mustad suvekingadega käimisest.

Lükkasin teki enda pealt ära ja kuivasin natuke aega higist. Panin käe su jalgade vahele ja paitasin. Vitt ei olnud enam pissimisest niiske. Sa mõmisesid läbi une. Paitasin veel jalgade vahelt ja vittu ennast ka. Vitt läks juba suuremaks ja pehmemaks. Surusin ennast vastu su jalga. Noku oli juba püsti. Seda ma vastu su jalga pressisingi. Katsusin hästi õrnasti vittu praod vahelt ka. Sul olid silmad ikka kinni ja suu paakil, aga sa hingasid nüüd natuke teistmoodi ja lükkasid jalad pisut laiemale. Pugesin sulle peale ja katsusin nokut sinna sisse sokutada. Ei läinud hästi. Tükk aega polnud selja tagant nikkunud ja sa ei liigutanud end ka üldse. Lesisid nagu laip. Pidin käega

aitama. Selja tagant ei lähegi nii lipsti sisse kui eest. Kuigi looduses ja loomadel käib see asi just selja tagant. Võib-olla lihtsalt harjumuse asi. Selja tagant teed ju harvem. Aga kui käega ka aitasin, siis läks. Tundsin noku vastas õiget tunnet.

Kartsin natuke, et kui nii kiiresti ja sinu jaoks märkamatuks on pihta hakatud, siis sa küll orgasmi ei saa. Aga nüüd polnud parata. Mul läks aina edasi ja edasi. Muudkui aga liigutasin ennast edasi-tagasi. Tõstsin oma jalad sinu jalgadest väljapoole ja sa surusid jalad kokku. Mul muudkui läks ja läks. Ei nüüd olnud enam aega sinu peale mõelda. Selja tagant nikkudes puutuvad lihasnahad teistest kohtadest kokku kui eestpoolt või küljepealt nikkudes ja siis on teine tunne.

Vahepeal tõusin veel põlvili. Surusin kätega sulle selga. Läksin aga edasi ja edasi, ei saanud end enam hoida ja ei tahtnud ka. Proovisin veel paar korda lükata õige sügavale, aga sa tegid häält, et on valus, ju läks liiga kaugele, emakapõhja või ma ei tea mille vastu ja ma enam ei teinud.

Siis tulid mul viimased tõmbed ja asi oligi otsas. Liigutasin veel natuke, et äkki saad siis sina ka ikka orgasmi. Püüdsin su hingamise järele aru saada, kas sa said. Siis hingamise rütm muutub. Aga ta võib vahel niisama ka muutada.

Aga mu poolpehme noku lupsas märjast vitust kogemata välja ja ma ei hakanud teda tagasi toppima. Veeretasin ennast oma voodipoolle tagasi. Sul olid ikka silmad kinni. Sa vist polnudki neid lahti teinud.

Natukese aja pärast ütlesin: «See aitas küll päris üles ärgata. . . Kuule, ma lähen duši alla, tuled ka või?»

«Praegu ei tule,» ütlesid sa, silmad ikka kinni. «Vannitoas ei ole suurt rätikut, vaata ise kuskilt, ma ei tea, kus on,» ütlesid sa veel, silmad kinni.

Pesin duši all nokut. Siis pesin pead ka. Unustasin enne pissil käimata. Mõtlesin, kas kusta kraanikaussi ja vett peale lasta. Aga ma ei viitsinud ust riivi lükata, et seda salaja teha, ja seda ma poleks tahtnud, et sa just kusemise ajal oleks sisse astunud. Kannatasin ära ja pissisin pärast kempsu.

Sul oli kohv valmis ja sa valasid mulle.

«Ennem näis küll nii, et ma ei saanud arugi. Korruga oli teistmoodi olemine kui ennem, tuli äkki üks tuttav tunne ja siis läks juba jälle ära.» Segasin tassis suhkrut ja mõtlesin, et ega sa vist ikka orgasmi ei saanud, et see pole minust vist just päris ilus.

Kui ma keskas käisin, olid pühapäevad sellised. Päevad, mida ootasid pool nädalat, ja siis molutasid pool päeva ja avastasid, et oled vedelenud pool päeva ja siis vedelesid suurest kurvastusest ülejäänudki poole maha. Nüüd on iga päev selline. Iga päev üks lõputu päev, mis viib surmale lähemale ja mis mitte kuhugi mujale ei vii.

Seal oli kitsas uks ja üsna kitsas trepp selle taga. Ma olin varemgi sealt sattunud koos mõne neiuga sisse minema. Kardetasin ja kempseud olid all. Baar üleval. Ja ma teadsin, et ei ole hea daami enda ees uksest sisse lasta, sest sa ei mahu trepil enam tema kõrval käima. Käid ta taga ja pead ta tagumiku liikumist vaatama ja tema teab, et sa vaatad. Ja siis ongi üldine vaikus ja tagumiku vaatamine või pinges mittevaatamine.

Nii ma tahtsingi ise sellest neiust ees sisse minna, aga ta ei jaganud ära ja pressis ka ees, pidime pea-aegu kokku pörkama. Võib-olla oli ta seal kohas võõras. Ta läkski mu ees üles ja ta kitsas seelikus perse liikus edasi-tagasi. Aga nüüd ma nägin, et ta perse tundis nii kuramuse hästi endal minu pilku.

See oli lääge. Ma panin silmad kinni. Siis ma komistasin ja pidin äärepealt talle selga lendama. Tegin uuesti silmad lahti. Juba me olimegi üleval.

Istusin oma lauda tagasi. Ja mulle tuli üks teine persse vaatamine meelde. Ma seisin valgusfoori taga. Esimene lumi oli maas ja ilm külm. Tüdrukul mu ees olid hästi kitsad teksad ja nende teksade sees üks polsterdatud tagumik. Üsna ilus perse ehk. Aga tal oli külm ja ta pingutas vaheldumisi oma kannikalihaseid ja lasi jälle lõdvaks. Kord üht, siis teist. Küllap ta ei tulnud selle pealegi, et keegi vaatab. Ilus loll tüdruk. Ja mina olin kogemata vaatama jäänud. Ja pärast ma ei julgenud enam pilku tõsta. Sest äkki keegi oli jäänud vaatama, kuidas ma vaatan.

Minu poolest võiks nad ka palja perssega käia, kui on ilusad perssed.

Hommikul oli kiire ja ma ei jõudnud ennast pesta ja terve päeva oli käe küljes su vitu lõhn. Aeg-ajalt tõstsin sõrmi nina juurde ja nuusutasin. Aga pärast tegin suitsu ja siis tuli suitsu lõhn sinna juurde.

«Kas sa mäletad, seal filmis, kus Al Pacino mängis, küsis see naine ta käest, et kas te tahate vahel karjuda. Al Pacino ütles, ei taha. Siis ta ütles, et niisiis te ei taha koos minuga karjuda. See ütles, vist ei taha.» Reks rääkis nii. Olime selili voodis ja vaatasime lakke. Ma ei vastanud ja Reks rääkis edasi:

«Ma küll ei tunne, et ma karjuda tahaks. Vahel mul on tunne, et ma võin ära lämbuda. Nagu isegi tahaks ära lämbuda, kuigi hirm on ka. Ma tahaks surra, aga siiski mitte päriselt igaveseks. Tahaks surra ja peale surma siis edasi elada. Nagu vabamalt võib-olla. Ma lugesin lehest, et on siukesi, kes kägistavad ennast, teevad kohe sellised masinad, et saab ennast kägistada, ja siis, kui teadvuse kaotad, siis annab masin tagasi. Neil läheb vist pauk ka siis lahti. Imelik küll.»

Ma ei vastanud ikka midagi. Aga mul oli peas hoopis teine mõte. See oli küll hoopis teine mõte, nagu ma poleks sind kuulanudki, aga ma olin kuulanud. Ja ma tahtsin ka öelda oma mõtet. Ja ütlesingi:

«Ma tahaks osata akordioni mängida. Ma tahaks akordioni mängida. Ma tahaks, et oleks vaikset akordionimänguheli.»

«Jah,» ütlesid sa.

Meenutan ajaviiteks, kuidas see meil pihta hakkas, siis olid asjad nagu pisut teised.

Eelmine päev oli see untsu läinud. Ma olin kõik kõvasti läbi mõelnud. Et kutsun su kinno. Mõtlesin valmis, millal ma seda välja pakun ja kuidas. Siis, kui olen toidu kotti tõstnud, siis ütlen niimoodi kerge tooniga, et kuidas oleks õige väikese kinoga. Ja siis, kui asjad olid kotis, siis ma jäin sulle otsa vaatama. Ja sa vist said aru, et ma tahan midagi öelda, ja ootasid naeratades. See oli õige pikk sekund või paar. Ja ma ütlesin: «Head päeva!» — «Head päeva!» Võib-olla ma punastasin välja minnes. Igatahes tundsin su pilku seljal. Kuigi sa võib-olla ei vaadanudki järele.

Aga sel päeval ei läinud untsu. Mul oli lihtsalt hea tuju. Ma tulin poodi. Sa seisid seal ja ühtegi ostjat ei olnud. Ma tulin leti juurde:

«Kuule, lähme kinno!» (Ma polnud varem sulle «kuule» või «sina» öelnud.)

«Mis kellaks?»

«Noh, kella kuueks. Mis kell sa lõpetad muidu?»

«Kell kaheksa. Aga ma saan natuke varem ära ka.»

«No lähme kella kaheksaks siis.»

«Lähme.»

Ma oleksin tahtnud veel rääkida, sest kõik oli korraga hästi. Aga ma ei osanud enam millestki.

«Ma tulen siis siit läbi.»

«Tule.»

«Okei.»

«Okei. (See kõlas su suus naljakalt. Sa ütlesid mulle järele.)

«Ma lähen siis.»

«Jah. Nägemiseni.»

Nii mõnusauid tunde nagu tol päeval kella kaheksani tuleb harva ette. Kergetunne oli. Lihtne ja muretu. Ei mõelnud midagi ega plaaninud midagi.

Ma ilmusin poe ette. Nägin, et sa mind nägid. Ma ei hakanud sisse mine-ma. Juba sa tulidki nööpe kinni toppides uksest välja. Me läksime ja ma tundsin su vasakut külge, hoolimata kahekümnest sendist õhust, mis me vahele jäi. Enam ma ei püüdnud iga hinna eest rääkida. Aga kiikasin vahel silmanurgast su poole. Seal sa olidki. Ja vahtisid ainult otse ette.

«Ma tean küll su nime, Rebekka.»

Sa naeratasid. Läksime edasi. Õige mitu kuud hiljem sain teada, et sa olid seda filmi juba näinud, siis ei tulnud selline võimalus mulle pähegi.

Tänaval käies hakkas peas jooksma dialoog kujutusliku kohtumõistjaga peale minu surma.

«Ja miks te elasite just niimoodi?»

«Ma ei tea. Võib-olla olin väsinud kohustusest olla budist.»

«Kas te olite kohustatud olema budist?»

«Nagu ei olnud. Ega keegi mind ei kohustanud. Aga mul oli selline tunne, nagu ma oleksin kohustatud, ja see väsitaski ära ja siis ma tundsin kergendust niisama elamisest ja budismiga mittetegelemisest.»

«Kas te tundsite budismi hästi?»

«Ei tundnud ja ei tunne. Ma ei tea sellest usust midagi. Peale mõne anekdoodi, mis kohvikus räägiti.»

«Kas te tahate budismist teada?»

«Ei tea. Miks ma pean otsustama, kas ma tahan sellest teada. Otsustage ise!»

«Nii-nii.»

«Ma ei taha ka mitte otsustada. Rääkige, kui tahate. Mulle on budismist ennegi räägitud.»

«Nii-nii.»

«Just.»

«Nii-nii.»

Kuidagi jäi mu aju nende nii-niide peale pidama ja keris teisi väga tähendusrikkalt tükk aega. See väsitaski ära, et ma jäin korraks seisma. Et midagi teha, panin suitsu ette ja püüdsin edasi astudes seda dialoogi enam mitte jätkata.

Püüdsin mõelda hoopis vene keeles. Tulid head selged mõtted.

Nagu mitmendat korda viimase aja jooksul oli mul tunne, et varsti peaks või võiks midagi muutuda. Minu eluolus. Aga ise ei oska ja ei suuda midagi muuta. Ootan ainult, et muutuks midagi. Tulin mööda vaaallinna. Veidi viindine. Ja ei tahtnud sinna sinu või meie poole minna. Tuttav lugu. See oli nii selge ja kindel, et ükskord ikka lähen. Ega ma põhimõtteliselt polnudki ju

selle minemise vastu. Me saime ju hästi läbi. Aga kuna see minemine nagu nii kindel ja paratamatu oli — sinuga rääkimine, koos olemine, nikkumine, ja ma teadsin, et selle juures mind miski ei eruta, ehkki kõik on armas, tahtsin ma minekuga viivitada. Olin peaaegu valmis mõnele pruudile helistama, et mitte kohe koju sinu juurde minna. Kuigi ma ei tahtnud mingi pruudiga juua, lobiseda ja nikkuda. Teadsin juba, et pärast oleks sitt tunne. Tahtsin veel mitte koju minna. Nagu koolist koju minnes.

Millegipärast ma nagu uskusin, et mingi muutus tuleb. Kuigi olin käinud selle tundega ringi juba kuid ja mingit selget muutust ei paistnud kuskilt.

Teadsin, et taskus on veel üks juhuslik viieteistrublaline, ja mõtlesin, kus seda kõige tõhusamalt sirgeks teha. Aga pole ju mingeid kohti. Mingi baar? Kohvik? Kõrtsu ei hakka üksi minema. Baari ei saa kah nagu viieteist rutsiga siiski minna. Saab ju kah, aga ei tasu nagu. Ja üksi ka. Tahaks minna mõnda kõige räpasemasse kohta, kus kellelgi poleks mu vastu pretensioone, kus keegi ei vaataks ega hindaks mind.

Vedasin ennast Vabaduse platsil treppidest üles ja võtsin «Karolinas» teiste jotade järele sappa. Pime käik haises, vein polnud punane, vaid valge, klaasitäis maksis juba viieka, palju hakkas kõrva venekeelset möla, ja üldse oli kodune ja nõukogulik olla.

Ükski venelane ei hakanudki loba ajama. Algul lootsin, et nad, kurat, ei hakkaks. Peale esimest klaasi mõtlesin, et kas siis keegi ei hakkagi, ja peale teist oli juba ükskõik, vaatasin ja kuulasin neid niisama.

Aga pärast «Karolinat» sai tuju teiseks. Polnud enam romantilist üksinduse, koju mitte minemise ja muutuse ootuse kõrget tunnet. Olin hoopis kainen, asjalikum ja endine seletamatus ja äng olid kadunud.

Ei viitsinud enam linna vahel tolgendada. Ja mida ikka teha. Läksin meie ateljeesse. Seal olid sina ja lugesid ja me olime peaaegu kogu õhtu vait, alles voodis leebusime veidi ja ajasime tasakesi juttu.

Ma jäin mõttesse, et kas see, et me last ei saa, pole äkki hoopis minu vigga. See oli vilets mõte. Ja veel mõtlesin: aga miks me seda üldse nii väga tahame või miks seda sina tahad. Kas selleks, et kah midagi muutuks? Äkki me hoopis tüdime tast hiljem ja tahame lahti saada. Ja kes see laps üldse selline on?

Asi läks selleni, et ma nägin last unes. Ta oli imik, aga sama suur kui mina ja väga võigas.

JIM OLLINOVSKI

*

ma lendasin yle soode
lendasin yle merede
visklesin orkaanides
lämbusin vulkaanides
ma lendasin läbi
tyhja maailma su juurde
olin su aeroplaan esimesest pilgust

Meditsiiniline

see härjapõlvlane kes möödunud aastal põdes rõugeid
veel mäletab kuis võeti veenivere proove
ja hiljem nägi ta ka päkapikke kaugeid
ning vampiire kes luusisivad mööda hoove

yks valges kitlis rikkis tiibadega ingel
end talle pakkus viie hõberaha eest
kõik lõppes palatis ent pysib kaua hingel
nyyd on ta purjus destilleerit veest

see härjapõlvlane kes jumalaid ja draakoneid ei usu
sai teada mis on meditsiini hingemattev jõud
ja ravi viis talt kogu elus tekkind isu
jäi tyhi haigla ning steriilselt puhtad nõud

kõik arstid lahkusid ja lahkusid ka haiged
jäid tyhjad voodid puhtad linad rohud
see tyhjus vangistas ja rahustas ja tegi haiget
nii kadus õnn kuid kadusid ka ohud

Destruktiivne

oma unistustes suudlesin ma tuhat korda
sinu põlvi sydant ning veresooni
tuhat korda pyydsin sinu sõrmeluidki murda
ja purustada imehapraid näojooni

ma hävitasin kõik su väljaõeldud sõnad
sinu mõtted muutsin kuivaks kõrbeks
kuniks käte vahele mul jäid vaid sinu õlad
ja silmad mis osutusid liialt kõrgeks

me võime hoida kõike mis ei kuku maha

Me võime olla paremad kui eile
me võime olla paremad kui täna
me võime oma homsed asjad anda teile
me võime tulla tulevikust hoopis ära

me võime kuulata te roppe sõime
meid võib vaimustada mõni te idee
me võime teha kõike mida võime
kuid taeva päralt seda me ei tee

HEIE TREIER

KUNST KUI AGRESSIOON

Jaan Toomik jäi teiste hulgas meelde kõigepealt 1988. aasta ekspressionismi-vaimustuses. Kuigi see vaimustus läks kunstis ruttu mööda, paistis ähvardav agressiivne ekspressionism olevat just talle ainuomane väljenduslaad. Jaan Toomik kuulub 1980ndate lõpu eesti noorkunsti teise lainesse, nagu ka ta eakaaslased Kreg A-Kristing, Ove Büttner, «Graafika Galerii Studio» ja «Neoekspreposti» autorid. Enne nende etteastet tulid esimese võimsa lainena «Rühm T» kunstnikud ning veel Eve Kask ja Anu Juurak, kelle enesekindlus ning tugev läbilöökk tekitasid vahetu järeltuleva noorkunsti suhtes juba ette respekti, mis omakorda muutis nende tuleku kergemaks.

Toomiku senist loomingut jälgides (maalid, *performance*'id) tekibki ilmne paralleel «Rühm T»-ga — temagi lähtub saksa vaimust (küll vist rohkem intuiitselt kui teoreetiliselt), temagi looming on täis agressiivsust ja peaaegu väljakannatamatuid pingeid, temagi semantikas korduvad tuli ja veri. Siiski, erinevalt «Rühm T»-st, ei tee Toomik katset suruda pingeid tasakaalustatud vormistusse, me ei näe ta loomingus erilist püüt luua silmailu, olgu või dekadentlikku silmailu. Erinevalt «Rühm T» arhitektidest-kunstnikest ei tunne ta maalijana *performance*'eis huvi sisearhitektuuri lavastamise vastu, vaid järgib ainult oma peas liikuvaid kinniseid. Nii ongi Toomiku loomingule omane kunstilise mõtlemise raskepärusus, tõsisus ja troostitus teemade käsitlemisel, see sisendab publikule ebameeldivaid aistinguid, negatiivmõnetunnet. Nähtuse õigustus võiks olla niisugune: ainult Toomiku tulemine samaaegselt «Rühm T»-ga näitab, et kui ühel ja samal ajahetkel tekib erinevatel kunstnikel sarnane elu- ja kunstitunnetus, peab nende kunst olema põhjendatud mingisuguse objektiivsusega, meelid see meile või mitte. Analoogilistes subjektiivsetes tajumistes peab kajastuma mingi häirivalt dominantne aspekt tegelikkusest.

Toomik on kahtlemata «bamugav» kunstnik, kelle töödega pole vist võimalikki niipea harjuda. Sisimas hoiame neist emale, justkui enesekaitseks, sest Toomik puudutab teemasid, millest viisakas seltskonnas ei räägita. Ta toob esile selle, mida heameelega unustaksime — Eesti on nii ühiskonna, poliitika, looduse, majanduse kui indiviidi tasandil saastatud ja süüdi on jõud, kelle üle pole kontrolli, et saastatus jõuab lõpuks ka vaimu ja siis on kõik läbi. Toomiku katastroofi-

se tõetunnusega kunst on otsesõnaliselt räige (võrreldes Sirje Runge malbete katastroofimaalidega) ja illusioonideta, Toomiku katastroofaalsuses tundub kehastuvat järjepidevus ka talle lähedase Jüri Palmi väga ausa, kompromissitult jõulise natuuriga.

Toomiku esimene personaalnäitus «Vaalas» käesoleva aasta veebruaris oli kunstniku senises loomingus parim. Näitus leidis sellegipoolest ebatavalist vastukaja, sest kriitikud lubasid endale vabadust öelda välja kohati lausa maksimalistlikke sõnu, mida teiste kunstnike tööde puhul naljata ei juhtu, juba artiklite pealkirjad räägivad: «Julmad mängud», «Terroristid omavahel», «Traditsioone trotsiv Toomik».

Galerii hästi disainitud interjööri puhastvalgetel seintel rippusid jõhkralt deformeeritud materjalidele (ruberoid, kummi, raud, vineer) maalitud tööd, ent jõhkrate materjalide enda rikitud faktuur hakkas ka mõjuma maalingu osana. Seda kõike polnud tehtud mitte dekoratiivse eesmärgiga; maalide aluspindade põletamine, purustamine jne sisaldas lisainfot käsiteldavatele teemadele. Kas tõesti ei hakka kaasa rääkima kulunud puulauda läbistanud roostes naelad, mis on sinna löödud aastakümneid tagasi anonüümsete kätega anonüümsetel eesmärkidel. Samal viisil mõjusid kunagi kasvanud elava puu oksakohad ja nende looduslikud ringid, tules söestunud puu («Nimetat» I—VI). Tegelikult on taolised võtted juba igi-tuttavad soome kunsti kaudu (Tallinnaski nähtud Kain Tapperi näitus), kus puit on rahvusliku materjalina kõrgkunstis erilise au sees. Toomik lisab aga tugeva sotsiaalfilosoofilise allteksti. Ta ei imetle eestigi rahvuslikus traditsioonis olulise materjali puidu soojust, pinnafaktuuri, vaid esitab meeleja külma vineeri, millesse on rebestustena jäädvustanud oma sisemise agressiooni.

Ometi võime räigete materjalidega Toomiku kunstis ju leppida — neid on nähtud varem ja nähakse hiljem —, aga seal, kus kunstnik hakkab töötlemata juba kaitsetut inimkeha, muutub olukord väljakannatamatuks. Inimkeha käsitletakse inertse lihamassina, anonüümse objektina, manipuleeritava «inimfaktorina», kellel endal pole kontrolli selle üle, mis temaga tehakse. Juhtimine toimub kuskil väljaspool teda tundmatusest ja on seda õudsem, et juhtija pole mitte armastav Jumal, vaid hävitav Põrguvürst. Iroonilise pealkirjaga «Tantsijas 1» lõikavadki saehambad juba ini-

mest ennast, jagades hoolikalt käsi ja jalgu vajalikesse poosidesse. Maalitud teosesse kontsentreerus kogu näituse õudus. Keset pilti lõikab inimest ehne tööriist, roostes kahemehesaag, mis on monteeritud otse kompositsiooni keskmesse. Veidi avaramaid tõlgendusi võimaldab «Tantsija II», kus on üksikeisest läbipõimunud jäsemetega generatsioonid (?), rahvuskasulased (?), perekonnad (?) teel tundmatusse, millest kasvab välja juba igavikuline mõõde. Jaan Toomik asetab oma kunstis inimese peaaegu piirsituatsioonidesse, kus valitseb väljapääsmatus keset ümbritsevat hävingut, tulekahjusid, mõrvasid, kaost. Kas tegemist on eksistentsialistlike piirsituatsioonide tahtliku lavastamisega kunstis? Tundub, et mitte. Toomik ei pruugi tunda Lääne ekstravagantseid teooriaid, ta paistab tajuvat nähtavat, olevikku ennast, ning leiab end ise viibivat keset oleviku eksistentsialistlikku piirsituatsiooni.

«Vaal»-galerii näitus oli müüginäitus. Tõkib küsimus, kes on see inimene, kes maksaks dollariatega kinni kogu maalitud närvivapustuse, et panna ta endale koju seinale? Toomiku kunst on puhtakujuline galeriikunst, näituskunst, mille saatuse on pärast ekspositsiooni sulgemist ateljee või hoidla. Ta teoste roostes sahvambad, käristatud ruberoidid, raud ja pronks nõuavad hästi disainitud ümbrust, võimalikult puhtaid näituseruumi, mis pakuvad tugevat vastukaalu selles kunstis keevale anarhiale.

Ja veel. Ei kujutle, et Jaan Toomiku kunst saaks orgaaniliselt sündida mõnes inimsõbraliku demokraatiaga lääneriigis, kus inimesel ja elul on hoopis teine tähendus kui siin totalitaarse mineviku riigis. Tahaksin Toomiku kunsti heameelega unustada nii ruttu kui võimalik, aga see tõenäoliselt ei õnnestu. Ja kui õnnestubki, ei tähenda veel, et Eesti muutuks üleöö kohaks, kus taolist kunsti enam mitte iial ei sünni.

Jaan Toomiku esinemised:

1988, 1989 — noortenäitus;

juuli 1990 — *performance* tuletõrjeauto ja põlevate roosidega Tallinnas koos Vano Allsalu, Jaan Jaanisoo, Jaan Paavlega;

1990 — näitus «Avatud 1990-ndad» Kunstihoones;

nov. 1990 — *land art* Kopli poolsaarel koos Vano Allsalu, Jaan Paavle, Tarmo Tedre, Tõnu Toomikuga;

1991 — kevadnäitus Kunstihoones;

1991 — 4-näitus Tartu Kunstnike Majas koos Vano Allsalu, Jaan Paavle, Jaan Jaanisooaga;

TV saade «Maastiku avamine»;

1991 — TKÜ lõpetamine läbi aegade silmapaistvas lennus;

1992 — näitus «Mütoloogiline ja allegooriline noores kunstis», Tallinna Sakala keskus;

1992 — esimene personaalnäitus «VAAL»-galeriis.

Jaan
Toomik.
Segatehnika.
1992

JÜRGEN HABERMAS

TASATEGEV REVOLUTSIOON JA PAHEMPOOLSE REVISJONI VAJADUS.

MIDA TÄHENDAB SOTSIALISM TÄNA?

«*Mispärast pole ometi paremad partei-
genossed 1945. aastast mõttele tulnud
inimnäoga fašismi otsima hakata?*»
(Johannes Gross, «Notizbuch»,
Neueste Folge, Viertes Stück)

Ajaleheartiklites on juttu vabanemisest sotsialismi lummusest, ühe idee nurjumisest, koguni Lääne-Euroopa, Saksa intellektuaalide pikaleveninud toimetulekust oma minevikuga. Retoorilistele küsimustele järgneb alati üks ja seesama refrään: utopiad ja ajaloofilosoofiad peavadki lõppema orjastamisega. Ajaloofilosoofia kritiseerimine on nüüd küll eilse päeva küsimus. Löwithi «Maailmaajalugu ja õndsuslugu» tõlgiti saksa keelde juba 1953.¹ *Millised on tänase päeva kaardid? Kuidas tuleks hinnata Ida- ja Kesk-Euroopas toimunud revolutsiooniliste muudatuste ajaloolist tähtsust? Mida tähendab riigisotsialismi pankrot neile 19. sajandist pärinevatele poliitilistele liikumistele ja ideedele? Mida tähendab see Lääne-Euroopa pahempoolsete teooriapärandile?

I

Revolutsioonilised muudatused Nõukogude Liidu võimuvaldustes on väga mitmepalgelised. Bolševistliku revolutsiooni kodumaal toimub ülaltpoolt, NSV Liidu Kommunistlikust Parteist alguse saanud reformiprotsess. Selle tulemused, veelgi rohkem selle reformi kavatsematud tagajärjed

Jürgen Habermas, *Nachholende Revolution und linker Revisionsbedarf. Was heisst Sozialismus heute*; raamatus: «Die nachholende Revolution. Kleine politische Schriften VII», Frankfurt am Main, 1990, lk 179—204.

¹ Eetika, utopia ja utopiakriitika vahekordade kohta vaata Karl-Otto Apeli selgitavat artiklit raamatus «Utopieforschung» (toim. W. Vosskamp), Frankfurt am Main, 1985, 1. kd, lk 325—355.

* Karl Löwith (1897—1973), saksa filosoof, elas 1934—52 paguluses. *Kommentaariid (*) siin ja edaspidi «Vikerkaare» toimetusel*

* *legitimatsooniviis (Legitimationsmodus)* — viis, kuidas oma tegevus legitiimseks muudetakse; *legitiimsus* — 1) valitsuse tegelik (*de facto*) võime oma sõna seadusena maksma panna, 2) selle võime moraalsed tingimused.

kujunevad revolutsiooniliseks arenguks niivõrd, kui nad muudavad peale ühiskondlik-poliitiliste põhihoiakute ka valitsemisüsteemi enda olulisi elemente (eriti kui legitimatsooniviisi muutudes tekivad poliitiline avalikkus ja poliitilise pluralismi algmed ning öeldakse sammhaaval lahti riigipartei võimumonopolist). Seda, nüüdseks vaevalt veel juhitavaks jäänud protsessi ohustavad rahvuslikud ja majanduslikud konfliktid, mis ta on ise valla päästnud. Kõik osalised on mõistnud, kui palju selle saatusliku protsessi käigust sõltub. Ta on juba loonud eeldused muudatusteks Kesk-Euroopas (kaasa arvatud ka sõltumatusele püüdlevad Balti riigid) ja SDVs.

Poolas said revolutsioonilised muudatused teoks püsiva opositsiooni kaudu, katoliku kiriku toetatud «Solidarsus»-liikumise kaudu, Ungaris olid need poliitilise eliidi hulgas peetud võimuvõitluse tagajärjeks; SDVs ja Tšehhoslovakkias toimusid need rahulike massimeelevalduste surve sooritatud riigipöõretena, Rumeenias verise revolutsioonina, Bulgaarias vaevalise edasiminekuna. Hoolimata avaldumisvormide mitmekesisusest võimaldab nende maade revolutsioon enda kohta sündmusite põhjal järeldusi teha: revolutsioon seab meid talle iseloomulike tõsiasjade ette. *Temas võib ära tunda nii-ütelda tagasikeriva [rückspulende] revolutsiooni, mis teeb tee vabaks, et mahajäämist arengutasata.* Seevastu muudatused bolševistliku revolutsiooni emamaal säilitavad läbinähtamatu iseloomu, mille kohta mõistet veel puuduvad. Nõukogude Liidus puudub revolutsioonil (senini) selgelt tagasivõttev iseloom. Isegi sümboolsel naasmisel 1917. aasta veebruari või koguni tsaristlikku Peterburi poleks mingit mõtet.

Poolas ja Ungaris, Tšehhoslovakkias, Rumeenias ja Bulgaarias — niisiis riikides, kus riigisotsialistlik ühiskonna- ja valitsemisüsteem polnud kujunenud autohtoonse revolutsiooni tulemusena, vaid oli sõja tagajärjel koos Punaarmee sissesaamisega pigem saadud kui võitlusega saavutatud, — toimub rahvademokraatia likvideerimine vanade rahvussümbolite juurde tagasipöördumise tähe all, esineb alati järjepidevuse taastamisena, sõdadevahelise aja poliitiliste traditsioonide ja parteistruktuuride juurde naasmisena. Siin, kus revo-

lutsioonilised muudatused on tihenenud **revolutsioonilisteks** sündmusteks, tulcb ka kõige selgemini kuuldavale soov **konstitutsioonilis-poliitiliselt** liituda kodanlike revolutsioonide pärandiga ning **ühiskondlik-poliitiliselt** **ühineda** arenenud kapitalismi, eriti **Euroopa Ühenduse** kommunikatsiooni- ja eluvormidega. SDV puhul omandab «ühinemine» sõnasõnalise tähenduse; sest talle pakub Saksamaa Liitvabariik üheaegselt mõlemat: demokraatliku põhiseadusega läänelikku tüüpi heaoluühiskonda.* Siin ei hakka valijad 18. märtsil kindlasti ratifitseerima seda,** mis oli kavas nondel opositsionääridel, kes hütüttega «Meie oleme rahvas» Stasi-võimu kukutasid; ent valijate vootum interpreteerib seda riigipöõret kui ajalooliselt tõhusat — justkui tasategevat revolutsiooni. Tahetakse tasa teha seda, mis oli Saksamaa lääniosa idaosast neli aastakümnet lahutanud — poliitiliselt õnnelikumat ja majanduslikult edukamat arengut.

Kuna tasategev revolutsioon peab võimaldama tagasipöõrdumise demokraatliku õigusriigi juurde ja liitumise kapitalistlikult arenenud Läänega, orienteerub ta mudelite järgi, mis ortodoksse tõlgenduse kohaselt oleksid pidanud olema ületatud juba 1917. aasta revolutsiooniga. Sellega võib seletada ka tasategeva revolutsiooni üht omapärast joont: uuenduslike, tulevikku vaatavate ideede peaaegu täielikku puudumist. Sama tähelepaneku teeb ka Joachim Fest: «Tõeliselt segadusse ajava, keset kaotava iseloomu omandasid sündmused. . . arvestades fakti, et nad ei sisaldanud mitte ühtki neist sotsiaalrevolutsioonilistest tunderõhkudest, mis olid domineerinud samahästi kui kõikides uusaja ajaloolistes revolutsioonides» («Frankfurter Allgemeine Zeitung» 30. detsember 1989). Segadusse ajav on tasategeva revolutsiooni selline iseloom sellepärast, et ta meenutab otseselt vanemat, Prantsuse revolutsiooni poolt kehtetuks tunnistatud kõnepruuki — poliitiliste valitsemisvormide taastulekust reformi teel, kusjuures need vormid üksteisele järgnevad ja nagu taevakehad oma liikumises üksteist välja vahetavad.²

Nõnda ei maksa imeks panna, et neid revolutsioonilisi muudatusi on tõlgendatud väga mitmesugusel, üksteist välistaval viisil. Mina tahan siin puudutada kuut tõlgendusemudelit, mis väitluses üksteisest selgesti eristuvad. Esimesed kolm suhtuvad sotsialismideesse jaatavalt, ülejäänud kriitiliselt. See kaht rühma on võimalik sümmeetriliselt niimoodi reastada, et ühele poole jäävad sotsialismide stalinistlik, leninlik ja reformikommunistlik tõlgendus, teisele poole postmodernistlik, antikommunistlik ja liberaalne interpretatsioon.

① *Status quo ante* [seni kehtinud olukorra] **stalinistlikud kaitsjad** on vahepeal kaotanud oma eestkõnelejad. Nad eitavad muudatuste revolutsioonilist iseloomu, nad adivad neid muudatusi kui kontrrevolutsioonilisi. Nad suruvad tagasikerimise ja tasategemise varem tundmatud aspektid marksistlikku skeemi, mis enam ei toimi. Ida- ja Kesk-Euroopa maades ning SDVs oli ju silmaga näha, et — tuntuud formuleringu järgi — alamkihid enam ei tahtnud ja ülempihihid enam ei suutnud. See oli masside (ja mitte sugugi käputäie salaja sisse toodud provokaatorite) raev, mis pöõrdus riikliku julgeoleku (Stasi) aparadi vastu, nii nagu see omal ajal oli pöõrdunud Bastille' vastu. Ja riigipartei võimumonopoli purustamine võiks meile meenutada Louis XVI giljotineerimist. Faktid räägivad liiga selget keelt, nii et isegi panetunud **l e n i n l a s e d** ei saa nende ees silmi sulgeda. Nii näiteks kasutab ajaloolane Jürgen Kuszyński vähemalt väljendit «konservatiivne revolutsioon», et jätta muljet, nagu oleks neil muudatustel enesepuhastusliku reformina oma koht pikaajalises revolutsiooniprotsessis («Die Zeit» 29. detsember 1989). See tõlgendus tugineb muidugi veel ikka ortodokssele käsitusele klassivõitluse ajaloost, mille lõppsiht näib kindel olevat. Selline ajaloofilosoofia on juba metodoloogiliselt vaatekohalt kahtlase väärtusega; pealegi ei kõlba ta seletama niisuguseid sotsiaalseid liikumisi ja konflikte, mis tekivad otseselt riigisotsialistlike valitsemis- ja ühiskonnasisteemide struktuuritingimuste tõttu või (nagu rahvuslikud ja fundamentalistlikud reaktsioonid) nende poolt esile kutsutakse. Lisaks sellele on poliitiline areng Ida- ja Kesk-Euroopa maades ning SDVs riigisotsialismi palja enesekorrektuuriga piirduvast diagnoosist vahepeal juba üle astunud.

② Mainitud seik on ühtlasi veenvaks vastuväiteks kolmandale seisukohale, sellele, mida Praha Vaclavi väljaluk nii mõjuvõimsalt kehatas sisepagendusest naasnud Dubček. Ka suur osa neist opositsionääridest, kes SDVs revolutsioonilise liikumise käima panid ja hiljem seda juhtisid, seadsid endile eesmärgiks demokraatliku sotsialismi — ühe niinimetatud «kolmanda tee» sot-

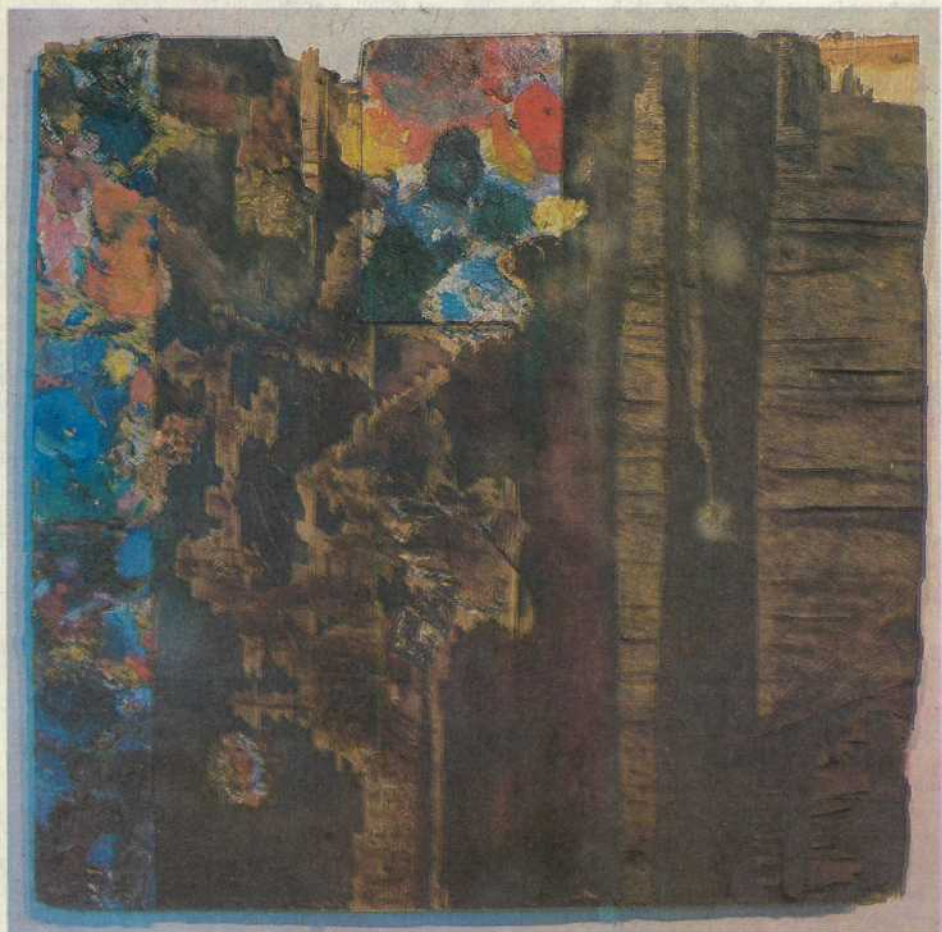
* **heaoluühiskond** (*Wohlstandsgesellschaft*) — niisugune poliitiline süsteem, mis paneb riigile vastutuse kodanike sotsiaalse kindlustatuse ja heaolu tagamise ning edendamise eest, nt üldise arstiabi, tervisekindlustuse, töötubarahade, vanaduspensionide jne kaudu.

* **18. märtsi valimised** — mõeldud on esimesi vabu valimisi Ida-Saksa territooriumil 1990. aastal, milles teatavasti võitsid kristlikud demokraadid.

² K. G r i e w a n k , Der neuzeitliche Revolutionsbegriff. Frankfurt am Main, 1973.

Jaan Toomik.
Segatehnika.
1992.

Jaan Toomik.
Segatehnika.
1992.

siaaliiklikult* ohjeldatud kapitalismi ja riigisotsialismi vahel. Kui leninlased usuvad, et on võimalik korrigeerida stalinistlikku väärengut, siis reformikomunistid lähevad ajas veel kaugemale tagasi. Kooskõlas lääne marksismi paljude teoreetiliste vooludega lähtuvad nad sellest, et bolševistlik revolutsioon oma leninlikus enesestmõistetavuses on sotsialismi päris algusest peale võltsinud, kuna ta nõudis tootmisvahendite demokraatliku ühiskonnastamise asemel nende riigistamist ja lõi seega tingimused totalitaarse valitsemisaparaaži bürokraatlikuks iseseisvumiseks. Olenevalt sellest, kuidas tõlgendada Oktoobrirevolutsiooni, leidub «kolmanda tee» teooriast mitu eri varianti. Optimistliku versiooni järgi (mida pooldasid Praha kevade esinduskujud) pidi radikaalse demokraatiseerimise teel arendatama riigisotsialismist välja uus, ka Lääne sotsiaaliiklikke massidemokraatiad ületav ühiskonnakord. Teise variandi järgi tähendanuks see «kolmas tee» mõlema «reaalselt eksisteeriva» ühiskonnatüübi vahel parimal juhul riigisotsialismi radikaaldemokraatlikku reformimist. Seejärel pidanuks diferentseeritud ja detsentraliseeritud juhtimisele viidud majandussüsteemiga riigisotsialism kujutama endast vähemalt ekvivalenti arenenud kapitalistlikes ühiskondades pärast Teist maailmasõda leitud sotsiaaliigi-kompromissile. Selle ekvivalendi-eksperimentidiga pidi loodama mitte totalitaarne, vaid konstitutsioonilis-demokraatlik õigusriigi ühiskond, mis oma süsteemi spetsiifilisi eeliseid (sotsiaalne kindlustatus ja kvalitatiivne kasv) ja halvemusi (tootlike jõudude arendamine ja uuendamine) silmas pidades poleks Lääne tüüpi ühiskondi mitte jäljendanud, vaid neid täiendanud. Ka selle variandi pehmem interpretatsioon arvestab «sotsialistliku turumajanduse» — nagu seda viimasel ajal kutsutakse — funktsioneerimisvõimega. Selle võimalikkuse vastu tulevad ühed lagedale aprioorsete argumentidega, sellal kui teised arvavad, et niisugune arengutee tuleks jätta katse ja eksituse meetodi hooldeks. Isegi selline sõjakas liberaal nagu krahvinna Marion Dönhoff usub, «et püsiv soov ühendada sotsialismi ja turumajandust on vähesegi fantaasia ja pragmatismi korral täiesti teostatav — nad korrigeerivad teineteist» («Die Zeit» 29. detsember 1989). See perspektiiv arves-

tab fallibilistlikult* häälestatud reformikommunismiga, kus erinevalt leninlikust interpretatsioonist on kõikidest ajaloo filosoofilistest tulevikunägemustest loobutud.

Küsimuse seesmiselt revolutsioneerunud riigisotsialismi reformivõimest ja demokraatlikust arengupotentsiaalst võime täna sinnapaika jätta. Mina arvan, et ka Nõukogude Liidus, silmas pidades igas suhtes laastavat stalinistlikku pärandit (ja paljurahvuselist riiki ähvardavat lagunemist), ei saa seda küsimust enam realistlikult tõstatada. Küsimus, kas revolutsioon SDVs oleks võinud kulgeda mööda «kolmandat teed», peab ka siis, kui see interpretatsioon põhinebki õigetest eeldustel, vastuseta jääma; sest selle ainuke kontrollivõimalus oleks seisnenud praktikas, rahva tahte poolt legitimeeritud ja «vähesegi fantaasia ning pragmatismi korral» ettevõetud eksperimentis. Elanikkonna enamus on aga vahepeal selgesti vastupidise otsuse langetanud. Pärast neljakümne aasta pikkust viletsust võib sellise otsuse põhjusi mõista. See otsus pälvib respekti, eriti just nendelt, keda eksperimenti negatiivsed lõpptagajärjed vahest isiklikult polekski puudutanud. Seepärast võtame nüüd käsile kolm järgmist, sotsialismi-kriitilist tõlgendusemudelit.

Ka selles rühmas ei ole äärmuslik positsioon eriti veenvalt väljendatud. **Postmodernse mõistuse kriitika** seisukohalt kujutavad kõnealused ulatuslikud veretud murrangud endast revolutsiooni, mis revolutsioonide ajastule lõpu teeb — vastandina seda avanud Prantsuse revolutsioonile — ja mõistuse poolt sünnitatud terrorismi ilma hirmuta juba eos jagu saab. Mõistuse rahutud unistused, millest juba kaks sada aastat tõuseb deemonid, on nüüd minevikku kadunud. Mõistus ei ärka — ta ise on muutunud painavaks unenäoks, mis ärkamise järel hajub. Ka siin ei sobi igatahes faktid hästi kokku selle, sedapuhku Nietzsche ja Heideggerist inspireeritud idealistliku ajalooskeemiga, mille järgi uusaeg seisab üksnes iseenda volitatud subjektiivsuse varjus. Oma vahendid ja mõõtkavad laenas tasategev revolutsioon ju uusaja revolutsioonide repertuaarist. Hämmastaval kombel oli just väljakutele kogunenud, tänavatele mobiliseeritud masside kohalolek see, mis võitis võimu ära hambuni relvastatud režimidelt. Tegemist oli ju sellesama, juba sumuks peetud spontaanse massiaktiiooniga, mis nii paljusid revolutsiooniteoreetiku on inspireerinud. Tõsi küll, nüüd toimus see esmakordselt mitteklassikalises ruumis, alati juuresviibivate

* **sotsiaaliik** (*Sozialstaat*) — Saksamaa Liitvabariigi põhiseaduslikult määratletud riigivorm, mis peab riiki vastutavaks oma kodanike sotsiaalse turvalisuse tagamise eest (vrd heaoluühiskond). Sotsiaaliigi neli põhikomponenti: 1) vanaduspensionid, 2) tervise- ja õnnetuskindlustus, 3) töökohtade loomine ja töötuaabirahad, 4) peretoetused.

* **fallibilism** — vaade, mille kohaselt ei pea teadust või argielu suunavad faktiteadmised olemagi tõsikindlad ega väljaspool kahtlust.

elektrooniliste meediumide poolt loodud ülemaailmsel areenil, osavõtlike ja kaasavalavate pealtvaatajate ees. Ja taas olid rahva suveräänsuse ja inimõiguste mõistusõiguslikud legitimeerimised see, millest revolutsioonilised nõudmised oma jõu ammutasid. Nii tunnistas kiirenduse saanud ajalugu valeks kujutluse seiskunud ajaloojärgsusest [*Posthistoire*]; ta hävitas ka postmodernistide maalitud panoraami universaalselt levinud ja kristalliseerunud bürokraatiast, kes seisvat lahust igasugustest legitimeerimistest. Pigem kuulutab bürokraatliku sotsialismi revolutsiooniline varing modernsuse pikkade sammudega edasimineku — Öhtumaade vaim tungib Itta mitte ainult koos tehnilise tsivilisatsiooniga, vaid ka oma demokraatliku traditsiooniga.

Antikomunistlikult vaatekohalt tähendavad revolutsioonilised muudatused Idas seda, et on saanud võidukas lõpp bolševike poolt 1917 väljakuulutatud maailmakodusõjale: see oli niisiis jällegi üks omaenda algallika vastu pöördunud revolutsioon. Väljend «maailmakodusõda» [*Weltbürgerkrieg*] kõlab ühiskonnateooria keelest hobbessliku võimuteooria keelde tõlgituna kui «internatsionaalne klassivõitlus». Carl Schmitt on andnud sellele mõttekujundile ajaloo-filosoofilise allteksti: koos Prantsuse revolutsiooniga valitsema pääsenud ajaloo-filosoofiline mõtlemine — milles peitub universaalsesse moraali kätetud utopistlik lõhkelaeng —, peab ise moodustama liikumapaneva jõu ka intellektuaalse eliidi poolt sepsitsetud ja lõppude lõpuks seestpoolt väljapoole tungivale, internatsionaalsele näitelavale projitseeritud kodusõjale. Ida-Lääne konflikti puhkedes arendati see mõte välja maailmakodusõja-teooriaks.³ Olgugi et see teooria oli kavandatud leninismi paljastamise eesmärgil, on ta oma originaali küljes kinni nagu selle pahupidine peegelpilt. Ent isegi sellise kvalifitseeritud ajaloolase käes nagu Ernst Nolte, kes nüüd kuulutab teesi maailmakodusõja lõppemisest («Frankfurter Allgemeine Zeitung» 17. veebruar 1990), hakkab ajalooline materjal ideoloogilisele tendentsile vastu. Sest maailmakodusõja parteide väljajoonistamine nõuab, et nii erinevad poliitikud nagu Mussolini ja Hitler, Churchill ja Roosevelt, Kennedy ja Reagan oleksid tõmmatud ühele ja samale antikommunismi liistule. Mõttekujund «maailmakodusõda» üksnes jäigastab ühe, külma sõja kuumalt faasilt laenatud situatsioonitõlgenduse struktuurikirjelduseks, mida hiljem on poleemiliselt impregneeritud ja siis see mantel tervele ajastule ülle tõmmatud.

³ H. K e s t i n g , *Geschichtssphilosophie und Weltbürgerkrieg*. Heidelberg, 1959.

6 Jääb liberaalne interpretatsioon, mis esmajoones ainult registreerib, et koos riigisotsialismiga on hakanud lagunema viimased totalitaarsed valitsemisvormid Euroopas. Ajajärk, mis algas fašismiga, on lõppemas. Koos demokraatliku õigusriigi, turumajanduse ja ühiskondliku pluralismiga pääsevad võidule ettekujutused liberaalsest korrast. Seega näib rutakas ettekuulutus ideoloogiate lõpust* viimaks ometi täituvat (Daniel Bell ja Ralf Dahrendorf, «Die Zeit» 29. detsember 1989). Ei pruugi andunult totalitarismiteooriat pooldada ja võib teravalt rõhutada hoopis struktuurajaloolisi erinevusi autoritaarse, fašistliku, natsionaalsotsialistliku, stalinistliku ja poststalinistliku võimu vahel, et sellest hoolimata ka läänelike massidemokraatiade peeglis ära tunda ühisjooni totalitaarsete valitsemisvormidega. Kui see sündroom nüüd, Portugali ja Hispaania eeskujul, ka bürokraatliku sotsialismi Euroopa maades likvideerib, ja kui ühtaegu diferentseerumine lülitab turumajanduse poliitilisse süsteemi, siis tundub väide jätkuvast, sedapuhku Kesk- ja Ida-Euroopat haaravast moderniseerimislainest täiesti mõistetav. Liberaalne interpretatsioon ei ole vale. Kuid ta ei näe palki omaense silmas.

Nimelt leidub sellel interpretatsioonil triumfeerivaid variante, mis võiksid olla samahästi kui laenatud «Kommunistliku partei manifesti» avapeatükist, kus Marx ja Engels kodanluse revolutsioonilisele rollile pidulikult hünni laulavad: «Kõigi tootmisriistade kiire täiustamise ja liikluse lõpmatult hõlpsaks tegemiseks tõmbab kodanlus tsivilisatsiooni ringi kõik rahvad, ka kõige barbaarsemad. Tema kaupade odavad hinnad on raskesuurtükivägi, millega ta teeb maatasa kõik hiina müürid ja sunnib kapituleeruma barbarite kõige visama võõrastevaenu. Ta sunnib kõiki rahvaid omaks võtma kodanluse tootmisviisi, kui nad ei taha hukkuda; ta sunnib neid oma maal sisse seadma niinimetatud tsivilisatsiooni, s.o saama kodanlasteks. Ühesõnaga, ta loob endale maailma oma näo järgi.» — «Ja seda niihästi materiaalses kui ka vaimses tootmises. Eri rahvaste vaimustinitused saavad kõigi ühisvaraks. Rahvuslik ühekülgsus ja piiratus muutub üha enam võimatuks ning paljudest rahvuslikest ja kohalikest kirjandestest kujuneb üks maailmakirjandus.»⁴ Sedagi meeoleolu, mida õhkub Saksa Tööstus- ja Kauban-

* **ideoloogiate lõpp** — Ameerika sotsioloogide E. Shilsi, D. Belli ja S. M. Lipseti poolt 1950.—60. aastatel arendatud käsitlus, mille järgi ideoloogia kui «ilmalik religioon» on oma aja ära elanud, sest Lääne demokraatia on juba piisavalt tugev, et ilma läbi saada.

⁴ K. M a r x , *Fr. E n g e l s* , *Kommunistliku partei manifest*. Tallinn, 1981, lk 41.

Jaan Toomik.
Segatehnika.
1992.

Vasakul:
Jaan Toomik.
Segatehnika.
1992.

duspäeva* viimasele ringkõrsitlusele vastanud investeerimishimuliste kapitalistide arvamustest ja vastavasisulistest majanduskommentaariidest, oleks vaevalt võimalik paremini iseloomustada. Ainult «tsivilisatsiooni» kitsendavas täiendis «miinimetatud» paljastab end teatav reservatsioon. Marxi puhul pole siin muidugi tegemist saksaliku reservatsiooniga öeldavasti «tsivilisatsioonist» ülema «kultuuri» eest, vaid hoopis sügavama kahtlusega, kas tsivilisatsiooni k u i t e r v i k u t tohib üldse lasta kiskuda ühe oma allsüsteemi liikumapanevate jõudude keerisesse — ja nimelt dünaamilise, või nagu me tänapäeval ütleme, rekursiivselt suletud majandussüsteemi kiiluvette. Niisuguse süsteemi toimimisevõime ja enesestabilisatsioon sõltub sellest, et ta kogu elutähtsa informatsiooni võtab vastu ja töötab ümber üksnes majandusliku väärtuse keeles. Marx arvas, et iga tsivilisatsioon, mis alistub kapitali eneserealiseerimise imperatiivile, kannab endas hävinguid, sest ta seega teeb end pimedaks kõigi nende olulisuste suhtes, mida hindades väljendada ei saa.

Muidugi, selle ekspansiooni kandjaks, mida Marx toona nii tundeliselt kilbile tõstis, ei ole tänapäeval enam kodanlus selle sõna 1848. aasta mõttes, ei ole enam üldse üks, rahvuslikes raamides valitsev ühiskonnaklass, vaid kujukalt identifitseeritavatest klassistruktuuridest irdunud, anonüümseks muutunud, ülemaailmselt toimiv majandussüsteem. Meie ühiskonnadki, kes selles süsteemis on «majanduse mäetippudele» roninud, ei sarnane enam Manchesteri-Inglismaaga, mille viletsust omal ajal nii drastiliselt kirjeldas Engels. Need ühiskonnad nimelt on vahepeal sotsiaalriigi-kompromissi abil leidnud vastulause nii «Kommunistliku partei manifesti» krõbedatele ütlustele kui ka Euroopa töölislükumise vintske-

tele võitlustele. Ainult see irooniline seik, et olukorda, kus investeerimisvõimalusi otsiv kapital tungib riigisotsialismi poolt ärakurnatud turgudele, veel ikka kõige paremini iseloomustavad Marxi tsitaadid, teeb niisama mõtlikuks nagu tõsiasi, et Marxi kahtlus oleks otsekui ka kõige edenumate kapitalistlike ühiskondade struktuuri inkorporeeritud.

Kas tähendab too tõsiasi seda, et «marksism kui kriitika»⁵ on omadega niisama läbi kui «reaalselt eksisteeriv sotsialismgi»? Antikommunistlikult vaatekohalt on sotsialistlik traditsioon, olgu teoorias või praktikas, algusest peale ainult häda välja haudunud. Liberaalide vaatekohalt on kõik, mis sotsialismis kõlblikku, sotsiaaldemokraatlikul ajastul teoks tehtud. Kas on niisii Ida-Euroopa riigisotsialismi likvideerimisega ära kuivanud ka allikas, millest Lääne-Euroopa pahempoolsed on oma teoreetilised impulsid ja normatiivsed orientatsioonid ammutanud? Pettunud Biermann, kelle utopiase kaldunud talent on nüüdseks melanhooliasse pöördunud, annab dialektilise vastuse: «Anna labidas siia. Las me matame lõpuks maha selle hiiglakorjuse. Ka Kristus ise pidi kõigepealt kolm päeva mulla all olema, enne kui tal läks korda see kunsttük: noh, see ülestõusmine!» («Die Zeit» 2. märts 1990). Proovime seda mõningase dialektika abil meiegi.

(Järgneb)

Saksa keelest tõlkinud Leo Metsar

⁵ Niisugust pealkirja kandis artikkel, milles ma esimest korda (1960) süstemaatilisemalt marksismiga tegemist tegin, vt J. H a b e r m a s, Theorie und Praxis. Erw. Aufl. Frankfurt am Main, 1971, lk 228 jj.

* Wolf Biermann (s 1936) dissidentlik luuletaja ja folklaulja, saadeti 1976 Saksa DV-st välja.

HENN KÄÄRIK

NATSIONAALSOTSIALISMI ENESETUNNETUSEST I

Alfred Rosenberg

16. oktoobril 1946. aastal umbes kella 1.40 paiku poodi Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali otusega natslik sõjakurjategija Alfred Rosenberg. Arhitekt, 1893. aasta 12. jaanuaril Tallinnas sündinud mees. Natsionaalsotsialistliku Saksa Töölispartei (NSDAP) asutajaliikmeid, Saksa Riigipäeva saadik aastail 1930—1945, NSDAP välispoliitikaameti juhataja, *Reichsleiter*, fütüreri volinik vaimse ja maailmavaatelise koolituse ning kasvatuselise küsimustes, okupeeritud idaalade minister. NSDAP ametlike häälekandjate «Völkischer Beobachter» ning «Nationalsozialistische Monatshefte» peatoimetaja ja väljaandja. Juhtiv ja produktiivne parteitööretik, keda tavaliselt siiski samastatakse tema peateosega, «XX sajandi müüdiga», mille esmatrükk ilmus 1930. Raamatuga, millest räägitud on märksa rohkem kui seda loetud. Raamatuga, mida natsionaalsotsialismi teoreetilise enesetunnetuse analüüsil on siiski kasulik ja tarvilik lehitseada.

«XX sajandi müüt» on pühendatud kahele miljonile I maailmasõjas langenud saksa sõdurile. Raske, hämar, müstiline, 700-leheküljeline raamat. Ainus nii ulatuslik katse anda natsionaalsotsialismile filosoofiline põhjendus. Masside jaoks tähtsuselt teine kanooniline teos III *Reich*'is «Mein Kampf'i» kõrval. Tugevasti mõjustatud inglise päritolu saksa filosoofi, Richard Wagneri väimehe Houston Stewart Chamberlaini (1855—1927) «XX sajandi põhialustest» (1899), ent veelgi juudivaenulikum.

Lähtekategooriateks on Rosenbergil «rass» ja «rassihing» (*Rasse, Rassenseele*). Rassile kui ceskätt väliste tunnuste kogumile vastavad alati teatud sisemised omadused, mis määravad lõppkokkuvõttes ära igale rahvale (kui rassiliselt määratletud inimrühmale) iseloomuliku eluviisi. Neid sisemisi omadusi tähistabki Rosenberg terminiga «hing» või «rassihing». «Hing. . . tähendab rassi seestpoolt vaadatuna. Ja vastupidi, rass on hinge väliskülg.»¹ Eri rassid ja rassihinged on eri väärtusega, s.o erineva loomepotentsiaaliga. Madalait-

mal astmel seisavad musta rassi eri vormid, kõrgeimal indo-aria ehk «põhja» rassi esindajad. Viimaste puhtaimaks näiteks on germaanlased. Põhja rassi algkodu asupaiga küsimuse jätab Rosenberg lahtiseks, kaldudes seda siiski siduma hüpoteesiga Atlantisest. Üks atlantide laine on arvatavasti liikunud Põhja-Aafrikasse ja Lõuna-Aasiasse, teine Põhja-Aasiasse ja Ameerikasse. Põhja rass on inspireerinud Egiptuse, Sumeri, India, Kreeka ja Rooma kõrgkultuurid.

Rassihing püüab säilitada identsust iseendaga. See tähendab, et rassihinge algjõud jäävad ikka oluliselt samaks, samuti nende kõikvõimalikud peegeldused, alates esimestest mütoloozilistest süsteemidest ja lõpetades kaasaegse maailmapildiga. «Sest ajalugu ei ole «Eimiski» arenemine «Millekski», ka mitte tähtsusetu arenemine suureks, ka mitte olemuse muutumine millekski täiesti teiseks. Esimene rassilis-rahvuslik ärkamine kangelaste, jumalate ja poetide läbi on juba kõrgpunkt igaveseks. See esimene suur müütiline kõrgsaavutus ei «täiustu» enam oluliselt, vaid võtab lihtsalt teised vormid (678). Juba esimeses müüdis avalduvad selgelt rassihinge kõige sügavamad väärtused. Muistsete germaanlaste esimehe sõnum maailmale oli müüt Odinist (Wotan, Wodan), Odin personifitseerib germaani hinge väärtuselist raskuskeset: au, vabadust, kohusetunnetust ja kangelaslikkust.² Seejuures on au-kategooria Rosenbergi järgi germaanlaste jaoks üldse kõige põhjapanevam. Au-idee on idee iseeneses, st ilma igasuguse suhteta mingisse teise väärtusse». Tõsi, paiguti toob Rosenberg au kõrvale peaaegu samasugustes õigustes ka vabaduse. «Vabaduse idee ei ole mõeldav ilma auta, see jällegi ilma vabaduseta» (239). Germaani hinge oluliseks tunnusooneks on ürgne polaarsus: «Mina» vastandumine jumala(te)le ja kõiksusele. Odini kõrvale astuvad germaani-saksa hinge silmapaistvate esindajatena Meister Eckehart, Paracelsus, Friedrich Suur, Goethe, Kant, Bismarck. «. . . põhja kangelassaaga, preisi marss, Bachi helitöö, Eckeharti jutlus ja Fausti monoloog on ühe ja sellesama hinge erinevad väljendused, sama tahte looming, igavesed jõud, mis esmalt Odini

¹ A. Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*. 8. Aufl. München, 1938, lk 2. Edaspõlvise leheküljenumbri tekstis sulgudes viitavad samale väljaandele.

² Chamberlainil «vabadus» ja «ustavus». II. S. Chamberlain, *Grundlagen des 19. Jahrhunderts*. 14. Aufl. München, 1922, lk 580—588.

nime ümber ühinesid ja uusajal Friedrichi ja Bismarcki kuhu võtsid» (680).

Germaani loomus ei avaldu mitte maailmast põgenemises, vaid tähendab maailma ületamist, võitlust, ja seda kaheti: «religioosel-kunstilisel-metafüüsilisel ja lutsiferlik-empiriilisel viisil». Esimesel juhul näib tunnetuse raskuspunkt lasuvat religioosel, või veelgi täpsemalt, müstilisel kaemusel.³

Hinge lõppsihiks on jõuda puhtalt iseendani ja jumalateadvuseni (*Gottbewusstsein*). Ent meelelises, ajalises, ruumilises maailmas on hing «laiali laotunud» ja «hajunud». Oma esmäärgi saavutamiseks laseb hing end tunnetada meelelis-ajalis-ruumilistest mõõtetest «puhastatuna», välja lülitatuna maailmast kui ettekujutusest. Tingituna ühelt poolt germaanlastele omasest polaarstungist ning teiselt poolt kaemuse täieliku «puhtuse» võimatusest, tunnetab hing algul iseennast ja oma põhilisi atribuute (au, vabadus *etc*) kui «Minale» vastanduvat Jumalat.⁴ Enesetunnetuse kõrgemal astmel jõuab hing iseenda selge äranägemiseni. Hinge ei iseloomusta nüüd enam mitte jumalasar-nasus (*Gottähnlichkeit*), hing on Jumal ise (*Gottgleichheit*). Hing on ainus Jumal. Selline müstikakäsitlus näikse olevat sisimas üsna ateistlik ja isiksusekeskne, kusjuures tuge oma lähene-misnurgale otsib Rosenberg dominiiklase Meister Eckeharti (u 1260—1327) säilinud tekstidest. Võiks isegi väita, et Eckehart on kogu «Müüdi» kandvaim tegelane. «Mitte nn renessansis ega mitte nn reformatsioonis — see on pigemini väli-se murrangu ja meecheitliku võitluse aeg — vaid 13. ja 14. sajandil saab hinge-isiksuse (*seeleliche Persönlichkeit*) idee, meie ajaloo kandevee idee, esmakordselt religioosiks ja eluõpetuseks» (220).

Mittemüstileine religioosne maailmatüetamine germaanlastel on tihedalt seotud tungiga vastavalt oma loomusele kristlust reformida. Erilise tähenduse ristiusu germaniseerimises omistab Rosenberg Lutherile, kes tegi vabaks protestandid ja päästis lõplikult allakäigust katoliiklased. Kum-mati on Rosenberg siin rohkem natsionalist kui natsionaalsotsialist, mõjudes lausa kahvatult nende III Riigi usumeeste kõrval, kelle jaoks Luther ja luterlus olid ei rohkem ega vähem kui inimese

³ Chamberlain viitab oma töös Lamprechtile: sakslaste hoiak kristluse suhtes on müstileine; müstika = philosophia teutonica. H. S. C h a m b e r l a i n, Grundlagen. . . , lk 876.

⁴ P. Berger eristab Öhtumaadele iseloomuliku «isiksuse müstitsismi» ja Indiale iseloomuliku «lõpmatuse müstitsismi». Esimesel juhul isiksus ei haihtu (lahustu), Jumala transsendentset iseloomu ei unustata. Teistel juhul kogeb indiviid oma isiksuse täielikku kadumist ja tõusmist jumalikkude. P. B e r g e r, The Heretical Imperative. London, 1980, lk 172.

aktiivsust pärssivaks kristluse rahvuslikuks (1) vormiks.⁵

Lutsiferlik-empiriiline maailmakäsitlus väljendub suhtumises maailma kui isiksusele vastandusse võrrasse jõudu oma seaduspärasustega, mis vajavad tunnetamist. Siit teaduse ja tehnika pidurdamatu areng. Lutsiferliku lähenemise raskuspunkt on eeskätt «mateeria ikestamise» faktis kui sellises (üleolemises, valdamises, valitsemises) mitte aga sellest johtuvas subjektiivses kasus. Viimane seisab esikohal saatanlikus (juutlikus) maailmahoiakus (263).

Isiksuse käitumise niisiis määravad ära (rasi)hinge väärtused. Teiselt poolt mõjutab isiksuse tegevust materiaalne maailm oma seaduspärasustega. Kahe paratamatuse piirimal eostub individuaalne saatus, mille germaanlased vabatahtlikult omaks võtavad, säilitades seessmise vabaduse. «Katalaunia väljadel kohtuvad germaanlased germaanlastega, mõlemad pooled usus, et peavad seisma oma au ja vabaduse eest. . . Võitlevad germaanlased võtavad, kaitstes omakstunnistatud väärtusi, selle saatus teadlikult enda kanda ja viivad vabade meestena halisemata ellu» (398—399).⁶

Pole päriselt selge, kas germaani-saksa kultuuriruumis laialt levinud müstitsism on seostatav germaani hinge omapäraga või on hoopis tege-mist reaktsiooniga kultuurilisel võõrale survele. Viimast kehastab Rosenberg jaoks eeskätt juutlus, laiemalt võttes juutlik mõitelaad, juutlus kui printsipi. Nii vastandub maailmaajaloos põhja-aria-germaani harule süüria-juudi-etruski haru. Kristus, Markus, Johannes, Eckehart, Luther ühelt poolt, Vana Testament, Vale-Kristus (s.o juutlikult voolitud Kristus), Peetrus, Paulus, Matheus, Augustinus, Loyola teiselt poolt. Usk ühelt poolt, kirik ja paavstlus teiselt poolt. See vastandumine (õigemini vastandamine) haarab lõpuks ka filosoofiat (mulle lõpuni mitte arusaadavatel alustel): Platon, Kant, Nietzsche ühel poolt, Sokrates (kui Hellase semitiseerumise ja allakäigu alguse sümbol), Aristoteles, Hegel teiselt poolt. «Loogika on teadus jumalast», see Hegeli väidetav väide on Rosenbergi järgi «rusika-hoop iga ehtsa põhja religiooni, iga ehtsa germaani, aga ka ehtsa kreeka teaduse näkku. Ent see on ehtsalt sokraatiline. . . » (287). Rosenbergi poolt

⁵ O. R i e c k e r, Die Wiedererweckung der Kirche. Leipzig, 1937, lk 84, 107.

⁶ Vrd W. G r ö n b e c h, Kultur und Religion der Germanen. Hamburg, 1942, lk 207: «Põhjamaalased ei lasknud end saatusest kaasa vedada, nad läksid vabatahtlikult, nad valisid ise selle, mille kohta nad teadsid, et see on nende saatus, nad valisid paratamatu vabast tahtest, nii paradoksaalselt kui see ka ei kõla.»

Alfred Rosenberg

esile toodud metodoloogiline crisis — empiirilise vaatlus loogilise spekulatsiooni vastu — ei selleta siin õigupoolest midagi.

Juutide müüt on müüt valitud rahvast. «Kõlab nagu mõnitus, et üks Jumal on selle antirahvuse . . . oma lemmikuks valinud. Et aga jumalapilt on inimeste vormitud, siis on muidugi arusaadav, et see «Jumal» endale selle «rahva» teiste hulgast on valinud» (462). Valitud rahva pärusosaks on maailmavalitsus, mille peab tagama äge elujaatus eituse kaudu, s.o kõige loova (ehk mittejuutliku) hävitamine.⁶ Ajaloolises võitluses germaani-saksa geenius ja juudi demoni vahel osutus viimane atraktiivsemaks.⁷ Tekkinud kaos kulmineerus Weimari vabariigis sakslastele täiesti vastuvõetamatute juutlike sotsiaalpoliitiliste ja kultuuriliste väärtuste süsteemiga: kõige müüdavus ja ostetavus, amoraalsus, egoism. Selles surmaheitluses ärkas germaani hingele immanentne vana müüt uues, natsionaalsotsialistlikus vormis. Natsionaalsotsialism on germaani-saksa hingele vastava elukorralduse mudel. «Orgaanilise saksa tõe sümboliks on täna juba vaieldamatult must haakrist.» Ja edasi: «Seetõttu on meie religiooni, meie õiguse, meie riigi kohustuseks kõik see, mis selle hinge ja selle vere au ja vabadust kaitseb, tugevdab, puhastab, ellu viib» (701).

Saksamaa vajab uut religiooni ja uut kirikut. Rosenberg nimetab seda kord Saksa kirikuks, kord Rahvakirikuks, kord Rahvuskirikuks. Uue kiriku tähtsaim tilesanne on kõrge väärtustunde

loomine. Ligimesearmastuse ideaal allutatakse rahvusliku au ideele, Vana Testamendi loomakaupmehelugude asemele astuvad Põhja saagad ja muinasjutud, mis unistavad aust ja vabadusest, mitte vaenust ja tapvast messianismist. Kirikutest peavad kaduma kõik jesuiitlikult vormitud baroki- ja rokokooajastu «bastardlikud trikid», enne kõike krutsifiksid. Krutsifiks on ohvritalloeõpetuse sümbol, mis genereerib sisemist jõuetust ja alandlikkust. Selle asemel peab kirikuisse ilmuma Jeesus kui elutooja, sale, pikakasvuline, blond ja kõrgelaulaline. Peale selle jumal odaga (s.o Odin) ning Meister Eckeharti ja teiste saksa jutlustajate pildid ja tekstid. Uue religioosse kogukonna liikmeks võivad olla kõik, kes tunnustavad neid väärtusi, «mis on meile esitatud germaani dramaatilises kunstis ning kõige ülevamalt ilmsiks tulnud Meister Eckeharti müstikas» (611).

Uus kirik peaks Rosenbergi kujutluses asetuma justkui katoliku ja luterliku kiriku kõrvale viimastega võrdsel alustel. Samal ajal selgub, et Saksa Rahvakirik on ometi midagi enam kui tavaline kirik: sinna võivad kuuluda erinevate religioossete ja filosoofiliste tõekspidamiste esindajad. Vanu germaani väärtusi ja kristlikke usudogmasid (inimese ja Jumala vahetõde Jeesuses, vaidlused armastuse ja halastuse, hinge surematuse ja surelikkuse üle jne) olevat võimalik ühendada sel teel, et viimased lihtsalt tunnustatakse mitteiluliseks ja iga inimese eraasjaks (611). Siiski, vanade kirikute täielikku asendamist uuega Rosenberg ei nõua, ka ei arva ta, et uut kirikut kandvaks jõuks peaks olema pruun parteiaparaat. Saksa kirik ja NSDAP on ühe ja sama muistse germaani veremüüdi kaks sugulasvormi, üks religiooni, teine (eeskätt) poliitika vallas. Hitler ei olnud seega täpne, väites: «Rosenbergi fantaasiad aaria kirikust on naeruväärised. Katse muuta partei uueks religiooniks! *Gauleiter* pole mingi asemik piiskopile. *Gruppenführer* ei suuda asendada kihelkonnaõpetajat. Lihtrahvas ei võtaks selliseid asju iialgi omaks. . . Kuidas saab kohalik *Gruppenführer* abielu õnnistada, kui igaüks linnas teab, et ta liialdab joomisega ja on seelikukütt?»⁸

⁶ Juudiküsimuses erinevad Rosenbergi seisukohad mitmeti Chamberlaini omadest. Viimase järgi ei ole juut kunagi olnud ega ole puhas semiit. Seega tuleks teha vahet juudi ja juudi vahel ning mitte unustada, et nii mõnigi juut «igatseb semiitlikest ettekujutustest vabaneda nii nagu sakslasedki». Teiseks, juudid pole aarialaste jaoks ainus võõrelement. Vähem eristatavad ja seetõttu veelgi ohtlikumad (või vähemalt sama ohtlikud) on «tegelike eurooplaste» (!) s.o indogermaanlaste eelne, etniliselt tugevasti segatud, vaimselt alaväärtuslik protoeuroopa ning kultuurivõimetu mongoliidne element (mõte liigub vägisi soome-ugri rahvaste lätete juurde. . .), millega germaanlased on tugevasti segunenud. «Ignatius Loyola, bask, selle meie kultuuri sündinud (mongoliidse? — H.K.) vaenlase järeltulija, on meile sama ohtlik kui juut» (H. S. Chamberlain, *Arische Weltanschauung*. 4. Aufl. München, 1917, lk 40). III Riigi rassiteoreetikud, vastupidi, defineerisid juutidesse (kui segarassi) semiidi (puhta, kultuurse) rassi suhteliselt väikese ning amenooidse ehk ees-aasia (puhta, mittekultuurse) rassi suhteliselt suure osakaalu (vrd F. Schachermeyr, *Karthago in rassen- und geschichtlicher Betrachtung*. In: *Rom und Karthago*. Leipzig, 1943, lk 9—28).

⁷ H. S. Chamberlain, *Arische Weltanschauung*, lk 38: «Kõikide indoariaalaste üks kahetsusväärsemaid iseloomujooni on nimelt kergus, millega nad võõranduvad iseendast.»

⁸ A. Speer, *The Secret Diaries*. New York, 1977, lk 15. Hitler ise jäi kuni elu lõpuni formaalselt katoliiklaseks. Eravestluses on ta kiitnud katoliku kiriku sisemist vabadust, head inimisühika tundmist ja edutamissüsteemi. «Ainus teine institutsioon, milles inimesel kõige madalamatest klassidest on võimalus tõusta nii kõrgele, olemine meie, Liikumine» (Sealsamas). Katsid vaadelda parteid religioosse liikumise staatuses võib leida hoopis mujalt. Nii on näiteks Goebbels arvanud, et «meie liikumine muutub üha enam evangeeliumiks» (J. Goebbels, *Erkenntnis und Propaganda*. In: *Signale der neuen Zeit*. München, 1941, lk 45). III Riigis religioonifilosoofiks nimetatud J. Müller aga ei

Rahvas (rahvus) on natsionaalsotsialismi teoorias seisnud alati riigist kõrgemal. Riik pole midagi muud kui ainult vahend rahvuse säilitamiseks. Traditsiooniliste riigi- ja valitsusvormidena eristab Rosenberg kuningriiki, keisririiki ja demokraatiat. Neist üksnes vanagermaani kuningaid — näib nii — on säilitanud oma müütilise läike tänaseni. Pelgale välisele hiilgusele ja võimule orienteeruv keisri-idee on aegunud. Täiesti kõlbmatu on parlamentaarne demokraatia. Valijad ei tea, keda valivad, parteide parlamendifraktsioonid ei ole vastutavad ülalt alla, dikteerides samal ajal oma tahet alt üles. Tagajärjeks on korruptsioon.

Natsionaalsotsialistliku riigi kohta ütleb Rosenberg juba pärast võimuhääramist, et see on, vanu termineid kasutades, monarhia vabariiklikul põhjal, mis tulevikus omandab täiesti uue vormi: Saksamaast peab saama orduriik. Kord rahva poolt valitud fütürer juhib nii ordut kui tervet Saksa riiki. Ordu funktsioonis esineb natsionaalsotsialistlik partei koos oma haruorganisatsioonidega. Ordu liikmete hulgast valib fütürer ordu ja kogu riigi kõrgeima kollektiivse võimuorgani — ordunõukogu. Nõukogu liikmed on vastutavad alt üles ja omavad mõjuvõimu ülalt alla. Ordu funktsiooniks pole mitte lihtsalt riigi juhtimine, vaid ka varakult noorukieas väljavalitute järjepidev ettevalmistamine selleks (547—559).⁹

Valitsuspoliitika põhiküsimuseks on eluruum. Juba 1927. aastal ilmunud raamatus «Saksa välispoliitika tulevikutee» nimetab Rosenberg ühe konkreetse riigi, kes peaks Saksamaale eluruumi loovutama — Poola. Poola tükeldamist takistav Prantsusmaa tuleb isoleerida liidu kaudu Inglismaa, Itaalia ja Ukrainaga (pärast bolševistliku režiimi kokkuvarisemist seal).¹⁰ «Müüdis» muutub

kahelnud, et natsionaalsotsialistlik liikumine kehtast endas uut ja tõelist kristlust prohvet A. Hitleriga eesotsas (J. M ü l l e r , Das deutsche Wunder und die Kirche. Das Schicksal und die Aufgabe der Kirche im neuen Deutschland. Die Grünen Blätter, Bd. 36, H. 1. Elmau, 1934, lk 23—32). Ja sootuks raskekaalulisemad mehed on samas suunas liikunud: sakslaste psüühika peamiseks, irratsionaalseks mõjuriks on nende kollektiivses alateadvuses peituv tugev religioosne arhetüüp «Wotan», Hitler on selle arhetüübi projektsioon (C. G. J u n g , Wotan. In: Collected Works. Vol. 10, Princeton, 1970, lk 185—187).

⁹ Vt ka: A. R o s e n b e r g , Die neue Staatsgründung. «Nationalsozialistische Monatshefte», 1933, II. 42, lk 386; ning A. R o s e n b e r g , Der deutsche Ordenstaat. In: Blut und Ehre. II Bd., 14. Aufl. München, 1943, lk 79—80.

¹⁰ A. R o s e n b e r g , Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik. München, 1927, lk. 20—58.

see skeem avaramaks ja paindlikumaks. Üldstrateegilisel tasandil tuleb loobuda maailma (loe: koloniaal-)poliitikast ja keskenduda Euroopale. Euroopa suurim destabiliseeriv jõud on Prantsusmaa. Esitaks oma toetuse tõttu Poolale ja Tšehhoslovakkiale ning teiseks liberaalse rassipoliitika pärast neegrite ja juutide suhtes. Rassipuhutuse kaitseks peavad ühiselt välja astuma Saksamaa, Skandinaaviamaad koos Soomega ning Suurbritannia.¹¹ Eluruumi küsimus tuleb lahendada Poolas: tuleb liikuda Reini äärest Vislani. Itta tuleb liikuda ka venelaste — Moskvast Tomskini. Venelastel pole Euroopale midagi õelda, nende koht on Aasias, Venemaa väikerahvastel on õigus omariiklusele. 1932. aasta novembris Itaalia Kuninglikus Akademies esinedes (esimese natsionaalsotsialistina rahvusvahelisel foorumil) käis Rosenberg välja juba sootuks teise kaardi: Euroopa kui terviku huvides oleks kasulik, kui 4 suurriiki seisaksid seljakuti, mitte üksteise vastu: Saksamaa ida ja kirde suunas, Prantsusmaa lõuna suunas, Itaalia ida ja kagu suunas, Suurbritannia ülemere-suundades.¹² Rosenbergi üldiselt kompromissivaenulikkude ning jäika loomust teades mõjub selline kontseptuaalne kukerpall üsna ootamatult. Idee ei leidnud soodsat vastuvõttu, prantslased jäid umbusklikuks. Mussolini mulje Rosenbergist olevat olnud aga üldse negatiivne.¹³

Järgnes taandumine «Müüdi» positsioonidele ilma hilisemate märgatavate pöörakuteta. Kui Rosenberg 1933. aasta 1. aprillil sai NSDAP välispoliitikaameti (*Aussenpolitisches Amt* = APA) juhiks, võis arvata, et «Müüt», kas või osaliselt, hakkab materialiseeruma. Tegelikult oli juba lootusetult hilja. Rosenberg ei kuulunud tolleks ajaks enam üldse sellesse kitsasse ringi, kes koos Hitleriga määras *Reich*'i saatust. Mitmed tähtsad välispoliitilised otsused jõudsid temani *post factum*, tõelise šoki sai Rosenberg aga siis, kui kuulis 1939. aasta Pärtliöööl sõlmitud Molotov-Ribben-

¹¹ Soomet koos Eesti ja Lätiga on Rosenberg nimetanud «germaniseeritud» riikideks (642—643). Teisal lausub Rosenberg, et kunagi Vene stepi kultuursetesse vormidesse surunud viikingite missiooni jätkasid hiljem Saksa hansa, Pecteri I ajast alates baltisakslased ning 20. sajandi vahetusest peale ka «tugevalt germaniseeritud balti rahvad» (112—113).

¹² A. R o s e n b e r g , Krisis und Neugeburt Europas. In: Blut und Ehre. Ein Kampf für deutsche Wiedergeburt. 25. Aufl. München, 1942, lk 311.

¹³ S. K u u s i s t o , Alfred Rosenberg in der nationalsozialistischen Aussenpolitik 1933—1939. «Studia Historica», Nr. 15. Helsinki, 1984, lk 39.

tropi paktist. «Mul on tunne, et see Moskva-pakt maksab end natsionaalsotsialismile kunagi kätte. . . Kuidas me saame veel Euroopa päästmisest ja kujundamisest rääkida, kui peame Euroopa hävitajalt abi paluma?»¹⁴ Püüdes säästa pilti (peaegu) eksimatust füürerist, oli Rosenberg seni nihutanud kõik Saksa diplomaatia veidrused Ribbentropi arvele, nüüd polnud see enam mõeldav. Sõja puhkedes tekkis Rosenbergil tänu Bormanni intriigidele koguni raskusi isikliku kontakti säilitamisel Hitleriga. Tõsi, oma sünnipäeval, 20. aprillil 1941 tegi Hitler kõigile ootamatult Rosenbergil ettepaneku võtta tulevaste ida-alade juhtimine enda kätte. Nagu teada, osutus see «kink» tõeliseks Trooja hobuseks: Rosenbergi võimkonda sisuliselt palju suurendamata oli just see fakt määravaks surmaotsuse väljakuulutamisel Nürnbergis. Vaatamata sellele et tegelikult oli Rosenberg kogu aeg võidelnud suuremate brutaalsuste vastu Idas, eriti puudutas see N.Liidu väikerahvaid.¹⁵ Oktoobris 1944 esitas ta kirjaliku (suuliselt ei olnud seda võimalik teha) tagasiastumispalve ida-alade riigiministri ametikohalt, millele Hitler ei vaevunud vastamagi.

Rosenbergi ja tema «Müüti» on hinnatud mitmeti. Tavalise sakslase, reiparteilase ja välismaailma jaoks oli ta III Riigi peaideoloog, parteifilosoof, kohati koguni Hitleri õpetaja. «Müüti» vaadeldi, nagu alguses öeldud, «Mein Kampf'i» järel tähtsusetult teise raamatuna riigis. «Müüt» — see oli otsekui natsionaalsotsialism ise.

Natsipartei kõrgeima ešeloni poolt nähtuna oli pilt teine. Rosenbergi tähtsus oli aja jooksul pidevalt kahanenud. 1919—1920 koos Hitleriga parteid asutamas, 20. aastatel Hitleri lähikonnas, 30ndatel näiliselt ikka veel tipus, III Riigi lõpupeerioidil täiesti kõrvale tõrjutud, oli Rosenberg revisiit partei ideoloogiliselt kanoniseeritud algaastatatest, muutudes üha enam «unustatud mõttekaaslasteks», kes oma kohmakate veendumustega ise endal tee peal ees seisis. Samm-sammult välja surutud võimupositsioonidelt, kapseldus ta ikka visamaal «kõige õilsama idee» filosoofiasse, millele jäi kindlaks kuni lõpuni.¹⁶

Hitler on andnud Rosenbergil vastakaid hinnanguid, kord pilgates tema filosoferivat asja-

tundlikkust, kord sellesamas scoses talle tunnustust avaldades.¹⁷ Rosenbergi kõige visam ja õelam vaenlane Goebbels leiutas termini «Peaegu-Rosenberg», st Rosenbergil oli Goebbeli arvates p e a e g u õnnestunud saada õpetlaseks, ajakirjanikuks ja poliitikuks, aga ainult peaegu.¹⁸ «Müüdi» kohta on Hitler kitsamas ringis andnud hävitavaid hinnanguid. «Kitsarinnalise baltisakslase kirjutatud rämps, millest keegi aru ei saa. Tagasilangemine keskaegsetesse kujutelmadesse!»¹⁹ «Mahakirjutatud, kokkukliisterdatud pahn! Halb Chamberlain mõningate lisanditega! Raamat, millega tegelikult on kursis ainult partei vaenlased!»²⁰ Tõsi, Rosenbergil endale on Hitler seletanud, et tema teos on väga tark ja aateline.²¹ Lugenud oli aga Hitler «Müüti» omaenda sõnul ainult tühisel määral, sest see olla hirmus keeruliselt kirjutatud.²² Hitlerist veelgi teravmeelsem oli Goebbels, kes iseloomustas Rosenbergi raamatut kui «maailmavaatelist rõhitsemist». Teisal on propagandaminister irooniliselt nentinud, Rosenberg usub tõsimeeli, et räpane ja õline sell, kes tuleb allveelaeva masinaruumist, haarab kõigepealt «XX sajandi müüdi» järele.²³ Kas just päris nii, ent selles, et tema töö järk-järgult «revolutsioneerib seesmiselt sadu tuhandeid», oli Rosenberg kindel.²⁴

Nürnbergis pidasid kõik süüalused vajalikuks teatada, et nad pole iial «Müüti» lugenud. Kõrvalseisjale monoliitsena näivas natsiladvikus intrigeerisid kõik kõigi vastu, Hitleri teadmisel ja heakskiidul (*divide et impera*): Göring Goebbeli vastu, Goebbels Rosenbergi vastu, Rosenberg Ley ja Bormanni vastu, Bormann Franki vastu, Frank Himmleri vastu etc. Kohtusaalis polnud põhjust varjata oma tegelikku suhtumist parteikaaslastesse.

Nürnbergis ei olnud süüdistus suunatud, nagu

¹⁷ R. B o l l m u s , Das Amt Rosenberg und seine Gegner, lk 25—26.

¹⁸ J. F e s t , Das Gesicht des Dritten Reiches, lk 228.

¹⁹ A. S p e e r , Inside the Third Reich. New York, 1971, lk 143, Reich'i ülivõrdeist kummis ametlik kriitika kalgus teravast ohutundest ja dramatismist kantud käsitlust põhjendama autori baltisaksa juurtega (F. T. H a r t , Alfred Rosenberg. Der Mann und sein Werk. München, 1942, lk 15).

²⁰ J. F e s t , Das Gesicht des Dritten Reiches, lk 232, 463.

²¹ A. R o s e n b e r g , Letzte Auszeichnungen. Göttingen, 1955, lk 136—137.

²² J. F e s t , Das Gesicht des Dritten Reiches, lk 232.

²³ J. G o e b b e l s , Tagebücher aus den Jahren 1942/43. Hrsg. von L.P. Lochner, Zürich, 1948, lk 103.

²⁴ Das Politische Tagebuch Alfred Rosenbergs. . . , lk 98.

¹⁴ Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934/35 und 1939/40. Hrsg. von H. G. Seraphim. Göttingen, 1956, lk 75.

¹⁵ R. B o l l m u s , Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. Eichstätt, 1970, lk 120.

¹⁶ J. F e s t , Das Gesicht des dritten Reiches. Profile einer totalitären Herrschaft. München, 1980, lk 225—228.

korduvalt toonitati, mitte selle vastu, mis Rosenberg mõelnud oli, vaid selle vastu, mis ta teinud oli. «Ent see, mis ta teinud oli, oli eranditult pigem see, mis ta oma nimel sündida oli lasknud, sest talle omast õnnetut kalduvust täidesaatvaks tegevuseks ei suutnud ta rahuldada ei isiklikult, ei administratiivtehniliselt. Ta jäi «Peaegu-Rosenbergiks». Ja samas seoses: «Teda on lõputult üle hinnatud, ja just halvast (. . .) Natsionaalsotsialistliku diktatuuri võimutehnilises tegelikkuses tibatati vaevalt midagi tema hägusatest konstruktioonidest väljaspool talle endale allutatud kitsaid mõjutsoone».²⁵

Muidugi ei hakka Joachim Fest, III Reichi perioodi suurimaid spetsialiste, vaidlustama tribunaali otsuseid. Ometi pakuks tegevõimust kõrvale surutud Rosenbergi süü konkretiseerimine ajaloolist huvi. Teisest küljest on selge, et samavõrd kui Nürnberg oli õigluse võit, oli ta ka silmakirjalikkuse triumf. Kurjategijad mõistsid kohut kurjategijate üle. Ameeriklased, inglased ja prantslased, istudes ühe kohtulaua taha kuritegeliku stalinliku režiimi esindajatega, muutusid kuriteo kaasosalisteks.

On väidetud, Rosenbergi tragöödia seisnes selles, et tema uskus natsionaalsotsialismi tõsiselt.²⁶ Ma arvan, et see on õige. Rosenberg oli tõesti üks neid vähesi Berliini ladvikus, kes natsionaalsotsialismi oli tõsiselt võtnud, ja ainus, kes uskus lõpuni. Rosenbergi jaoks oli natsio-

naalsotsialism ideoloogia selle sõna kõige pidulikumal tähenduses, s.o ideede süsteem, mille suhtes igasugune ketserlus oli välistatud. Just siin vastandub Rosenberg selgelt kõigile teistele natsionaalideoloogidele, kelle jaoks natsionaalsotsialism oli vaid propagandaloosungite summa, mida praktilise võimuvõitluse vajadustele vastavalt võis alati kohendada. Just Rosenbergi kohta käivad Hitleri põlglikud sõnad: «Meie programmi ideed ei kohusta meid käituma kui narrid.» Natsionaalsotsialism oli Rosenbergi arvates lihtsalt haige, Goebbels, Bormann, Himmler jt olid teda lõpmatult moonutanud. Ent varem või hiljem pidi natsionaalsotsialismi uuesti jalule tõusma. Kas head natsionaalsotsialismi üldse olla saabki, seda küsimust ei tekkinud Rosenbergi jaoks kordagi.

Rosenbergi maised jäänused põletati Dachau koonduslaagri krematooriumis ja puistati tuulde. Kunagi, 1918. aastal Moskvast, oli Rosenberg oma polütehnikumi diplomitööks projekteerinud krematooriumi. . .

Max Weber on 1871. aastal tekkinud Saksa riigi ajaloolist ülesannet näinud Euroopa kultuuri kaitsmises ja säilitamises ühelt poolt «vene ametlike reglementide» ja teiselt poolt «anglosaksi ühiskonna konventsioonide» vahel.²⁷ Raske öelda, kas Saksamaa oli parim variant selle ajaloolise missiooni tarvis, igatahes oli ta ainus. Natsionaalsotsialism võitis Saksamaalt kauaks ajaks võimaluse seda koormat kanda.

²⁵ J. Fest, Das Gesicht des Dritten Reiches, lk 239.

²⁶ Sealsamas, lk 225.

²⁷ K. Jaspers, Max Weber. Deutsches Wesen im politischen Denken, im Forschen und Philosophieren. Oldenburg, 1932, lk 21—22.

Rosenberg, Alfred, poliitik. Sündinud 31. detsembril 1892 (ukj 12. jaanuaril 1893) Tallinnas. Surnud 16. oktoobril 1946 Nürnbergis. Isa — Woldemar Rosenberg — kaupmees; ema Elfriede, sünd Sire. Abielus 1917 Hilda Leemendiga, lahutatud 1923. Teist korda abiellunud Hedvig Krameriga (?). Õppis Tallinna Peetri Reaalkoolis, seejärel arhitektuuri Riia Polütehnikumis (mis 1915 viidi üle Moskvasse) kuni 1917. a-ni. Sai 1918 arhitekti-inseneri kutse. Enne I maailmasõda tegi õpireise Saksamaale ja Prantsusmaale. 1918 joonistamisõpetaja Tallinna Hansakoolis (aga lühemat

aega ka Tallinna Linna Poeglaste Gümnaasiumis — st Gustav Adolfi gümnaasiumis). Tegutses sel perioodil nii graafikuna kui ka maalijana. 1918. a lõpul asus elama Berliini, 1919 Münchenisse. Asus tegutsema antikommunistliku literaadina, astus Saksa Töölispartei, hilisema Saksa Natsionaalsotsialistliku Töölispartei liikmeks. Alates 1921. a-st natside häälekandja «Völkischer Beobachter» toimetaja, toimetas ka natside ajakirja «NS Monatshefte». 1930 sai Saksa Riigipäeva liikmeks. 1933. a-st peale juhatas ta NSDAP (natsipartei) nn Välispoliitilist Ametit ja hakkas kandma selle ameti-

ga kaasaskäivat parteilist aukraadi «Reichsleiter». Alates 1934. a-st vastutas ta natside juhtiva ideoloogina ühtsustatud vaimse ja maailmavaatelise koolituse eest parteis (1937 sai ta selle töö eest Saksa Rahvusauhinna). 1940 asus juhtima omanimelist «Einsatzstab Rosenbergi». 1941 juulis nimetati ta hõivatud Idaalade riigiministriks. Auaste — AS-Obergruppenführer. 1945—1946 kaebalune Nürnbergi Rahvusvahelises Sõjakohtus.

Mõisteti surma ja hukati. (Deutschbaltisches Biographisches Lexikon, Köln-Wien, 1970, 1. kd, lk 649—650).

Alfred Rosenbergi kohta vt veel John Gunther «Nüüdse Euroopa juhid» (Tartu, 1939), lk 92—94, ja Oskar Angelus «Tuhande valitseja maa» (Stockholm, 1956), lk 23—35.

A.A.

TÕNU ÕNNEPALU

«JA LAHKUDA POLNUD KERGE»

Pisteline esse reetmisest

Ilu on reedetud maailm — sellisele äratundmisele jõuab Mila Kundera romaanis «Olemise talumatu kergus» maalikunstnik Sabina — siis küll alles tulevane maalikunstnik, sest äratundmine leiab aset üliõpilaschitusel:

Ta oli peatunud tundmatus külas, mis oli kadunud mägede rüppe. Ta oli pannud mootorratta kiriku seinale najale ja läinud sisse. Seal käis parajasti missa. Režiim jälitas tollal religiooni ja suurem osa inimesi hoidus kirikust eemale. Pinkidel istusid ainult taadid ja eided, kuna nemad ei kartnud režiimi. Nemed kartsid ainult surma.

Preester luges laulval häälte ette lause ja inimesed kordasid seda kooris. See oli liitania. Ühed ja samad sõnad naasid nagu palverändur, kes ei suuda pilku lahti kiskuda maastikult, või nagu inimene, kes ei suuda elust lahkuda. Sabina oli istunud tagumisel pingil, hetketi oli ta sulgenud silmad, et ainult kuulda seda sõnamuusikat, ja siis oli ta silmad jällegi avanud: ta oli näinud oma pea kohal siniseks maalitud võlvi ja selles suuri kuldseid tähti. Ta oli olnud lummatud.

See, millega ta oli ootamatult tolles kirikus kohtunud, ei olnud Jumal, vaid ilu. Seejuures oli ta hästi teadnud, et see kirik ja see liitania polnud ilusad iseenesest, vaid just seoses noorsooehitusega, kus teda oli mürgitatud päevade kaupa laululärmiga. Missa oli ilus, kuna see ilmutas end Sabinale ootamatult ning salapäraselt nagu reedetud maailm.

Pole ime, et Kundera oma nii või teisiti sotsialismiainelises romaanis (mida ma ei taha sealjuures sugugi piiritleda sotsialismiainelisena) reetmisele nii palju ruumi ja terve tegelase pühendab. Nagu tal kõik tegelased tragöödiakangelastena midagi kehvastavad, nii kehvastab maalikunstnik Sabina kahtlemata Reetmist. Reetmisel on sotsialismi mütoloogias oma oluline koht, kuid seni on teda käsitletud enamasti vaid kahetsusväärse ühekülgisusega, teda vaid hinnatud nii- või naasugusest poliitilisest huvipunktist lähtudes. Kuid lisaks poliitilistele, psühholoogilistele ja moraalsele aspektidele, mille juurde enamasti toppama jäädakse, on reetmisel ka oma

ajalooline, metafüüsiline ja — nagu Kundera meid veenab — ka esteetiline sisu. Neid sisusid üritamegi selles kirjutükis maitsta.

Viibigem veel mõnda aega koos Kunderaga sotsialismi-kadunukese seltsis (kavatsemata küll nende juurde jäädagi), sotsialism pakub reetmise vallas rohkesti mõtlemisainet (pealegi on see aine meile tuttav) ja Kundera omakorda on sotsialismi meisterlikult mütologiseerinud, nii et meil ei tarvitse vaeva näha oma mütoloogia loomisega.

Kõneldes sotsialismist, ei pea ma silmas marksistlikku utopiat, mis pakuks huvi tõenäoliselt vaid «19. sajandi mõtte ajaloolastele», kui Püha Venemaa poleks marksistlikest lausetest koostanud endale sektantlikku Õpetust ja asunud seda ellu viima. Meid huvitab «reaalne sotsialism», umbes niisamuti kui meid huvitab «reaalne Ameerika», mitte mormoonide õpetus.

Sotsialism algab Suure Reetmisega: reeta korraga nii Keiser, Usk kui Isamaa — mööngem, et selles liigutuses on metafüüsiline võimsust ja ilu, kui ka pole mingit füüsilist ilu kinniseotud pappide massilises uputamises Soome lahte Kroonlinna lähedal.

Tagantjärele võib tunduda küll kummaline, kuidas võisid tšehhi komnoored pärast Teist maailmasõda täiesti omaalgatuslikult rüüstata kauneid ajaloolisi kirikuid. Peab aga mees pidama, et neile komnoortele ei kehtastanud kirik mitte ilu, vaid võimu — karmi isa, etteheitvat ema ja sadistlikku õpetajat. Nad muidugi ei taibanud, et vana isa reetes vannuvad nad truuksid uuele ja vähemalt sama karmile isale — kommunistlikule režiimile.

Kundera maalikunstnik Sabina on sündinud juba kahekordsest reetmisest: isa on viinud ta kirikusse ja sündinud seejärel hirmuga komsomoliks astuma. Tema noorusaegne sotsialism kehtastab juba tüüpilist mandunud reetmist. Asi on nimelt selles, et reetmisakt kui absoluutne lahtiütlemine, lahkumine tagasipöördumise võimaluseta, on küll ilus, aga selle tagajärgi suudavad taluda vähesed. Varem või hiljem tekib painav vajadus kaitsva rüpe järele, «kuhu panna pea». Recturil

on üldjoontes kolm võimalust.

Esimene võimalus on «kadunud poja tagasi-pöördumine» — panna oma pea sellesse rüppe, millest kord on lahti öeldud, usaldada end isaliku andeksanni ja/või karistuse hoolde. Sellist võimalust propageeritakse või vähemalt propageeriti veel hiljaaegu Eestis: et komparteilased ja KGBlased kahetseksid pattu, «pöörduksid tagasi». Selle juures peab aga arvestama, et tagasi-pöördumine tähendaks oma lütüasaamise tunnistamist, enda osalist mahakustutamist, teatud mõttes enesevigastamist, ja ega sellisest vigasest enam õiget inimest loota ei ole.

Teine võimalus — ja see on tüüpiliselt «sotsialistlik» võimalus — on kas leida, või kui leida pole, siis luua endale uus isa, uus rüpp, uus truudus. Seda ma nimetasingi mandunud reetmiseks. Seda teeb mees (või naine), kes jookseb ühe armukese juurest teise juurde, või komparteilane, kes pärast perestroikat räägib kiriku tähtsusest moraali hoidjana — sellises teos tegelikult puudub reetmise kui lahtiütlemise suurus, sest see tegu pole vabatahtlik, on vaid järeleandlik liikumine mööda jõujooni. Armuke liigub mööda oma tungi jõujooni ja komparteilane liigub mööda poliitilise kasu jõujooni. Uue rüpe leidis ka kommunistlik revolutsioon Venemaal: tundes äkki pead-pööritavat hirmu omaenda reetmise ees, hirmu kohutava tühjuse ees, sööstis ta esimesse pakutavasse rüppe, parteilisse rüppe, mida pakkusid talle eriti küünilised ja julmalt võimuahned tegelased.

Ka see võimalus, «uue rüpe võimalus», on alandav, kuigi maailmas laialdaselt aktsepteeritud ja praktiseeritav. Maailm on nõus sellele ainsale reetmisele vaatama läbi sõrmede kui «noorusrumalusele». Peaasi, «et see oleks viimane kord», peaasi, et edasi elataks mõistlikus, kompromislikus truuduses. Maailma («elu», võimu) jaoks on tähtsam truudus iseenesest kui absoluutne truudus millelegi. Absoluutne truudus on koguni omamoodi «maailma reetmine» — selle maailma, kus väikene üleaisalõõmine on üldiseks normiks.

Niisiis pöördus sotsialism, olles alanud suurejoonelise reetmisega, peagi tagasi truudusenõude juurde, nagu «koer pöördub tagasi oma okse juurde», kui kasutada piibliväljendit. Kuid esimene reetmine jäi talle kivina kaela. Reetmine ja truudus (aga celkõige reetmine) omandasid nüüdsest erakordselt suure tähtsuse, neile pöörati lausa haiglast tähelepanu. Ühelt poolt nõudis kommunistlik võim, et kõik, kes tema haardeulatusse sat-

tusid, sooritaksid sama, tema poolt juba sooritatud reetmise. See pidi olema truuduse pandiks: inimene, kes on reetnud keisri, usu ja isamaa — kuhu tal veel minna on, kui mitte kompartei avalli, ootavasse rüppe (see arvestus tegelikult ei pidanud vett, kuid sellest veel edaspidi)? Pavlik Morozovi isareetmine, mis omaaegses vene patriarhaalses kontekstis omaette, üksiku «teona» oli ju üsnagi imponeeriv (ma pean tunnistama, et mullegi imponeeris see algkoolis), kuid sellest üksikisiku reetmisaktist tehti standardne rituaal kõigi jaoks. Teiselt poolt suhtus seesama võim erakordse valulikkusega võimalusse, et teda enast võidaks kuidagi reeta — reetmise magusus oli talle teada ja hirmutas teda. Meenutagem kas või kogu seda kära «kodumaa reetmise» ümber, mille all peeti silmas lihtsalt mõnda teise riiki elama asumist. «Kodumaa reetmise» vastane propaganda oli nii tõhus, et veel nüüdki ja Eestiski vaadatakse välismaale minejatele järele kui mitte just kokkupigistatud huultega, siis vähemalt liiga jovi-vaalse naeratusega.

Sotsialism muutis reetmise millekski keskseks, ülioluliseks, millest ei saa üle ega ümber. Sellepärast ma võib-olla temast kirjutangi — mina, sotsialismi laps.

Tingimata tuli reeta — polnud ainult alati selge, mis või kuidas. Kas kuulutada sotsialism kurjaks osaks maailmast ja reeta ta hea osa (kapitalismi, demokraatia) nimel, nagu tegid mõned dissidendid? Aga kui ka see teine osa pole «hea»? — võis tekkida küsimus siis ja tekib seda enam nüüd, kui sotsialism on küll põhjalikult reedetud, aga ei saa kuidagi öelda, et maailm oleks paremaks saanud või et ta isegi oleks paremaks saamas. Niisiis võis tekkida kiusatus — ja võib seda enam tekkida nüüd — tunnistada sotsialism «maailmaks» ja seega reeta — maailm.

Olemegi jõudnud reeturi kolmanda võimaluse, Sabina võimaluse juurde: mitte öelda «a» ja siis natukese aja pärast jälle «a» («kadunud poja tagasitulek»); mitte öelda ka «a» ja jääda siis «b» juurde («uus rüpp») — vaid: öelda «b» järel «c» ja nii edasi, ainult selle vahega, et tähestik on lõplik, aga reetmine, vähemalt ideaalis, lõpmatu.

Kolmas võimalus, see on mitte tagasi kohkuda, jääda reetmisele truuks, püsida reetmises. Kuid nii nagu «tões püsimine» või «palves püsimine» ei tähenda tegelikult püsimist paigalseisu mõttes ühe vaia küljes, nii ei tähenda ka reetmises püsimine («maailma reetmine») muud kui üha uut reetmist, lõpmatut rännakut.

Mõlemad ratsutasid teisel nagu hobusel. Mõlemad ratsutasid kaugustesse, mille järele nad igatsesid. Mõlemad olid joobunud reetmisest, mis tegi nad vabaks. Franz ratsutas Sabinal ja reetis oma naise, Sabina ratsutas Franzil ja reetis Franzil.

Jätame nüüd Sabina ratsutama oma lõputule reetmisetele, kus ta on juba reetnud oma sotsialistliku kodumaa ja dissidentliku paguluse, kus ta kohe reedab Franzil ja edaspidi veel Pariisi, New Yorgi, *American Dream*'i, kiitši ja kitsivastastuse, oma sentimentaalsuse ja rahvuse, kavatseb viimaks reeta ka vakkude lootuse, tehes testamendiga korralduse oma tuhk laiail puistata. Jätame Sabina imaginaarse tuha hõljuma kahekümnenda sajandi lõpu California kohale ja heidame pilgu hoopis mujale — ajalukku.

Eestis on Jaan Kaplinski propageerinud mõtet, et kommunism pole midagi muud kui üks kristlik sektantlik liikumine. Mis puutub sotsialismi kirge reetmise vastu, siis selle juuri on tõepoolest kerge leida kristlusest. Igatahes võib pikemalt mõtlema välja tulla ideega, et just Naatsareti Jeesus tõi Läänemaailma arusaama reetmisest kui millestki sakraalsest — millestki, mis teatud tingimustel, teatud absoluutsusenõude täidetuse korral võib olla sakraalne. Enne teda osati reetmises näha vaid midagi labaselt ühemõttelist, mille eest tuli tingimata kividega surnuks visata.

Jeesuse armastuskäsu absoluutsus sisaldab endas juba ise üleskutset reetmisele — maailma reetmisele. Rääkimata sellest, et ta ka otsesõnu agiteeris reetma: vana käsuõpetust, perekonda (meenutagem, kuidas ta keeldus ära tundmast oma ema ja vendi) jne. Jeesuse andunum õpilane oli kindlasti Juudas. Kuid parimatel õpilastel ei lähe kunagi hästi. Kavalalt ahiilgusesse lipsates usurpeeris Jeesus Juuda reetmise suuruse, jättes talle vaid armetud hõbesceklid ja haleda poomisnõõri.

Kristliku maailmareetmisidee mandumine toimus sarnaselt kommunismiidee mandumisega — kuigi mitte mõne aasta, vaid mõne sajandi jooksul (siit võime soovi korral leida kinnitust hüpoteesile ajaloo käigu eksponentsiaalsest kiirenemisest). Absoluutne reetmine, mida nõudis Naatsareti Jeesus, osutus «lihtinimele» üle jõu käivaks ja nii astus Kirik tasapisi reedetud maailma asemele, tehes Juuda rahva kompromissitu reeturina ristil surnud Jeesusest — ajaloo ironia! — lausa truuduse ja kuulckuse verstaposti. Ja samuti kui tema hiline, meie sajandisse juuri ajanud sekt

(Kaplinski käsitus) — kommunism või sotsialism — vaevles võimutsev Ristikirik hirmsa reetmisehirmu käes. Ketser, jumalasalga — läbi sajandite, kuni Valgustusajani välja oli see Suure Recturi võrdkuju. Tõesti, märtrite kangelasteod kahvatuvad selle kõikehõlgava žesti kõrval — märtrid reetsid küll maise korra, kuid võisid oma lootuse panna taevasele kroonile: jumalasalga arvas ennast välja nii tihes kui teisest tasusüsteemist — absoluutsemat eksiili on isegi raske ette kujutada.

Muidugi, tavamõistusele polnud nii suurejooneline liigutus haaratav ja nii mõeldi selle pisendamiseks, käepärastamiseks välja legend sobin-gust Kuradiga (kommunistid vihjasid hiljem välistlulele).

Kui Descartes nihutas Jumala asemele sala-mahti Mõistuse, vabastas ta ühtlasi seni jumalasalga-jale kuulunud reeturitrooni, et sellel võiks ennast sisse seada uus tegelane — hullumeelne.

Kui uskuda Michel Foucault' «Hulluse ajaloo klassikalisel ajajärgul» (*Histoire de la folie à l'age classique*, 1972), siis muutus suhtumine hulludesse Euroopas järsult just XVII sajandil. Keskaeg olevat hullust kohelnud võrdlemisi liberaalselt. Tõsi küll, hullud olid tülikad ja linnad püüdsid neist vabaneda, eriti teravaks võis probleem muutuda palverännusihtpunktides, kuhu hulle kogunes ajapikku rohkesti. Hulludest lahtisaamiseks olevat neid väikese tasu eest sokutatud kaupmeeste laevadele, et need selle rahutu lasti kuhugi võimalikult kaugesse sihtpunkti toimetaksid. Sellest kombest olevat hilisemas kirjanduse kandunud hullude- ehk narridelaeva (sks *Narrenschiff*) motiiv, mille leiame muide ka Alliksaarel (*hõiskaval narridelaeval, l laeval, mis kihutab hukku*). Nii või teisiti, hulludesse suhtuti «igaks juhaks» leebelt, hulluses aimati nägevat jumalikku, kosmilist naeru maise «mõistuse» üle (Foucault vihjab Boschi piltidele) — kuni XVII sajandini, mil algab hullude suur tagakiusamine ja kinnipanemine. Mõistuseajastu ei näe hullus enam mitte kosmilist vihjet, vaid lihtsalt reeturit, mõistuse kuritegelikku salgajat. Hulle koheldaksegi vähemalt kahe järgneva sajandi jooksul kui kurjategijaid.

Naastes vahemärkuse korras meie armsa sotsialismi juurde, peame taas kord mõnema tema ainukordset kiindumust igasuguste ajalooliste kuriositeetide vastu. Üks sellistest XVIII sajandi vaatamisväärsustest, millel sotsialism lasi taas õilmitseda otse XX sajandi südames, oli arusaam hullusest kui millestki, mis seostub reetmisega.

See arusaam oli kahepidine. Ühelt poolt oli kommunistlikul režiimil kombeks teisitimõtlejaid, reetureid hulludeks tembeldada ja vaimuhaiglatesse sulgeda (üks ole Seewald oma karistusasutuse-oreooli säilitanud tänini). Teiselt poolt oli «hullumeelsus» üks levinud «süsteemi» reetmise teid. Kui ma ennist märkisin, et võimude arvestus «süsteemi» reetmise võimatuses ei pidanud vett, siis nüüd on kohane öelda, et üks aukudest, kust see arvestus läbi jooksis, oligi hullumeelsus, hullumeelsuse võimalus. Üks õige intellektuaal oli tingimata vähemalt korra hullumajas «sees olnud».

Sarnast reetmist — jälgi, vägivaldse maailma reetmist hullumeelsuse läbi kohtame sageli Shakespeare'il (Hamlet, Ophelia, kuningas Lear) ja hiljemalt seitsaadik muutub see motiiv klassikaliseks. Meenutagem näiteks Dostojevskit (vürst Mõškin). See venelane (ma mõtlen Dostojevskit) on üldse lausa pidevalt purjus reetmisest. Ta proovib läbi vist kõik mõeldavad reetmised: jumalasalgame, truudusetus, mõrv, mägurlus, vargus, hullumeelsus, valetamine — jah, ka valetamine sellisel kujul, nagu seda harrastab «Idioodis» kindral Ivolgin — kirglik valetamine, valetamine valetamise pärast (meenutagem tema peadpööritavaid lugusid endast kui Napoleoni adjuutandist) on üks maailma reetmise võimalikke viise: üldkehtiva «tõe» ja «korra» trotsimine, otsustav lahkumine Valedemaale — kindral Ivolgini puhul sellise põhjalikkusega, et tagasitsee on sootuks ära lõigatud.

Siin riivame taas Kundera aforismi ilust kui reedetud maailmast. Eks ole ju igasugune kunst maailmareetmine, sedavõrd kui ta on valetamine, endale — ja teistele — teise, «olematu» maailma etteluuletamine.

Nüüd on küll vist ülim aeg esitada vabandavad selgitused heatahtlikule lugejale, kes (küllap kasvava pahameelega) seda arutlust siiani on viitsinud jälgida. Tõepoolest, mis see siis on, millega siin tegeldakse? Võetakse üks sõna («reetmine») ja asutakse sellega totaalselt manipuleerima, seda paisutama ja ähmastama, tekitatakse mõisteline ebamäärasus, mida võiks võrrelda hiiglaslikul piimataldrikul ringihulprivate mannavahusaarekestega.

Kas ma tõesti usun, et maailmas ja koguni veel ajaloos eksisteerib mingi universaalne üldmõiste Reetmine ja püüan selle mõiste jälgi ajada, talle «jälile saada»? Muidugi mitte. Mul pole vähimatki auahnust tegelda mingi foucaultliku

keelearheoloogiaga. Minu «mectod» on hoopis teistsugune: mitte süstemaatiline jälitamine, vaid pisteline kalapäük, õngitsemine. «Reetmise» olen ma välja tõmmanud sellest väikesest ajalõmbist, mille kaldal ma parajasti istun, ja asunud siis selle väikese sipleva kalakese ümber kuduma kalamehejutulikkude sätendavat võrku, kogudes pisteliselt ajaloost, kirjandusest ja kujutlusest «täiendavat poeesiat», umbes nagu sotsialistlik kohtu-uurija kogub süüasjatoimikusse «täiendavaid andmeid».

Kuid — ja nüüd võtan ma teise käega oma vabadused tagasi — ka kalamehejutud ei teki mittemillestki, ja ma olen tegelikult kindel, et reetmise näol on tegemist ühega «ajajärgu suurtest teemadest». «Ajajärk» — s.o meie sajand või vähemalt meie sajandi see osa, mis algas Esimese maailmasõjaga.

Esimeses maailmasõjas reetis Euroopa humanism iseenda. Kui ta — humanism — pääseski Verduni kaevikutest eluga, siis igatahes eluaegse invaliidina. Kui võim, kes on XIX sajandi jooksul õppinud kõnelema «elu», «inimese» ja «progressi» nimel, päästab valla sõja, kus inimesi tapetakse klooriga nagu lutikaid — kas poleks siis ausam see võim («riik», «rahvus», «perekond», «seaduslikkus ja «traditsioonilised väärtused») reeta? Venemaa, nagu ennist juttu oli, üritab seda teha *en gros* ja ühe ropsuga — ning langeb seejärel aastakümnetepikkusesse võimetusse vägivaldlatardumusse. Ülejäänud Euroopas kulgeb aga XX sajand, millel on peagi varuks veel üks ja märksa jubedam sõda ning sellele järgnevad aastakümned täis eshatoloogilist hüsteeriat (aatomipommi, ökokatastroofi jms ootus) — see sajand kulgeb justkui klassiekskursioon naerutuppa, kus sõnad, mõisted ja väärtused kõverpeeglitest kõige ootamatumal moel moonduvad, pöörduvad ja optiliste efektide tõttu ajuti sootuks nähtamatuks muutuvad.

«Reetmine» omandab vist esmakordselt positiivse sisu (esialgu küll kõhklevalt, küsivalt, või siis meeletult näkku paisates) nn kadunud sugupõlve poolt loodud kirjanduses: reetmine võib-olla ainuvõimalik vaba tahte avaldus, nukaetud inimese hammastenäitamine, melanhooline kätemaks maailmale oma pettumise eest.

— Oh! Te olete siis ju täielik narakas, Ferdinand! Te olete jälk nagu rott. . .

— Jah, täielik narakas, Lola, ma keeldun sõjust ja kõigest, mis seal sees on. . . Minul temas igatahes hale ei hakka. . . Mina juba igatahes leppida ei kavatse. . . Mina igatahes enda päras

vesistama ei hakka. . . *Ma keeldun temast täiesti, koos kõigi nende inimestega, mis ta endas sisaldab, ma ei taha nendega mitte mingit pistmist teha, ega ka sõjaga. Olgu neid pealegi üheksasada üheksakümmend viis miljonit ja mina ihuüks, ikkagi eksivad nemad, Lola, ikkagi on minul õigus, sest ainult mina tean, mis ma tahan: ma ei taha surra.*

See lõik on tõlgitud *Louis-Ferdinand Céline*'i romaanist «Reis öö lõppu» (*Voyage au bout de la nuit*, esmakordselt ilmunud 1932). Pandagu tähele, et «inimene», see humanismi produkt, püüab siin vaid kinni pidada humanismi loogikast, kaitsta talle omistatud «õigust elule», mis antud juhul tähendab õigust reeta «üheksasada üheksakümmend viis miljonit» ainult talle teadaolevatel põhjustel.

Céline on üks kadunud sugupõlve krestomaatilisi esindajaid, kelle «Reis öö lõppu» väariks kindlasti eesti keelde tõlkimist, mitte niivõrd selle romaani deklaratiivsete kui poeetiliste väärtuste pärast. 50ndate aastate Ameerika *beat generation* tegi Céline'ist enda jaoks peaaegu et pühaku ja tema elulugu meenutab tõepoolest hagiograafiat (võib-olla küll äraspidist, kuidas kellelegi). Sündinud 1894. aastal, osales ta vabatahtlikuna I maailmasõjas, sai raskesti haavata, õppis pärast sõda arstiks, töötas rahvaarstina provintsis, avaldas ägedalt antikommunistlikke, antisemiitlikke ja 1941. aastal ka saksameelseid kirjutisi, põgenes 1944 Berliini, sealt Taani, kus arreteeriti kollaboratsioonistliku tegevuse tõttu. Vabanes 1951 ja jätkas kirjutamist ning arstipraksist Meudonis. Suri 1961. Hiljuti võis *Le Figaro Litteraire*'ist lugeda huvitavat teadet: Hauts-de-Seine'i prefekt keeldus alla kirjutamast grupi kirjanike initsiatiivil vastuvõetud otsusele kuulutada Céline'i maja Meudonis kultuurimälestusmärgiks ja võtta kaitse alla. Oma keeldumist põhjendades märkis prefekt, et «me ei sea küll kahtluse alla Louis-Ferdinand Céline'i kirjanduslikku talenti», kuid olevat siiski võimatu anda sellist staatust majale Céline'i isiku tõttu, «kes on vastutav enam kui kahtlaste kõnede ja kirjutiste eest».

Vähemalt sama «kahtlaseks» ettevõtmiseks pidasid paljud head inimesed Prantsusmaal Pierre Drieu La Rochelle'i (1893—1945) seniavaldamata päeviku (1939—45) ilmutamist Gallimard'i kirjastuse poolt tänavu kevadel. Kui kirjanikuna võib Drieu La Rochelle'i pidada Céline'iga võrreldes kaunis keskpäraseks, siis reeturina on ta seda monumentaalsem. Tema

märkmetes, mis on tulvil vihkamist, tema isikus näib suurepäraselt peegelduvat nii sõdadevaheline kühniline hedonism (suure naistemehena määrgib Drieu misogüüsnelt: *Les femmes n'existent pas*) kui ka see suur reetmise verepulum, mida kujutab endast II maailmasõda.

Teine maailmasõda: Lääneriigid reedavad silmaga pilgutamata Tšehhoslovakkia, Poola ja Baltimaad, Venemaa reedab püha kommunismitürituse paktiseerudes Saksamaaga; viimane reedab jälle tolle pakti. Kristlus hülgab seniolematu jõhkru-sega oma lepingu juutidega, mis küll alati juuksekarva otsas on püsinud, aga kuidagi ikka on püsinud; tsiviliseeritud inglased ja ameeriklased pommitavad mõttetult Saksa linnu —, «ja nii kuni kõige sügavam pimeduseni välja», kui meenutada Kafkat.

Ja Drieu La Rochelle? Kahekümnendatel-kolmekümnendatel pendeldab ta kommunismi ja fašismi, sürrealismi ja klassitsismi vahel, sõbrustab Maurrasi, Aragoni ja Malraux'ga. Kui ta tervitab Saksa okupatsiooni, siis mitte kasukaalutlustest ega mingist naiivsest idealismist, vaid vihkamisest: kunagise rindevõitlejana, I maailmasõja veterana sülitab ta seega näkku iseenda minevikule. *Ma tunnen kogu südamest ja kogu hingest sügavat rahuldust selle üle, mis sünnib. Ma olen alati uskunud halvimasse, Euroopa ja maailma täielikku allakäiku* (decadence absolue), kirjutab ta 1943. Kuigi (7. juuni 1940) ta on veendunud, et *ei saa olla, et kõik see jääb karistamata* (*Tout cela ne peut pas ne pas être puni*). 1945. aastal, põlates ära inimeste kohtumõistmise, võtab ta ise endalt elu. *Jah, ma olen reetur*, kirjutab ta viimastes märkmetes. *Ma olen kaotanud. . . ma nõuan surma. Ja veel: Ma suren metsiku rõõmuga, mida mulle valmistab mõte, et Stalin saab maailma isandaks. On hea, kui inimestel on isand, kes annab neile tunda Jumala jõhkrat kõikvõimsust.*

Inimeste kohtumõistmine, kollaborantide-isa-maareeturite karistamine II maailmasõja lõpus ei näi olevat just see peattikk ajaloost, mille üle prantslased erilist uhkust tunneksid. Küsimus «kas võib reeta isamaa isikliku armastuse nimel» näib kummitavat eemaletõukava pildina: rāpakalt paljaks pöetud peaga naine jooksmas metsikult kriisates mõõda alevitānavat, mida chivad vabastamispäeva improviiseeritud rahvusvärvid. Nimelt oli rahva omakohtu üks vorme selline, et naised, kes teati olevat sakslasega kokku elanud, võeti kinni ja neil aeti avalikult, mõnituste saatel juuk-

sed maha (ja ega asi alati vaid sellega piirdunud). Kunagi on ka meie kinoklubides näidatud Marguerite Durasi stsenaariumi järgi Alain Resnais' poolt tehtud filmi «Hiroshima, mu arm» — selle naispeategelane on nimelt üks noist paljakspöetud peaga naistest: tema sakslasest armsam on maha lastud. «Aatomiseen», mille taustale filmi alguskaadrites ilmuvad teineteist embavate armastajate paljad õlad — eks ripu see seen, Hiroshima seen, populaarse küsimärgina kogu sõjajärgse aja kohal, seades aina kahtluse alla kogu vana hea maailma ühes selle «humanismi» ja «traditsiooniliste väärtustega».

Niisiis avab Teine maailmasõda tõelise priiskava reetmiseajastu. Üheks selle ajastu ettekuulutajaks ja ühtlasi kehastajaks võib pidada, jäädes kord valitud liitude, prantsuse kirjanduse juurde — J e a n G e n e t (1910—1986). Homoseksuaalist, prostituut, varas, kerjus — kes ühtlasi selle kõik «kirja paneb», täpses, detailirohkes ja ometi valelikus proosas tulvil kummalist poeesiat, mis võlub ja šokeerib, ligi tõmbab ja eemale tõukab.

Õösel läksin linna peale. Magasin kusagil seinä ääres, tuulevarjus. Unistasin Tangerist, mille lähedus mind kütkestab samuti kui selle linna kuulsus reeturite peiduurkanna. Et eemalduda oma viletsusest, mõtlesin aina välja kõige uljamaid reetmisi, mis ma oleksin kõik rahulikult täide viinud. Nüüd ma tean, et Prantsusmaaga seob mind vaid mu armastus prantsuse keele vastu, aga too kord!

See reetmiskirg pidanuks kõige paremini väljenduma siis, kui mind oleks Stilitiano arretereermise järel üle kuulatud.

— Raha eest, küsisin ma endalt, ja peksuühvardedel, kas ma peaksin Stilitiano üles andma? Ma armastan teda ikka veel ja vastan ei, aga kas ma peaksin üles andma Pépé, kes tappis Parallelol rondamängija?

Vahest ma oleksingi sellele läinud, kuid millise häbi hinnaga — teades oma hinge sügavuse olevat nii roiskunud, et sealt uhkav hais sunnib inimesi nina kinni pigistama. Lugeja ju võib-olla mäletab, et mu viibimised kerjusluses ja prostitutsioonis olid mulle distsipliiniks, kus ma õppisin ära kasutama kõige alatumaid elemente, rakedama neid enda teenistusse, nautima end lõpuks selles valikus, mis ma nende kasuks olen teinud. Ma oleksin teinud sedasama (suures osavuses häbi enda kasuks pöörata) oma reetmisest lagundatud hingega. Õnneliku juhuse tahtel sattusin

ma selle küsimuse peale just ajal, mil üks noor mereväeleitnant Touloni mereribunali poolt surma mõisteti. Ta oli vaenlase kätte andnud mingi relva või sõjasadama või laeva plaanid. Ma ei räägi siin reetmisest, mille tagajärjeks oleks ühe merelahingu kaotus, kerge, ebatõeliselt hõljuv kuunari purjetüübate vahel, vaid kaotusest lahingus, kus vastamisi lähevad teraskoletised, milles pesitseb ühe rahva uhkus — mitte enam lapsiku rahva, vaid julma, karmi rahva, kelle selja taga seisab inseneride tark matemaatika. Ühesõnaga, tegemist oli tõeliselt kaasaegse reetmisega. Ajaleht, mis need faktid ära tõi (ja ma leidsin selle lehe Cádizist) kirjutas, muidugi huupi, rumalalt, sest mis võis ta sellest teada: «puhtast reetmiskirest». Selle teksti juures oli foto noorest ohvitserist, väga ilusast. Ma armusin tema pilti, mida ma tänini alati kaasas kannan. Armastuses, mis paisub ja üleneb hukatuslikes olukordades, pakusin ma väljatõugatule sisimas, salaja jagada tema Siberit. Mind endale vastandades lihtsustas Mereväekohus veelgi mu pürgimist tema poole, kellele ma lähenesin nüüd raskel ja ometi tiivulisel sammul. Tema nimi oli Marc Aubert. Ma lähen Tangeri, ülesin ma endale, ja võibolla kutsutakse veel mindki reeturite hulka ja ma saan üheks nende seast.

See tekstilõik pärineb Genet' «Varga päevikust» (*Journal du voleur*, esmatrükk 1949). Reeturisse armumisele järgneb päevikus (tegevus toimub 1934) Cádizist lahkumine, rännak kerjates mööda päikeses põlenud ja vaest Andaluusia rannikut lõuna poole — omamoodi alanduse palverännak, inimeste maailmast lahtütlemine maastiku kuiva ja halastamatu ilu kasuks, katse purustada viimased sentimentaalsed ja moraalsed sidemed selle maailmaga.

«Jean Genet, komejant ja märter» (*Jean Genet, comédien et martyr*, 1952) — see Sartre'i mammutraktaat ajab Genet' segadusse ja tekitab temas jalestust; kiiresti tuleb nüüd reeta oma senine identsus, millest keegi on teinud midagi kombatavat, kindlatähenduslikku. Mitte kunagi enam ei pöördu Genet tagasi oma romaanide temaatika juurde, nagu ka varga — prostituudi eluviisi juurde, tema näidendid — see on juba teatud mõttes tagurpidipilt. Genet' biograaf Jean-Bernard Moraly on võrrelnud teda «Toatüdrukute» Madame'iga, kes lõpuks ikka maailma ninapidi veab, kes naerab viimase ja võidukana.

Ta valetab reporteritele, nagu ta kunagi valetas politseile, ja esitab meile süütu näoga võltsitud eluseiku, nagu ta kunagi esitas võltsitud isi-

kutunnistusi. Võib öelda, et Genet jääb oma reetmiskirele lõpuni truuks: ta elab põhimõtteliselt vaid hotellitubades; aeg-ajalt armastab ta «kaduda», pagasiks vaid prillitoos ja paar sigaretipakile kritseldatud telefoninumbrit, ilma et keegi tuttavatest teaks, kas ta on kolinud teise hotelli või sõitnud välismaale («tuttavatest» — tal pole sõpru: «Sõprus», see on midagi sama õõnsat kui «vendlus» või «rahvusvaheline solidaarsus», mainib ta Tahar Ben Jellounile, iseasi olevat armastus, kus sa pole enam surmast kaugel) — et siis mõne päeva, nädala või kuu pärast välja ilmuda ja jätkata vestlust sealt, kus see viimati pooleli jäi, nagu vahepeal poleks midagi juhtunud.

Soovimata küll keskenduda eesti temaatikale, tahaksin ma siiski lõpetuseks meenutada ühte moodsat eesti kirjanikku, kelle loomingus reetmisteema on saanud tõelise, XX sajandi lõpu väärilise sära. Ma pean silmas Viivi Luike.

«Seitsmendas rahukevades» reedab laps julma rõõmuga vanaema vana maavillase maailma — raadiote, lennukite ja pliiaatsite nimel. «Ajaloo ilu» peateemaks on lahkumine, mahajätmine ilma kohustuseta ja ilma sentimentaalsuseta — jõhker, aga ilus. Pole ime, et see romaan heades inimestes, moraali ja väärtuste valvurites pahameelt tekitas. Kuid Viivi Luige romaanid on teatud mõttes vaid tema luule «ümberjutustused»: kõik nende suured teemad ja müütilised motiivid leiduvad tema varasemas luules.

(...)
*olen lahkunud ihuüksi
 ent lahkuda pole kerge
 kui sa meenutad kahel randmel
 kahte üksildast veresoont*

*mümes näos mu süda on elus
 ja olgu tal sellest kerge*

*oma peopessa lõikan ma ise
 üht kiirgavat elujoont*

*kes on julgenud tõusta sõtta
 vaid selle jaoks elu tehti
 kui me ükskord kohtame surma
 siis naerame kõigest väest*

*tõuse mu järel üles
 olgu vanade lõhmuste lehti
 otsekuu elusaid lippe
 su juustes su mõlemas käes**

On tõsi, et see üleskutse kõlab nüüd juba veidi vanamoeliselt. On võimalik, et maailm hakkab reetmisest väsima. Reetmine on muutunud liiga odavaks, keegi ei viitsi seda enam õieti hukka mõista ega talle ka vaimustunult aplodeerida. Sama lihtne kui on astuda ühelt mandrilt teisele (milleks kunagi tuli ületada tundmatuid, surmatoovaid veteavarusi) on astuda ühest veendumusest, ühest mõttemaailmast teise (milleks kunagi tuli ületada hirm inimeste põlguse ja tuleriida ees). Vahemaade ületamine pole enam kangelas-tegu. Sajandilõpp näib oma väsinud reetmisjoo-bumuse taga tundvat sedasama ärevust, mida tunneb Kundera maalikunstnik Sabina: *Kusagil peab see tee siiski lõppema! Kord tuleb ikkagi lakata reetmast! Kord tuleb peatuda!*

Võib-olla on saabuva aja kangelane mitte Reetmine, vaid Truudus, mitte Sabina, vaid Tereza — surmani truu, surmaski truu, koguni võime-tu mõistma reetmise mürgist võlu. . .

Kuid see on juba homse ajaloo teema, alles embrüonaalne kõne sündiva maailma suus.

* «Pildi sisse minek», 1972.

FANNY DE SIVERS

CLAUDELIANA EHK ÜHE NAISE HÄVITAMINE

Raidkunst ja kirjandus. Geniaalsuse sädemeid, mis kõrvetavad südant ja veristavad nahka nagu klaasikillud. Juba sellest saaks küllalt materjali tragöödiaks. Aga peamine küsimus seisab siin siiski armastuses. Kes armastab keda, ja kuidas või mispärast? Ja kas armastus võib tõesti saata hullumajja?

Camille Claudel oli kuulsa kirjaniku Paul Claudeli õde ja niisama kuulsa skulptori Auguste Rodini armuke, aga ka õpilane, kaastööline ja lõpuks võistleja. Üliandekas naine, kes purunes kahe tugeva isiksusega mehe vahel — mõlemal oli härja turi ja vitaalsus ning küllaltki kivine süda, et pealt vaadata ja välja kannatada ühe õnnetu tüdruku degenererumist.

Camille ei oleks pidanud sündima 19. sajandi korsetti suletud ühiskonda. Sel ajal ei pakutud naisele elus suurt valikut. Kõige parem karjääri-vorm oli abielu: tuli leida võimalikult rikas ja kõrge positsiooniga mees. Nende plaanide ebaõnnestumise puhul võis pöörduda ka kloostri poole. Aga seal nõuti põhimõtteliselt vastavat kutsumust ja pealegi seisis perekond tihtipeale sellise lahenduse vastu. Kõik muud situatsioonid aga paistsid kahtlased. Heast perekonnast tütarlaps ei läinud tööle. Ta võis tegelda kunsti ja muusikaga, klamberdada klaverit, kui külalisi vastu võeti. Kuid sellest elukutset teha ei tulnud kõne alla.

Claudelide perekond näis olevat erinevate arusaamadega. Bruno Nuytteni filmis tuletab isa tütrele meelde, et ka tema on Claudel ja et Claudelid ei ole nagu teised.

Camille, kes juba lapsena armastas saviaugus pütsida, surus läbi oma tahtmise õppida raidkunsti, kuigi ema arvates sellisel «kõietantsija ametil puudub tulevik». Isa nõustus kohe tütre plaanidega ja küllap teisedki olid veendunud, et lugu on tõsine, sest lõpuks kolis kogu perekond Camille' õpingute pärast Pariisi.

Camille oli jonnakas tüdruk. Ta pidi alati saama, mida ta tahtis, ja see iseloomujoon imponeeris eriti vennale, kes oli kolm ja pool aastat noorem ja leidis kõigepealt, et ta õde on imeilus: «Oivaline otsaesine suurepärase silmade kohal, mille tumesinine värv on nii haruldane, et seda vaevalt kohtab mujal kui raamides.» Aga selle

juurde kuuluvad ka lihavad sensuaalsed huuled ja mossis üldilme. Kõige tuntumal pildil, kus Camille on alles 19 aastat vana, annab nägu aimata, et läbisaamine selle neiuga ei saa olla kerge.

Muide, kogu Claudelide perekond jätab pahu- ra mulje. Fotod, vähemalt need, mis on suguvõsa arhiividest välja lastud, näitavad nägusid, mis ei ärata erilist sümpaatiat. Mitmed kaasagedsed tunnustavad ka, et Claudelid olid eneseselgunud ja asotsiaalsed. Vend Pauli suunurgad kipuvad alati põlglikult allapoole ja on raske ette kujutada, et ta üldse kunagi naeratas. Kindlasti sidus seda peret — nagu praeguseidki järeltulijaid — tugev tühtekuuluvustunne, aga võib siiski küsida, kas selles kitsas ruumis esines palju armastust...? Armastus on ju seotud headuse ja rõõmuga ja see kiirgab ka väljapoole.

Õeldakse, et Paul Claudel imetles ja armastas väga oma andekat õde, kuid kui ema kirjutab alla paberile, mis õigustab Camille' saatmist Ville Evrard'i vaimuhaiglasse, siis ei püüa Paul seda kuidagi takistada. Ta koguni kiidab heaks akti, millega õde kõrvaldatakse seltskonnast ja pannakse kiratsema 30 aastat tingimustes, mis juba tolleagestes oludes tunduvad lubamatud. Paul ise kirjutab aastal 1943: «Kolmkümmend aastat vangis hullude juures, 48ndast kuni 70nda eluaastani. Pean meeles seda säravat, geniaalset tütarlast, kellel oli äge, taltsutamatu iseloom.»

Muidugi oli Camille vahepeal juba ammu kaotanud oma sära ja ilu. Kui Paul läheb aastal 1924 külastama õde, kes vahepeal on üle viidud Lõuna-Prantsusmaale Montdevergues'i vaimuhaiglasse Avignoni lähedal — hästi kaugele kodust ja vanematest —, leiab ta eest ühe vaese «hambutu, kokkuvarisenud, raugastunud, hallide juustega naise», kes talle nuuksudes kaela langeb. Kuid see ahastus ja koha jubedus, kus ajalehtede andmeil ei saa korralikult süüa ega küllaldast kütet talvekuulmade ajal, ei näi vahepeal kuulsaks saanud kirjanikuks ja tunnustatud diplomaadiks tõusnud venda eriti liigutatavat.

Nende kolmekümne aasta jooksul kirjutab Camille kodustele arukaid, loogiliselt koherentseid kirju, milles ei leia jälgegi nõdrameelsusest. Ta palub, et teda koju lastaks. Kuid perekond ei vas-

ta üldse, ainult vend käib teda vahetevahel külastamas ja märgib siis külmalt päevikusse, mis ta on näinud.

Peamine vastutus selles interneerimisloos lastub Claudelide perekonnal, sest Rodinil polnud siin puhtteoreetiliselt mingit võimalust vahele astuda, ka siis, kui ta seda oleks tahtnud. Põhjuseks oli arvatavasti perekonna au, nii kuidas sellest tol ajal aru saadi. Neiu originaalsus oli ju aktsepteeritud, samuti skandaalne vahekord Rodiniga, aga kõik ootuses, et geenius leiab publiku tunnustust ja toob nimele kuulsust. Kahjuks saabus tunnus- tus alles pärast surma 1980. aastatel. Auguste Rodini võimas looming valitses prantsuse skulptuuri nagu Victor Hugo kirjandust, ja niisuguse hiiglas- se varjust oli naisel raske välja paista.

Tänapäeva psühhiaatrid arvavad, et Camille Claudeli hingelises tasakaalus ilmnes sügavaid võnkumisi: ta ei suutnud üle saada elupettumustest ja muredele ning ahastusele lisandusid veel füsioloogilise vananemise häired, mis naisel sa- geli 35. eluaasta tümber probleeme tekitavad. Pärast suhete katkestamist Rodiniga elas Camille üksi oma kassidega Pariisi südames kinniste uste ja akende taga. Paul kirjutab sel puhul: «Oli vaja- lik vahele astuda, sest selle vana maja tümnikud Quai de Bourbonil kaebavad. Mis see tähendab, et selle alumise korra korteril on luugid alati kin- ni? Ja kes on see eksleva pilguga ettevaatlik in- mene, keda näeb alati hommikuti, kui ta läheb tooma oma viletsat toitu?»

Imelik argument! Pariisis on alati olnud tuhan- deid «eksleva pilguga» või «ettevaatlikke» era- kuid, kel puuduvad sõbrad või kes mingil põhju- sel eelistavad üksindust. On ka poologaraid ja pä- ris ogaraid ja silmatorkavaid ekstsentriskuid, aga kedagi ei saadeta sellepärast hullumajja, enne kui nad ühiskonnale kardetavaks muutuvad.

Aga siin on kindlasti mängus see, mida pere- kond pidas häbiks.

Camille Claudel ja Auguste Rodin kohtusid aastal 1883. Camille oli alles 19aastane ja Rodin juba üle neljakümne. Nende tormiline vahekord kestis viisteist aastat ja nende armastuse faaside üle võib kaua vaielda.

Camille poseerib — ta annab näo ja kuju Francescale «Põrguvärvavas» —, lihvib marmorit, voolib detaile Calais' kodanikele ja loob iseseis- vaid teoseid, milles väljendub elujoovastus, kuid ka sisemine lõhenemine ja ängistus. Töös on mõ- lemad teadlikud oma võimetest ja väärtustest ja sinna takerduvad ka isiklikud suhted. Mõlemad armastavad kõigepealt iseennast ja ootavad teisel

kiitust, imetlust, kinnitust. Karjäär ja kirk ei oska koos elada.

Pealegi saab Camille'ile juba paari aastaga selgeks, et tema kire kõrval püsib Rodini elus veel ühe teise kire mälestus, mis on jätnud süga- vaid jälgi ja millest Rodin surmani peab või tahab kinni hoida.

Selle naise nimi on Rose Beuret. Ta oli olnud modell ja armuke juba alguses, siis kui kunstnik- ku veel ei tuntud, ja temast oli saanud truu elu- kaaslane, kes oskas muuseum ka keeta ja pesu pes- ta. Ja ka nendel argielu asjadel on oma kaal.

Kuigi Auguste Rodin oli Camille'sse metsi- kult armunud, ei kavatsenud ta sellepärast oma majapidajat maha jätta, kuigi ta tema last kunagi omaks ei tunnistanud. Kuid ka siin oli arvatavasti vähem armastust kui kaalutlust ja lihtsalt rutini. Huvitav on siiski, et Rodin abiellus Rose'iga paar kuud enne oma surma. On muidugi raske saada pilti hoolimatuse, egoismi, kõhkluse, õrnuse ja kohusetruuduse võimalikest vahekordadest in- mese hinges. Ja võimatu nende üle kohut mõista.

Nõnda oli Camille sattunud abielukolmnurka, milles puudus abielu, kuid mis tegi siiski kohuta- valt haiget ja mille kallal närised ka küllarahva kurjad keeled.

Paul Claudel vihkas Rodini kui Camille'i gee- niuse mahasurujat. Vaevalt võis ta aga nende ebaseaduslikku vahekorda pahaks panna, kuna ta ise pidi võitlema sellises «kolmnurgas», ainult selle vahega, et ta oskas oma draamat üle kanda kirjandusse ja sellest meistriteoseid luua.

Ka siin puhkeb õitsele üks «roos» — kodani- kunimega Rosalie Vetch, kelle isiksust ignoreeri- vad enamasti üllatavalt diskreetsed kirjanduslood. Temast on teada, et ta oli abielus, et tal olid lap- sed ja et ta kohtas Claudeli merel aastal 1899. See kohtumine lõi nagu pikne sisse, kuid patune idüll ei kestnud kaua. 1904. aastal ei loe Rose enam Paul Claudeli kirju, vaid saadab nad tagasi.

Sellest valust sünnib üks mõjuvamaid teoseid Claudeli loomingus — *Partage de midi* («Kes- päeva jaotus»), abielurikkumise draama, lugu abielus naisest, kes peab kaht armukest ja saadab surma oma seadusliku abikaasa ja esimese armas- taja.

Näidendis esineb imelikke nimesid. Rose on siin Ysé — nagu hiljem «Satäänkingas» Prouhè- ze, tema abikaasa — Ciz. Nad sõidavad Hiinasse. Laeval kohtab Ysé meeldivat seiklejatütüpi nime- ga Almaric ja iseäralikku tolliametnikku, müstili- se hingega inimest, kellega tal tekib varsti sügav vahekord. See on muidugi Paul Claudel ise, näi-

dendis Mésa.

Ysé ja Mésa armulugu peavad mõned kirjandusloolased kõige võimsamaks prantsuse teatris.

Usuetiistel põhjustel on nende armastus võimatu, sest Ysé on ju abielus. Kuid kirk tõukab mõlemad patuni, ja alles seal toob meid Jumala arm välja. Ysé mehe surmas on Méسال aktiivne osa.

Teises vaatuses ühinevad armastajad, kuid Ysé põgeneb Almaric'iga, et vabastada Mésa õnnetusest, mis tema kaudu oli sündinud. Mitmesuguste seikluste järel ühinevad Ysé ja Mésa uuesti, aga surmas — kindla veendumusega, et Jumala juures jäävad nende hinged igaveseks kokku.

See viimane osa annab kogu draamale religioosse tähenduse. Intriigi lahendus seletub sellega, et Paul Claudel oli vahepeal avastanud ristiusu. Ühel jõuluõhtul (1886) oli ta Notre-Dame'is äkki tunnetanud Jumala juuresolu. Sellest saadik loetakse teda katoliiklike kirjanike hulka.

Igale kristlasele on selge, et Jumala arm on tugevam kui kõik inimlikud nõrkused ja kurjus ja et iga halba võib Jumal heaks «käänata». Kuid mind häirib Claudeli juures see rasputinlik mõte, et patt on peaaegu kasulik, nagu oleks tingimata vaja pimmedust, et siis vastu võtta Jumala valgust.

Kas Paul Claudel on mõnda elavat konkreetset naist tõesti armastanud? Vaevalt. Sest tema ideaalkuju on alati kauge ja kättesaamatu, naine, keda ei tohi puudutada ja kes kunagi ei vanane. Naine, keda võib-olla ei ole olemaski.

Ei, selline naine siiski eksisteerib: Neitsi Maarja, Jumalaema, kauge ja lähedane, tugev ja õrn, igaveseks ilus. Naine, kelle ees võib põlvili langeda.

Paul Claudel teab, et ei suuda ilma naiseta elada — tal ei ole mungakutsumust —, ja kuna Rose jääb kättesaamatuks, siis palub ta kõigest hingest Maarjat, et see talle otsiks abikaasa, «pocedi hoidja».

Ja nõnda sünnibki paradoksaalne lugu: veebruaris 1906 valmib näidend ja paar nädalat hiljem abiellub Claudel Lyonis diskreetse kirjandusloolastele tundmatu naisega, kes sünnitab Paulile

lapsi ja aktsepteerib, et mehe loomingus valitseb Teine...

Suhtumises naistesse võib Claudeli ja Rodini vahel paralleele tõmmata. Mõlemad on sensuaalsed ja omamoodi jämedad. Elav naine on peamiselt nende fantasmide kandja.

Mis puutub Neitsi Maarjasse, siis on poeet talte pühendanud kauncid värssse, kuid tema keeles esineb vahetevahel ka väljendeid, mis kõlavad hämmastavalt. Claudeli koduküla Brangues'i kirikus avastab luuletaja, et: *La Vierge de Brangues est une Vierge qui fonctionne. Je me suis introduit dans un système en plein fonctionnement.* «Brangues'i Neitsi on Neitsi, kes funktsioneerib. Ma olen tunginud süsteemi, mis funktsioneerib täie hooga.» Claudeli naised peavad funktsioneerima, isegi Jumalaema.

See sõnavara manab esile Claudeli kibehapu näo ja külmad, peaaegu tigidad silmad ümmarguste prilliklaaside taga. Geenius küll, aga missugune kole mees! Et tema kaunimaid teoseid naudida, selleks oleks vaja unustada autori pildid.

Turris juuste ja habemega Rodin, kellel ei näi olevat palju usku ega ka piinavaid kasinuseaastaid seljataga, ergutab oma vanaduspäevi pornograafiliste joonistustega. Pariisi skulptuuriharrastajad said neid naudida 1989. aasta kevadnäitusel, mis pani kokku Camille Claudeli ja Auguste Rodini huvitavamad teosed.

Nende «roosid» oskasid end selles väsitavas ja deprimeerivas miljöös vee peal hoida. Claudeli armastatu leidis teisi mehi, kes olid küll vähem geniaalsed kui Paul, aga kindlasti sümpaatsemad ja huvitavamad, ja Rodini Rose oskas teha end tarvilikuks, asendamatuks, vältimatuks.

Vaene Camille ei suutnud leida teisi mehi — või oli liiga uhke selleks, et tahta? Ja võib-olla ei olnud tal endal ka muud pakkuda kui suurepärase talenti, mis vaimustab, kuid ei aita alati argipäeva muredest üle saada, ja noorusvõlu, mis kahaneb aasta-aastalt. Ja arvatavasti ei ulatunud talle ka ühtegi abistavat kätt, sest *macho*-meelses ühiskonnas, nagu seda oli tolleaegne Prantsusmaa, ei huvitanud kedagi ühe naise hukkimine.

HASSO KRULL

POSTSTRUKTURALIŠTLIKUD MEETODID KIRJANDUSE KÄSITLEMISEL

6. loeng

Kristeva romaani teooria puhul võtsime eelmine kord fookusesse ambivalentsi mõiste ja tutvustasime asja selle seisukohalt. Ambivalents on mõlemajõulisus: kaks vastandlikku alget toimivad ühekorraga, kaks või mitu tõe kehtivad ühekorraga, valitseb 0-2-loogika. Romaan viib 0-2-loogika äärmuseni — kui ta on tõeline, Bahtini mõistes dialoogiline romaan. Ta teeb seda erilises diskursuses, mida Bahtin nimetab *karnevaliks* (vahel ka *menippöaks*).

Karnevalikontseptsioon on lihtsalt esitatud Bahtini käsitluses Rabelais'ist ja keskaja rahvakultuurist. Karnevalilikk naeru kirjeldatakse selliselt:

1. See on eelkõige *pidulik* naer. Järelikult pole see individuaalne reageerimine ühele või teisele «naeruväärsele» üksiknähtusele.

2. *Üldrahvalik* naer: naeravad kõik, see on naer «teistega üheskoos».

3. *Universaalne* naer: suunatud kõige ja kõigi pihta, kogu maailm näib naljakas, teda tajuatakse ja käsitletakse naeruaspektist, lõbusa suhtelisena.

4. Lõpuks, see on *ambivalentne* naer: ta on lõbus ja hõiskav, kuid samal ajal ka pilkav ja väljanaanerav, ta eitab ja jaatab, matab ja äratab ellu. (Valitud töid, lk 187.)

«Rõhutagem rahvalik-piduliku naeru olulist joont: see naer käib ka naerjate endi pihta. Rahvas ei eralda end maailma kujunemasolevast tervikust. Ka rahvas ise on ebatäiuslik, ka tema sünnib ja uueneb surres. Selle poolest erineb rahvalik-pidulik naer oluliselt uusaja satiirilisest naerust. Puht satiirik, kes tunnistab vaid eitavat naeru, asetab end väljanaaneravast nähtusest välja poole, vastandab end sellele, niiviisi aga puruneb maailma naeruaspekti terviklikkus ja (negatiivselt) naeruväärsust saab üksiknähtus. rahvalik

Publikatsiooni aluseks on autori poolt 1991. aasta sügissemestril Eesti Humanitaarinstituudis peetud loengute konpekt.

ambivalentne naer aga käsitab maailma ise.» (Seralsamas, lk 187; tlk L. Mäll.)¹

Kristeva järgi on *karnevalistruktuur* (*structure carnevalesque*) «jäljeks niisugusest kosmogooniast, mis ei tunne substantsi, põhjust ega identsust väljaspool seost tervikuga, mis on ise olemas ainult suhtes ja suhte kaudu. (...) See, kes osaleb karnevalis, on ühtaegu tegelane ja vaataja; ta kaotab oma isiksusliku teadvuse, et kulgeda läbi karnevalitegevuse nulli ja saada topeldatuks kui etenduse subjekt ja mängu objekt. Karnevalis tühistatakse subjekt: siin saab lõpule viidud autori struktuur kui loov ja loodav anonüümsus, kui mina ja kui teine, kui inimene ja kui mask» («Le mot, le dialogue et le roman»).

Lühidalt kokku võttes mõistab Kristeva Bahtini selliselt:

1. Romaan/tekst peab olema ambivalentne ja dialoogiline.

2. Selle kaudu võib ta endasse võtta ka monoloogilisuse, põhjuslikkuse, O-1-loogika.

3. Põhitingimuseks on siiski üleastumine. Kuid see üleastumine toimib ainult seetõttu, et loob ise uue seaduse.

4. Viimane on võimalik tänu intertekstuaalsusele. Romaani arhetüüpseks intertekstiks on karneval, kogu edasine mäng toimub pingeväljas karneval/narratiivi.

5. Sellega ulatub romaani ambivalentsus üle ka luulekeelele, sest luulekeel ei suuda reeglina assimileerida O-1-loogikat.

Enne kui tulla järgmise teema juurde, on ehk kohane lugeda ette ka üks Ilmar Laabani tõlgitud Lorca luuletus, mis sobib selle teema juurde emblemaatilisena:

¹ Meil on Bahtini-utoopiat Nietzsche dionüüsluseutoopiaga võrrelnud Jaan Undusk (vt Traktaat ja manifest. Bahtin avangardismi rõngas. «Keel ja Kirjandus» 1983, nr 12, lk 709 jj): «Nii Nietzsche dionüüsia kui Bahtini karneval on (...) eluenergia ülekülluse ilmingud, mis märgivad elustiilia enese võitu igasuguse ideoloogilise kitsenduse üle: mitte üksnes Nietzsche, vaid ka Bahtin liigub sajandivahetuse elufilosoofia ideevoos.»

Mööda loorberipuu oksid
kõndis kaks hämarat tuid.

Teine neist oli päike,
teine neist oli kuu.

«Naabrikased,» nii ütlin neile,

«sõnake, kus on minu haud?»

«Minu hännas,» kostis päike.

«Minu kurgus,» kostis kuu.

Ja rännates rada edasi,
kuna võõni mul tõusis muld,
nägin kaht marmorist kotkast
ja üht alasti tüdrukut.

Teine neist oli teine,
tüdruk ei see ega muu.

«Kotkakased,» nii ütlin neile,

«sõnake, kus on minu haud?»

«Minu hännas,» kostis päike.

«Minu kurgus,» kostis kuu.

Kirsipuu okstel silman
mina kaht alasti tuid,
teine neist on teine,
kumbki ei see ega muu.

(«Oma luulet ja võõrast», lk 191.)

Tuleme nüüd luulekeele juurde, mis — eelnenut arvestades — peaks ambivalentsuses jääma vähem radikaalseks kui romaani diskursus bahtinilikus mõttes. Millised on siis luulekeele eelised või erijooned?

Vaatlusele tuleva Kristeva teksti pealkiri on «LUULE JA NEGATIIVSUS» (*Poésie et négativité*; 1966). Teine termin tekib ehk segadust: ta on aga oluline mõiste Hegeli «Vaimu fenomenoloogias», ja tal on olnud sellisena tähtis roll kogu moodsa prantsuse mõtte arengus. Prantsuse hegelianismi alusepanijaid Alexandre Kojève selgitab seda nii:

«Olla inimene on see, kui ei hoiata tagasi mingi määratud eksistents. Inimesel on võimalus eitada loodust, ja iseenda loomust, missugune see ka oleks. ta võib eitada oma empiirilist loomalikku loomust, võib soovida oma surma, riskida oma eluga. Selline on tema negatiivne olemine (eitavus: *Négativité*): teha teoks eitamise võimalus, ja tõusta kõrgemale oma antud reaalsusest seda eitades, olla midagi enam ja muud (teist) kui lihtsalt olemus, kes elab.

Negatiivsus tuleb teha teoks, ja ta saab teoks tegutsemises ja tegutsemise kaudu, või siis tegutsemise endana.»

Hegel ise on negatiivsust määratlenud kui

«absoluutset erinevust, ilma mingi seoseta teise asjaga». Negatiivne kui vastandus välistab igasuguse identsuse ja järelikult ka iseenda — «sest suhtes iseendaga on ta defineeritav kui seesama identsus, mille ta välistab».

Kõige esmalt tahab Kristeva, nagu ta ütleb, uurida «poetilise tähistatava» olu, «näidata, kuidas realiseerub luulelises tähistatavas seos tõde—vale, positiivne—negatiivne, reaalne—fiktiiivne».

Eeldusi:

1. Loogiline eitamistahe näib olevat igasuguse sümboolse tegevuse aluseks, kuivõrd temal põhinneb erinevus ja eristamine.

2. Samas on õhtumaine traditsioon oma algusest peale pidanud eitust millekski veidi müstiliseks. *Logos*'e funktsiooniks on identifitseerida, samastada: nii ei saa ta endas kätkeada eitatud liiget (mitteidentset, puuduvat, mitteolevat) midu kui sattumuslikuna.

3. Kuid just sellest eitatud liikmest tõukudes võidakse öelda midagi oleva kohta. Olev on mitteoleva teine. See, mida subjekt eitab, moodustab tema kõne aluse, tõukepinna. Ilma eitusest ei saaks ta eristada ja seega liigendada tähendusi.

4. Too eitatu, kõne alus ise jääb kõnest välja, on olemuslikult teine, ja tema tunnusmärkideks on välistatus, vale, surm, väljamõeldis, hulumeeus.

Hegelil on olemas *Aufhebung*'i, ületamise mõiste: see aga tähendab, et erinev suletakse täielikult välja seekaudu, et võetakse negatiivne ise positiivse (oleva) südamesse eitatud kujul.

Juba Platoni jaoks oli nähtav vastuolu selles, et keele abil võib väljendada ka mitteolevat (valey, väljamõeldist). Platon eristas sel puhul kõnelemist ja lausumist (prk *parler* ja *énoncer*, kuidas aga kr k?). Kui keegi lausub midagi mitteolevat, siis ta tegelikult ei kõnelegi: eitatud liige saab esineda ainult lausumises, mis jääb väljapoole *logos*'e piire.

Kristeva: «Omistada sellele, mida ei ole olemas, lingvistiline olu tema lausumisega, tähendab omistada talle teatavas mõttes teisene eksistents, mis on teistsugune kui tema loogiline eksistents kõnes: see on midagi, millele platonlik arutlusviis ei või vastata.» Kristeva leiab, et Platoni «Sofistis» on seega kõne ja lausungi eristus juba eos olemas.

Kunstiline lausumine on siis erinevalt *logos*'est just see, milles on korraga toimimas positiivne ja negatiivne, tegelik ja väljamõeldu, tõde ja

vale. Miski, mis küll ei ole täiesti mitteolev, mida aga sellest hoolimata olemas ei ole.

Luulekeele mitteindividuaalne konkreetsus

Mitteluule keeles võib sõna tähistada kas midagi üksikut (konkreetsset, individuaalset) või midagi üldist. Näiteks kui kommunikatiivne keel annab midagi teada «toa» kohta, siis see «tuba» peab olema kas mingi kindel tuba kuskil ajas ja kohas või siis võib ta tähendada tuba üldse, ükskõik missugust inimese eluaset.

Kui nüüd aga Baudelaire kirjutab:
*Kesk lühtreid, marmorit, kangaid kütleva riide,
mööbleid, mis volbust peidavad,
kesk lõhnapudeleid, laokil kleitide siide,
mis uhkeid volte heidavad
kambris, kus õhk on lämb otseku kasvuhoones
ja liikumatult hõljub kokk...*
(Tlk Ilmar Laaban; «Oma luulet ja võõrast», lk 244),

siis siin ei ole tegu õieti mingi konkreetse toaga («kamber») ega ka toaga kui niisugusega üldse. Kristeva: «Luuleline tähistatav on sellises mõistes kahemõtteline. Ta võtab k o i g e k o n k r e e t s e m a d t ä h i s t a t a v a d ja konkretiseerib neid niipalju kui vähegi võimalik (omistades neile aina erilisemaid ja ootamatu- maid epiteete), samal ajal aga t õ s t a b n a d n i i - ö e l d a ü l d i s e t a s a n d i l e, mis ulatub üle mõistelisest diskursusest.» Meile näib, et ta representeerib konkreetset objekti, tegelikult aga selgub teksti edasise lugemise käigus, et on tegu nii kõrge üldisuse astmega, et igasugune individualiseeritus kaob. Niisugune luuletähistatav on Kristeva arvates ambivalentne: ühtaegu konkreetne ja üldine.

«Justkui olcks poeetilise, tähistatava a i n u l a a d s u s niivõrd rõhutatud, et ta ilma individuaalset olekut läbimata, kuid samas iseend kahekordistades (ühtaegu konkreetne ja üldine), liitub k o h e t e r v i k u g a. «Niisiis liidab poeetiline tähistatav üksiku ja üldise mitte-sünteesilisel ühte (AQB) jäädeski ambivalentseks.

Luulekeele referent ja mitte-referent

Samasugune AQB-ühendus on jälgitav poeetilise tähistatava suhetes referendiga. «Luuletähistatav ühtaegu viitab ja ei viita referendile; ta on olemas ja teda ei ole olemas, ta on üheaegselt olemine ja mitteolemine.»

Näiteks samas Baudelaire'i luuletuses tundub

algul, et viidatakse tegelikele lühtritele, marmorile, kangastele, lõhnapudelitele, siidkleitidele jne: «aga kõik need tähistatavad, mis «pretendeerivad» viitama täpsetele referentidele, hakkavad korraga hõlmama liikmeid, mida kõne (loogika) märgiks kui mitte-olevaid». Näiteks:

— elusa omaduse omistamine elutule: *meubles volupteux*, «iharad mööblid», või *bouquets mourants*, «hääbuvad/surevad lillekimbud» (Laabani tõlkes need asjad on väljendatud kaudsemalt, vt siiski teise neliku teist poolt:

*kus vaaside klaassargust vaikseis kullatoones
tõuseb lillede viimne ohk,*

mis näib püüdvat kaotust korvata.);
— lahkukiskuvate seemiliste seeriade kokku- koondamine ainult ühe seemi alusel.

Kristeva järgi näiteks seem «lõpp», mis ühendab nii lilled vaasis kui inimese kirstus:
*où des bouquets mourants dans leurs
cercueils de verre
exhalent leur soupir final.*

Meil sobib võtta selle analüüsi võrduseks mi- dagi näiteks Marie Underilt:

*Kuis pühib päikseräti hele kude
nüüd noote musti pisaraid, ning häält
ei ainust klahvistiku hammasrealt
kus säätendab tumm valge naerupude.*
(«Interjöörid»).

päike	}	'hele'
taskurätt		
noodid	}	'ümargune'
pisarad		
klahvid	}	'reas'
hambad		

«Su aprikoosivärviline tuba» — võib öelda, et siin just mängitakse luuleteksti ambivalentse referentsiaalsusega. Luuakse mulje, et tegemist on mingi reaalse toaga. Ometi on lugeja kõrvus juba jäänud kõlama epiteedid «aprikoosivärviline», «öösine», «leinahämar», mille referentsiaalsus on problemaatiline (kas täpselt aprikoosi värvi? mismoodi on öö sinine? *leinahämar* on juba metafoor, mis ühendab — nähtav (leinalik) Q + nähtav (hämar)). Lõpp aga hajutab kõik kahtlused:

*ma ukse avasin — kui üle haa
su voodi kohal kummardasin kaua
ja patja peitsin oma suudlusroosid.*

haud/voodi —————> uni: ajutine Q igavene

Siia on kätketud nn prokreatsioonimüsteerium: *voodi* on armastajate kõige olulisem paik ja seotud sigitamishõududega, *haud* aga on elutsükli lõpp, selline ase, kus voodist alguse saanud, voodis sigitatud elu jõuab kustumiseni.

niisiis ka —————> elu: algus/lõpp
suudlusroosid armastus: õhetav — objekt Q + objekt

Kristeva: «Kõne loogika toetab seega altpoolt luule lugemist meie ühiskonnas: me küll teame, et seda, mida luulekeel lausub, tegelikult ei ole (kõneloogika jaoks), kuid aktsepteerime selle mitteolemise olemist. Teisiti öeldes, me mõtleme seda olemist (seda jaatust) mitteolemise põhjal (eituse, väljasulgemise põhjal).» *Bivalentse loogika* (0—1) jääb seega alles kui *ambivalentse loogika* piir, tal on luule diskursuse jaoks *ülesehita* v r o l l .

MIRCEA ELIADE

SAKRAALNE JA PROFAANNE VI Religiooni olemus

Kauge Jumal

Taevase struktuuriga kõrgeimate olendite ajalugu on äärmiselt olulise tähtsusega kogu inimkonna religioosse ajaloo kui terviku mõistmiseks. Pole võimalik seda ajalugu paaril leheküljel kirja panna.¹ Kuid on vajalik vähemalt osutada ühele meile eriti tähtsana tunduvale faktile. Taevase ehitusega kõrgeimad olendid kalduvad tavaliselt kaduma religioosest praktikast, kultusest; nad lahkuvad inimeste seast, tõmbuvad taevasse ja muutuvad kaugeteks, inaktiivseteks jumalateks (*dei otiosi*). Lühidalt, nende jumalate kohta võib öelda, et pärast kosmose, elu ja inimese loomist tunnevad nad justkui väsimust, nagu oleks Loomise tohutu ettevõtte nende jõutagavarad ammendanud. Seepärast eemalduvad nad taevasse, jättes poja või demiurgi maa peale Loomist lõpule viima või täiustama. Järk-järgult hõlmavad nende koha teised jumalikud kujud — müütilised esivanemad, ema-jumalannad, viljakusejumalad ja muud taolised. Tormijumalas elab veel taevane struktuur edasi, ta ei ole aga enam kõrgeim loov olend. Ta on ainult maa viljastaja, mõnikord üksnes oma kaaslase, maa-ema abiline (*paredros*). Taevase struktuuriga kõrgeim olend säilitab ülekaaluka koha vaid pastoraalrahvaste juures ja saavutab ainulaadse seisundi monoteismi kalduvates usundites (Ahura-Mazda) või täiesti monoteistlikes religioonides (Jahve, Allah).

Kõrgeima jumala eemalviibimise fenomen on dokumenteeritud juba kultuuri arhailistel astmetel. Austraalia kulinite arvates löi kõrgeim olend Bunjil ise universumi, loomad, puud ja inimese; pärast seda, kui ta oli andnud oma pojale võimu maa üle ja tütrele võimu taeva üle, eemaldus Bunjil maailmast. Tohutut mõõka kandes jääb ta isandana pilvede keskele. Andamanlaste peajumal Puluga, andamanlaste kõrgeim olend, eemaldus pärast maailma ja esimese inimese loomist. Tema eemaloleku müsteeriumile vastab peaaegu täielik kultuse puudumine; ei ole ohverdamis, palvetega pöördumist ega tänuanenetusi. Mäles-

tus Pulugast elab edasi üksnes vähestes religioossetes tavades — näiteks pärast edukat jahti külasse tagasipöörduvate jahimeeste sakraalses vaikimises.

Selknamide Taevase Asuja või Tema, Kes On Taevase ja igavene, kõiketeadja, kõikvõimas, looja; ent Loomise viisid lõpule müütilised esivanemad, kes loodi samuti kõrgeima jumala poolt, enne kui see eemaldus tähtedest kõrgemal asuvasse paika. Nüüdseks on see jumal end inimestest isoleerinud, on maailma asjade vastu ükskõikne. Tal pole pühakujusid ega preestreid. Palvetega pöördutakse tema poole vaid haiguse puhul. "Sina, kes sa oled üleval, ära võta ära mu last; ta on veel liiga noor!"² Ohvriande tuuakse talle harva, välja arvatud tormide ajal.

Sedasama leiame paljude Aafrika rahvaste seas; suur taevane jumal, kõrgeim olend, kõikvõimas looja mängib enamiku suugarude usuelus vaid kõrvalist osa. Ta on liiga kaugel ära või liiga hea vajamaks tegelikku kultust ja teda kutsutakse appi vaid äärmuslikel juhtudel. Nii näiteks määras jorubade Olorun (Taeva Valdaja) pärast maailma loomise algust madalama jumala Obatala loomist lõpule viima ja maailma valitsema. Olorun ise eemaldus inimeste sekeldustest ja maistest asjadest, kõrgeimal jumalal pole templeid, kujusid ega preestreid. Siiski pöördutakse hädaaegadel tema kui viimase võimaluse poole abipalvega.

Hererode kõrgeim jumal Ndyambi jättis taevasse tagasi tõmbudes inimesed madalamate jumaluste hoolde. "Miks me peaksime talle ohverdama?" seletas üks suugaru liige. "Meil pole tarvis teda karta, sest ta ei tee meile midagi halba, nagu seda teevad meie surmune vaimud."³ Tukumbade kõrgeim olend on "liiga suur inimeste argisekelduste jaoks".⁴ Sama lugu on Lääne-Aafrika tshi-neegrite Njankuponiga; tal pole kultust,

² Martin Gusinde, Das höchste Wesen bei den Selk'nam auf Feuerland. Geisteschrift W. Schmidt. Viin, 1928, lk 269—274.

³ Vt Frazer, The Workshop of Nature. I. London, 1926, lk 150 jj.

⁴ Sealsamas, lk 185.

¹ Selle kohta vt Eliade, Patterns, lk 38—123 jj, eriti R. Pettazoni, Dio, Rooma, 1982. L'onniscienza di Dio, Torino, 1955; Wilhelm Schmidt, Ursprung der Gottesidee, I—XIII, Münster, 1926—1955.

ja austust avaldatakse talle ainult erakordsetel puhkudel, nälja või epideemiade ajal või pärast tugevat tormi; inimesed küsivad, millega nad teda solvanud on. Evede kõrgeima olendi Dzingbe (Üldine Isa) poole pöördatakse ainult põua ajal: "Oo taevas, kellele me tänu võlgname, suur on pöud; tee vihma, nii et maa saaks värskeks ja põld edeneksid!"⁵ Kõrgeima olendi eemalviibimine ja passiivsus leiavad suurepärase väljenduse Ida-Aafrika gyriavaade tütluses, mis ühtaegu ka kirjeldab nende jumalat: "Mulugu (Jumal) on kõrgel üleval, vaimud on all madalal!"⁶ Bantud ütlevad: "Jumal ei hooli inimesest enam pärast tema loomist." Ja negriitid kordavad: "Jumal on meie juurest kaugele ära läinud."⁷ Ekvatoriaal-Aafrika savannide fang-rahvad võtavad oma usu-filosoofia kokku laulus:

Jumal (Nzame) on kõrgel, inimene madalal.

Jumal on Jumal, inimene on inimene.

Kumbki oma kodus, kumbki oma majas.⁸

On tarbetu veelgi näiteid lisada. Kõikides selistes primitiivsetes usundites tundub taevane kõrgem olend olevat kaotanud *religioosse väärtuse*; tal ei ole kohta kultustes ja müütides eemaldub ta inimesest aina kaugemale ja kaugemale, kuni temast saab *deus otiosus*. Siiski teda mäletatakse ja hakatakse paluma viimases hädas, kui kõik pöördumised muude jumalate ja jumalannade, esivanemate ja deemonite poole on jäänud tulemusetu. Oraonid väljendavad seda nõnda: "Nüüd oleme kõike proovinud, kuid meil oled veel sina, kes võib aidata." Nad toovad talle ohvriks valge kuke ning hüüavad: "Jumal, sina oled meie looja, halasta meie peale!"⁹

Elu religioosne kogemine

Jumaluse eemalviibimine väljendab tegelikult inimese kasvavat huvi omaenda religioossete, kultuuriliste ja majanduslike avastuste vastu. Elu hierofaaniatega tegelemise kaudu, maa sakraalse viljakuse avastamise kaudu ning leides end avatuna konkreetsematele (lihaliikumatele, isegi orgialikele) religioossete kogemustele eemaldub traditsiooniline inimene taevasest ja transsendentsest jumalast. Maaviljeluse avastamine muudab radikaalselt mitte ainult inimese majandust, vaid ka

just eriti tema *sakraalse korraldust*. Mängu astuvad uued religioossed jõud: seksuaalsus, viljakus, naise ja maa mütoloogia jne. Religioosne kogemus muutub konkreetsemaks, seondub tihedamalt eluga. Suured ema-jumalannad ja tugevad viljakusejumalad või -haldjad on tunduvalt dünaamilisemad ja inimesele kättesaadavamad kui oli Jumal-Looja.

Siiski, nagu äsja nägime, äärmusliku häda puhul, kui kõike muud on tulemusteta proovitud, ja eriti taevast langevate hädade, põua, tormi, epideemiade puhul pöörduvad inimesed uuesti kõrgeima olendi poole ja anuvad temalt abi. Selline hoiak ei valitse mitte ainult loodusrahvaste hulgas. Iga kord, kui muistsed heebrealased elasid rahu ja õitsengu aegu, hülgasid nad oma Jahve naabrite Baali ja Astarte kasuks. Ainult ajaloo katastroofid sundisid neid Jahve poole pöörduma. «Siis nad kisendasid Jehoova poole ja ütlesid: Me oleme pattu teinud, et jättsime maha Jehoova ning teenisime baale ja astartesid; aga päästma meid nüüd meie vaenlaste käest, siis me teenime sind» (1. Saamuel, 12, 10).

Heebrealased pöördusid Jahve poole pärast ajaloo katastroofe ja ajaloolise hävingu ähvardusel, loodusrahvad tuletavad oma kõrgemaid olen-deid meelde kosmiliste katastroofide puhul. Kuid niisugusel tagasipöördumisel taevase jumala juurde on mõlemal puhul ühesugune tähendus: erakordselt kriitilises olukorras, kus kaalul on ühiskonna eksistents, jäetakse maha jumalad, kes tavalistel aegadel elu tagavad ja ülendavad, ning pöördatakse kõrgeima jumala poole. Näiliselt on see suur paradoks: jumalused, kes loodusrahvastel asusid taevase struktuuriga jumalate asemele, olid (nagu Baal ja Astarte heebrealastel) viljakuse, külluse ja elutäiuse jumalad; lühidalt, nad olid jumalused, kes ülendasid ja arendasid nii inimelu kui ka kosmilist elu — taimede kasvu, maaviljelust, karjakasvatust. Need jumalused näisid olevat tugevad, vägevad. Nende religioosne tähtsus seletuski nende jõu, nende piiramatu elujõu varude ja viljakusega.

Ja siiski oli nende austajail (nii loodusrahvail kui heebrealastel) tunne, et kõik need suured jumalannad ja vegetatsioonijumalad olid võimetud neid päästma, tagama nende eksistentsi tõelisel kriitilistel hetkedel. Need jumalad ja jumalannad võisid elu vaid taastoota ning rohkendada; ja seda ülesannet said nad täita üksnes tavalistel aegadel; lühidalt, nad olid jumalused, kes kosmilisi rütme imeks pandavalt valitsesid, ent kes osutasid võimetuks kosmost ja inimühiskonda kriisiaegadel päästma.

Eri jumalused, kes võtsid üle kõrgeimate olen-

⁵ J. Spie th, Die Religion der Eweer. Göttingen-Leipzig, 1911, lk 46 jj.

⁶ A. Le Roy, La religion des primitifs. 7. tr. Paris, 1925, lk 184.

⁷ H. Trilles, Les Pygmées de la Forêt équatoriale. Paris, 1932, lk 74.

⁸ Sealsamas, lk 77.

⁹ Frazer, op. cit., lk. 631.

dite koha, olid kõige *konkreetsemate* ja silmator-kavamate vägede, eluvägede hoidjaks. Seetõttu said nad «spetsialistideks» sigitamise alal ja kaotasid Jumal-Loojate subtiilsemad, suursugusemad, vaimsemad jõud. Elu sakraalsust avastades laskis inimene end oma avastusel järjesta enam kaasa haarata; ta pühendus eluliste hierofaaniatele ja pöördus ära sakraalsest, mis oli tema vahetustest ja tarbevajadustest kõrgemal.

Taevaste sümbolite püsivus

Peame siiski märkima, et isegi kui taevased jumalad enam usuelusel ei domineeri, säilitavad sideerilised regioonid, taevane sümbolika, ülestõusmismütüdid ja -riitused jms *ülekaaluka koha sakraalse süsteemis*. Igas usukompleksis jätkab *transsendentse* ilmutamist see, mis on «üleval», «kõrgel». Kultusest kadunud ja mütoloogias teiste teemadega asendatud taevas jääb usuelusel püsima oma sümbolika tõttu. Ning see taevane sümbolika omakorda toidab ja toetab mitmeid riitusi (seotud ülestõusmisega, ronimisega, initsiatsiooniga, kuningavõimuga jne), müüte (kosmiline puu, kosmiline mägi, maad taevaga ühendavate noolte ahel jne) ja legende (näit maagiline lend). Maailma Keskpunkti sümbolika (mille määratud levikut juba nägime), illustreerib samuti taevase sümbolika tähtsust, sest Keskpunktis leiab aset ühendus taevaga ning taevas on transsendentsuse paradigmaatiline võrdkuju.

Võiks öelda, et just kosmose struktuur hoiab elavana mälestust taevasest kõrgeimast olendist. Näib, nagu oleksid jumalad loonud maailma nii, et see paratamatult peab kajastama nende olemasolu; sest ükski maailm ei ole mõeldav vertikaalsuseta, ja juba üksnes sellest dimensioonist piisab transsendentsuse esilekutsumiseks.

Religioosest elust selle otseses mõttes eemaldunud *taevane sakraalne* säilitab aktiivsuse sümbolismi kaudu. Ususümbol sisaldab sõnumit isegi siis, kui seda igas osas enam *teadlikult* ei mõisteta. Sest sümbol kõneleb inimesele tervikuna ja mitte üksnes tema mõistusele.

Veesümbolika struktuur

Enne maa käsitlemist tuleb esile tuua vete religioossed väärtustamised.¹⁰ Seda kahel põhjusel:

¹⁰ Kõige järgneva kohta vt E l i a d e , Patterns, lk 188 jj; vt ka Images et symboles, lk 199 jj.

(1) vesi oli olemas enne maad (nagu 1. Moosese raamatus, 1, 2, » «ja pimedus oli sügavuse peal, ja Jumala Vaim hõljus vete kohal»), (2) vete religioosseid väärtusi analüüsides mõistame paremini sümbolite struktuuri ja funktsiooni. Sümbolism mängib inimkonna religioosse elu ajaloos otsustavat osa; sümbolite kaudu muutub maailm transparentseks, võimeliseks näitama transtendentset.

Vesi sümboliseerib virtuaalsuste üldsummat, ta on *fons et origo*, «allikas ja algupära», kõikide eksistentsi võimaluste reservuaar; vesi elneb igasugusele kujule ja *toetab* igasugust loomist. Äkitselt lainete keskelt esilekerkiv saar on üks loomise paradigmaatilisi võrdkujusid. Teiselt poolt — vette kastmine tähistab tagasiöördumist kujueelsesse, reinkorporatsiooni eeleksistentsi eristamatusse olekusse. Pinnalekerkimine kordab vormide kosmogooniilise ilmumise akti, sissekastmine on ekvivalentne vormide lahustumisega. Seepärast sisaldub vete sümbolikas nii surm kui taassünd. Kokkupuude veega toob alati kaasa uuendamise — ühel poolt seetõttu, et pinnalekerkimine viljastab ja mitmekordistab elupotentsiaali. Akvaatilisele kosmogooniiale vastavad inimtasandil uskumused, mille kohaselt inimsugu sündis veest. Veeuputusele ehk kontinentide perioodilisele üleujutusele (Atlantise-tüüpi müüdid) vastab inimtasandil inimese «teine surm» (allilmas «rõskus» ja *leimon* — «niiske väli» — jne) või sissepühitsev surm ristimise läbi. Ent nii kosmoloogilisel kui antropoloogilisel tasandil võrdub vette kastmine mitte viimse hääbumisega, vaid ajutise reinkorporatsiooniga eristamatusse, millele järgneb uus loomine, uus elu või «uus inimene» vastavalt sellele, kas kõnesolev hetk on kosmiline, bioloogiline või soterioloogiline. Struktuuri seisukohalt on veeuputus võrreldav ristimisega, matuse joomaohver vastündinu puhastusohvriga või tervist ja sigivust andvate kevadiste rituaalsete kümlustega.

Mis tahes usukompleksis vett ka ette ei tule, ikka säilitab see muutumatult oma funktsiooni: ta desintegreerib, kaotab vorme, «peseb pattudest puhtaks», on üheaegselt puhastav ja regenereeriv. Tema saatuseks on eelneva Loomisele ja seda reabsorbeerida, sest vesi ei saa ületada omaenese olemisviisi, ei saa avalduda *kujudena*. Vesi ei saa väljuda virtuaalse seisundist, algete ja latentuste seisundist. Kõik, millel on *kuju*, manifesteerub veest kõrgemal, veest eraldunult.

Oluline on siin üks: nii vete sakraalsus kui akvaatiliste kosmogooniate ja ilmutuste struktuur *võivad täielikult avalduda ainult veesümbolika kaudu*, see on ainuke süsteem, mis suudab integreerida lugematute hierofaaniate kõik eriomased

ilmingud.¹¹ Enamgi, selline seadus kehtib igasuguse sümboolika kohta; sümboolika väärtustab just *tervikuna* hierofaaniate mitmesuguseid tähendusi. Surmatoov Vesi näiteks ilmutab oma sügavat tähendust ainult sellises ulatuses, mil määral tuntakse akvaatilise sümboolika struktuuri.

Ristimise paradigmaatiline ajalugu

Kirikuisadel õnnestus rakendada teatavaid veesümbolika kristluse-celseid ja üldisi väärtusi, neid samal ajal uute, Kristuse ajaloolise eksistentsiga seotud tähendustega rikastades. Tertullianuse jaoks oli vesi «enne maailma sisseseadmist rahulikult koos Jumalaga veel kujuta olekus. . . . Vesi oli esimene, millest tekkis see, mis elas, nii et poleks ime, kui ristimisveed teaks, kuidas anda elu. . . . See tõttu omandab igasugune vesi pärast Jumala poole pöördumist oma algaegse päritolu eesõiguse tõttu sakramendi pühitseva jõu, sest Vaim sekub taevast otsemaid ja hõljub vee kohal, pühitsetes seda Temast endast; ja nii pühitsetud saades omandab vesi samaaegselt ka ise pühitseva jõu. . . . Nead, kel oli nõuks kehalisi hädasid parandada, ravivad nüüd vaimu; need, kes olid harjunud andma ajutist lunastust, uuendavad nüüd igavest» (*De Baptismo*, III—V).

«Vana inimene» sureb vette kastmise läbi ja annab elu uuele, taassündinud olendile. Seda sümbolikat väljendab imehästi Johannes Chrysostomus (*Homil. in Joh.*, XXV, 2), kui ta ütleb ristimise mitmetähenduslikkusest kirjutades: «See esindab surma ja matmist, elu ja ülestõusmist. . . . Kui me kastame oma pea vette otseku hauda, siis vana inimene kaob, mattub terve nisti; kui me tuleme veest välja, ilmub samaaegselt uus inimene.»

Nagu näeme, vastavad Tertullianuse ja Johannes Chrysostomuse interpretatsioonid täielikult veesümbolika struktuurile. *Siiski lisanduvad vee kristlikult väärtustamises teatavad uued elemendid, mis on seotud «ajalooga», eriti püha ajaloo-ga.* Eelkõige väärtustatakse ristimist kui laskumist vetesügavikku, et võidelda merekoletisega. Sellisel laskumisel on oma mudel — Kristuse laskumine Jordani jõkke, mis oli ühtlasi ka Surmatoovasse Vette laskumine. Nii kirjutab Cyrillus Jeruusalemmast: «Hiibi järgi oli draakon Behemoth Vetes ja võttis Jordani oma lõugade vahele. Et draakoni pead tuli purustada, siis laskus Jeesus

Vettesse ja aheldas Tugeva, nii et meil oleks jõudu kõndida skorpionide ja madude peal.»¹²

Teiseks väärtustatakse ristimist Veeuputuse kordusena. Justinuse järgi kerkis Kristus, uus Noa, vetest võidukalt esile, et saada uue inimtõu juhiks. Veeuputus kujutab nii vetesügavikku laskumist kui ka ristimist. «Veeuputus oli eeskuju, mis ristimise näol teoks saab. . . . Täpselt nii nagu Noa oli vastu astunud Surmamerele, milles patune inimsugu hukkus, ja sellest esile kerkinud, nii laskub vastristitu ristimisvaagnasse, et veedraakonile kõrgeimaks võitluseks vastu astuda ja seal võidukana välja tulla.»¹³

Edasistes seotes ristimisriitusega aga kõrvutatakse Kristust ka Aadamaga. Aadama-Kristuse paralleelsusel on oluline koht juba Püha Pauluse teoloogias. Tertullianus kinnitab: «Ristimise läbi saavutab inimene sarnasuse Jumalaga» (*De Bapt.*, V). Cyrilluse jaoks «ristimine ei ole mitte ainult pattudest puhastumine ja omaks võtu armuand, vaid see on ka Kristuse kannatuse antitüüp.» Ristimise alustus kannab samuti nii rituaalselt kui metafüüsilist tähendust. Sellega heidetakse maha «vana rikutuse- ja paturüü», millesse Aadam pärast pattulangemist oli rõivastatud ja mille ristitu võtab Kristust imiteerides seljast ära»¹⁴. Samuti on see aga primitiivsesse süütusse, Aadama langemiseelsesse seisundisse tagasipöördumine. Cyrillus kirjutab: «Oo imet! Te olite alasti kõigi silme all ega tundnud häbi. Sest tõesti kannate te endas pilti esimesest Aadamast, kes oli Paradiisis alasti ega tundnud häbi.»¹⁵

Neist vähestest tekstidest selgub meile kristlike uuenduste suund. Ühelt poolt otsisid kirikuisad kahe testamendi vahelisi vastavusi, teiselt poolt näitasid nad, et Jeesus oli Jumala lubadused Israeli rahvale tõepoolest täide viinud. On aga oluline märkida, et *need ristimissümbolika uued väärtustused ei räägi mingis osas vastu üldlevinud veesümbolikal.* Midagi ei puudu: Noal ja Veeuputusel on lugematutes pärimustes vasted kataklüsmi näol, mis tegi lõpu inimsoole (ühiskonnale), välja arvatud üks inimene, kellest sai uus inimsoo müütiline Esivanem. Surmatoov Vesi on paleo-orientaalselt, Aasia ja Okeania mütoloogiate juhtmotiiv. Vesi on valdavalt surmav, see lahustab ja tühistab igasuguse vormi. Just sel põhjusel on vesi nii rikkalikult algidusid sisaldav, nii loov. Ristimisega kaasnev alustus ei

¹² J. Daniélou, Bible et liturgie. Paris, 1951, lk 58.

¹³ J. Daniélou, Sacramentum futuri. Paris, 1950, lk 65.

¹⁴ J. Daniélou, Bible et liturgie, lk 61, 55.

¹¹ Sellest sümbolikast vt Elia de, Patterns, lk 437 jj, eriti lk 448 jj.

kuulu samuti mitte ainult judaistlik-kristlikku traditsiooni; paradüüs tähendab rõivaste, seega ka kulutamise, ärakulumise (arhetüüpne ajakujutelm) puudumist. Igasugune rituaalne alatus sisaldab atemporaalset mudelit, võrdpilti paradüüsis.

Kaose koletised korduvad paljudes pärimustes. Kangelased, initsiandid laskuvad sügavikesse, et astuda vastu merekoletistele; see on tüüpiline initsiatsiooni katsumus. Muidugi on usundi loos sellel rohkesti variante: mõnikord valvavad draakonid aaret, soosoorset pilti sakraalsest, absoluutsest reaalsusest; rituaalne (= sissepühitsev) võit valvava koletise üle võrdub surematuse saavutamiselega.¹⁶ Kristlase jaoks on ristimine sakrament, sest see seati sisse Kristuse poolt. Mitte vähem ei korda see aga sissepühitsevat katsumusrituaali (= võitlus koletisega), sümboolse surma ja ülestõusmise rituaali (= uue inimese sünd). Me ei ütle, et judaism või kristlus laenasid need või samalaadsed müüdid ja sümbolid naaberrahvaste usundeist. Neil puudus selleks vajadus — judaismil oli olemas nii religioosne eeljalugu kui ka kauaaegne religioosne ajalugu, milles kõik taolised asjad juba olemas olid. Ei olnud isegi vaja, et judaism oleks säilitanud ühe või teise müüdi või sümboli «ärkvelolekus», selle terviklikkuses. Piisas, kui kasvõi varjatult säilis rühm kujutelmi Moosese-eelsetest aegadest. Sellised kujutelmad ja sümbolid võisid ükskõik millisel ajahetkel taasaavutada võimsa usulise aktuaalsuse.

Sümbolite universaalsus

Mõned varase kiriku isad nägid kristluse poolt arendatud sümbolite ja inimühiskonna ühiseks omanduseks olevate sümbolite vahelise vastavuse väärtust. Pöördudes nende poole, kes surnute ülestõusmist eitasid, osutas Theophilos Antiookiast märkidele (*teknēria*), mis Jumal nende ette oli asetanud suurte kosmiliste rütmidena: aastaaegadena, päevade, öödena. Ta kirjutas: «Eks ole ju olemas seemnete ja viljade taaselusumine?» Rooma Clemensi jaoks «näitavad meile taaselusutumist päev ja öö; öö lõpeb, päev tõuseb; päev lahkub, öö saabub.»¹⁷

Kristluse apologetide jaoks olid sümbolid sõnumitega küllastatud: kosmiliste rütmide kaudu *näitased* nad sakraalset. Usuga kaasnev ilmutus ei kaotanud sümbolite kristluse-eelseid tähendusi,

see lihtsalt lisas neile uue väärtuse. Tõsi küll, uskliku jaoks varjutas uus tähendus kõik teised, tema üksi väärtustas sümbolit ja teisendas selle ilmutuseks. Oluline oli Kristuse ülestõusmine, mitte märgid, mida võis lugeda kosmilisest elust. Jääb siiski tõeks, et *mingil moel oli uus väärtustamine tingitud sümboolika enese struktuurist*; võiks isegi öelda, et veesümbol *ootas ära* oma sügavaima tähenduse teokssaamise kristluse poolt antud uute väärtuste läbi.

Ristiusk sõltub *ajaloolisest* ilmutusest; kristlikust vaatepunktist on Jumala inkarnatsioon ajaloolises ajas see, mis garanteerib sümbolite paikapidavuse. Ent ristimissümbolika ajaloolised (= judaistlik-kristlikud) interpretatsioonid ei tühistanud ega lammutanud universaalset veesümbolikat. Ajalugu ei saa muuta arhailise sümbolika struktuuret alust. Ajalugu lisab pidevalt uusi tähendusi, kuid need ei lõhu sümboli struktuuri.

Kõik see on mõistetav, kui peame meeles, et uskliku jaoks pakub maailm alati mõnd üleloomulikku tähendust, ilmutab mingit sakraalse modaalsust. Iga kosmiline fragment on transparentne; selle enese eksisteerimisviis *näitab* olemise ja järelikult sakraalse isemast struktuuri. Ei tohi kunagi unustada, et uskliku jaoks on sakraalsus olemise täielik manifestatsioon. Kosmilise sakraalsuse ilmutused on teatud laadi ürgalguslikud ilmutused; nad toimivad inimkonna kõige kaugemas religioosnes minevikus ja hilisemas ajalookäigus rakendatud uuendustel pole võimu neid tühistada.

Terra Mater

Indiaani prohvet Smohalla, Wanapumi suguharu pealik, keeldus maad harimast. Ta pidas maa, kõige ema, vigastamist ja üleskiskumist patuks. Ta ütles: «Sa palud mul maad künda! Kas ma pean võtma noa ja oma ema kõhu lõhki kiskuma? Kui ma siis suren, ei võta ta mind oma rüppe puhkama. Sa palud mul kive välja kaevata! Kas ma peann tema naha alt konte kaevama? Kui ma siis suren, ei saa ma siseneda tema kehasse, et uuesti sündida. Sa palud mul rohtu lõigata ja heina teha ning seda süüa ja saada rikkaks nagu valged inimesed! Ent kuidas sõandaksin ma oma ema juukseid lõigata?»¹⁸

Need sõnad öeldi vaevalt viiskümmend aastat

¹⁶ Müütilis-rituaalsetest motiividest vt E l i a d e , Patterns, lk 207 jj, 283 jj.

¹⁷ Vt L. B e i r n a c r t , «La dimension mythique dans le sacramentalisme chrétien,» Eranos-Jahrbuch, XVII, 1950, lk 275.

¹⁸ J a m e s M o o n e y , «The Ghost-Dance Religion and the Sioux Outbreak of 1890,» Annual Report of the Bureau of American Ethnology, XIV, 2, Washington, 1896, lk 721, 724.

tagasi. Kuid nad tulevad meie juurde väga kaugele. Tunne, mis meid sõnu kuulates valdab, lähitud algupäraselt sellest, et nad ilmutavad meile erakordse värskuse ja spontaansusega ürgalguslikku pilti Emast Maast. Seda mõttepilti kohtame lugematutes vormides ja variantides üle terve maailma. See on Vahemere-usunditele nii tuttav *Terra Mater* ehk *Tellus Mater*, kes kõikidele olenditele elu annab. «Maast, meie kõigi emast tahan ma laulda,» loeme Homerose *Ilümnist Maale*, «kindlast maast, vanimast jumalast, kes sa toidad kõiki asju maailmas. . . Sinu võimuses on anda surelikele inimestele elu või võtta seda neilt.» Ja «*Ilafoorides*» ülistab Aischylos maad, «kes annab elu kõikidele asjadele, kasvatab neid ja võtab tagasi oma rüppe».

Prohvet Smohalla ei ütle meile, mis kombel inimesed telluursest emast sünnivad. Ent Põhja-Ameerika müütidest ilmneb, kuidas olid lood alguses, *in illo tempore*. Esimesed inimesed elasid teatava aja jooksul oma ema rinnas, maa sügavustes. Seal elasid nad telluurses kaoses poolinimlikku elu; mõnes mõttes olid nad ikka veel ebatäiuslikult kujundatud embrüod. Vähemasti rääkisid nii delavaarid, kes kord Pennsylvania asustasid. Nende müütide järgi oli Looja, kuigi ta maa pinnal oli valmis seadnud kõik asjad, mida inimesed nüüd kasutavad, otsustanud, et need esimesed inimesed peavad veel mõneks ajaks telluurse ema põue peitu jääma, et paremini areneda ja küpseda. Teised Ameerika indiaanlaste müüdid räägivad muistest ajast, mil Ema Maa sünnitas inimolendid samal kombel, nagu ta praegu sünnitab põõsaid ja pilliroogu.¹⁹

See, et inimolendid on sündinud maast, on üldlevinud uskumus.²⁰ Mitmetes keeltes nimetatakse inimest maast sündinuks. Usutakse, et lapsed «tulevad» maa sügavustest, koobastest, urgudest, lõhestikest, aga ka tiikidest, allikatest, jõgedest. Legendide, ebausku või üksnes metafooride kujul elavad sellised uskumused Euroopas praegugi. Igas piirkonnas, peaaegu igas linnas ja külas teatakse lapsi «toovast» ojast või allikast, need on *Kinderbrunnen*, *Kinderteiche*, *Bübenquellen* jne. Isegi nüüdiseurooplases säilib siiani tume müstiline ühtekuuluvustunne oma sünnipinnaga. See on autohatoonuse religioosne kogemus; see on *mingisse kohta kuulamise tunne*, ja see on

¹⁹ Vt E l i a d e , «La terre-mère et les hiérogamies cosmiques,» *Eranos-Jahrbuch*, XXII, 1954, lk 59 jj; vt ka *Mythes, rêves et mystères*, lk 207—252, eriti lk 208 jj.

²⁰ A. Dieterich, *Mutter Erde*, 3. tr, Leipzig — Berlin, 1925; B. Nyberg, *Kind und Erde*, Helsinki, 1931; vt E l i a d e , *Patterns*, lk 239 jj.

kosmiliselt struktureeritud tunne, ulatudes hoopis kaugemale kokkuuluvustundest perekonna või esivanematega.

Suriija igatseb tagasipöördumist Ema Maa juurde, oma kodumalda matmist. «Rooma Maasse, oma emasse,» ütleb *Rigveeda* (X, 18, 10). «Teie, kes te olete muld, ma panen teid Maasse!» loeme *Atharvavedast* (XVIII, 4, 48). «Las liha ja luud pöörduvad tagasi Maasse!» loetakse Hiinamatuseteremoonial pühalikult. Ja Rooma hauakirjades väljendub hirm, et surnu põrmu ei maetaks kodust kaugele, ja eelkõige rõõm selle ühinemise üle isamaa mullaga: *Illic natus hic situs est* (C.I.L., V, 5595: «Siin on ta sündinud, siia on ta maetud»); *hic situs est patriae* (VIII, 2885: «Siin on ta maetud kodumaa mulda») *hic quo natus fuerat optans erat illo reverti* (V, 1703: «Siia, kus ta oli sündinud, igatses ta tagasi pöörduda»).

Humi positio: imiku maa peale asetamine

See fundamentaalne kogemus — et inimene on vaid telluurse Suure Ema esindaja — on olnud aluseks lugematutele tavadele. Toome näiteks maas sünnitamise (*humi positio*) rituaali, mida võib leida peaaegu üle kogu maailma, Austraaliast Hiinani, Aafrikast Lõuna-Ameerikani. Kreeklaste ja roomlaste seas oli see tava ajaloo vältel kaduma läinud, ent pole kahtlust, et kaugemas minevikus oli see olemas: mõned sünnitusjurnalannade kujud (Eileithya, Dania, Auxeia) esitasid neid põlvitamas, täpselt maas sünnitava naise asendis. Egiptuse demootilistes tekstides tähendas väljend «maas istuma» sünnitamist.²¹

Selle kombe religioosset sisu ei ole raske näha: sigitamine ja sünnitamine on maa poolt sooritatava paradigmaatilise akü mikrokosmilised versioonid; iga inimene ainult imiteerib ja kordab maa rüpes elu tekkimise ürgalguslikku akü. Seetõttu peab iga ema leidma kontakti Suure Sünnitajaga, et see saaks teda juhtida elu sünni müsteriali täideviimisel, et ta võiks saada selle heategelikkude energiat ja turva oma emadusele.

Veelgi enam on levinud imiku maapinnale asetamise komme. Mõnel pool Euroopas on veel tänapäeval kombeks asetada vastvõidinu pärast sünnitamist ja mähkimist maapinnale. Isa võtab siis lapse maast (*de terra tollere*), et näidata oma tänulikkust. Muistises Hiinas «asetatakse surija nagu vastvõidinu maapinnale. . . Et sündida või

²¹ Vt viitide E l i a d e , «La terre — mère et les hiérogamies cosmiques,» rmt: *Mythes, rêves et mystères*, lk 222, nr 1.

surra, siseneda clavasse perekonda või esivanemate perekonda (ja lahkuda emmast-kummast), selleks on olemas ühine lävi, kodune maa. Kui vastsündinu või surija asetatakse maapinnale, siis selleks, et see tunnistaks sünni või surma kehtivaks, kinnitaks, et neid tuleb võtta lõplike ja loomulike faktidena. . . . Maas lamamise riituses väljendub olemuslik identsus Inimsoo ja Maa vahel. Ja õieti leiab see idee väljenduse autohtoonsuse tundes, mis on tugevaim tunne nende hulgas, keda me teame Hiina ajaloo algusaegadest; mingi maa ja selle asukate vahelise intiimse seose idee on niivõrd sügav uskumus, et see on jäänud religioosete institutsioonide ja tsivililõiguse keskmesse»²²

Samuti kui laps vahetult pärast sündi maapinnale asetatakse, et tema tõeline Ema saaks ta seaduslikuks tunnistada ja talle oma jumalikku kaitset jagada, asetatakse ka imikud, lapsed või täiskasvanud haiguse korral maapinnale või vahel isegi maetakse sellesse. Sümbolisel matmisel, olgu see osaline või täielik, on samasugune maagilisreligioosne väärtus kui vette kastmisel, ristimisel. Haigele antakse uus elu, ta sünnib uuesti. Toiming on niisama tõhus patust puhastamisel või vaimuhaiguse ravimisel (viimane kujutab kollektiivi jaoks samasugust ohtu kui kuritegevus või somaatiline haigus). Patune pannakse vaati või maasse kaevatud kraavi, ja kui ta välja tuleb, öeldakse, et ta on «sündinud teist korda, oma ema üsast». See seletab skandinaavlaste uskumust, mille kohaselt nõida võib igavesest needusest päästa elusalt matmine, vilja külvamine üle tema ja kasvanud saagi koristamine.²³

Initsiatsioonid sisaldavad rituaalne surm ja ülestõusmine. Sellepärast «surmatakse» initsiant paljude loodusrahvaste juures sümbolisel, pannakse kraavi ja kaetakse lehtedega. Kui ta hauast tõuseb peetakse teda *uueks inimeseks*, sest ta on veel kord sündinud, sel korral *vahetult kosmilisest Emast*.

Naine, maa ja sigivus

Niisiis peetakse naist müstiliselt samaseks maaga, lapse sünnitamises nähakse telluurse viljakuse varianti inimtasandil. Kõikidel sigivuse ja sünnitamise seotud religioossetel kogemustel on *kosmiline struktuur*. Naise sakraalsus sõltub maa

pühadusest. Naise sigivusel on kosmiline eeskuju — Terra Mater, üldine Sünnitaja.

Mõnedes usundites kujutletakse Ema Maa võimelisena rasestuma iseencsest, ilma kaasabilisteta. Selliste arhailiste kujutluste jälgi võib veelgi leida müütides Vahemere jumalannade partenogeneesist. Hesiodose järgi tõi Gaia (= Maa) ilmale Uranose, «tema endaga võrdse olen-di, võimelise teda täielikult katma» (*Teogoonia*, 126 jj). Teised kreeka jumalannad sünnitasid samuti ilma jumalate abita. See on Ema Maa sõltumatuse ja sigivuse müütiline väljendus. Sellistel müütilistel kontseptsioonidel on vastavused uskumuste näol naise spontaanselt sigivusest ning tema okultseist maagilis-religioosist võimeist, mis taimede elule määravat mõju avaldavad. Matriarhaadi nime all tuntud sotsiaalne ja kultuuriline nähtus on seotud maaviljeluse avastamisega naise poolt. Naine oli see, kes esimesena kasvatas toidutaimi. Seetõttu saab just tema mulla ja saakide omanikuks.²⁴ Naise maagilisreligioosel prestiižil ja sellest tuleneval sotsiaalsel ülekaalul on kosmiline eeskuju — Ema Maa.

Teistes usundites on kosmiline loomine, või vähemasti selle lõpuleviimine Taevajumala ja Ema Maa vahelise hierogaamia tulemus. Selline kosmogooniline müüt on üsna laialdaselt levinud. Eriti võib seda leida Okeaanias — Indoneesias Mikroneesiani, kuid see esineb ka Aasias, Aafrikas ja mõlemas Ameerikas.²⁵ Nagu nägime, on kosmogooniline müüt eeskätt paradigmaatiline müüt, see on mall inimkäitumise jaoks. Sellepärast peetakse inimabieliu kosmilise hierogaamia imitatsiooniks. «Ma olen Taevas,» kinnitab abieliuemees *Brihadaranyaka Upaniṣaadides* (VI, 4, 20), «sina oled Maa!» Isegi nii varasel ajal kui *Atharavaveedes* (XVI, 2, 71) samastatakse peigmees ja pruut taeva ja maaga. Dido pühitseb oma abieliu Aeneasega keset ägedat tormi (*Aeneis*, IV, 165 jj); nende ühendus langeb kokku elementide ühinemisega, Taevas sütleleb oma naist, jagades viljastavat vihma. Kreekas imiteerisid abieliuriitused Zeusi salajast ühendust Heraga (Pausanias, II, 36, 2). Jumalik müüt on ootuspäraselt paradigmaatiliseks eeskujuks inimühendusele. Kuid on üks teine aspekt, mis vajab rõhutamist — *abieliurituuaali kosmiline struktuur*, millele vastab ka inimese seksuaalne käitumine. Nüüdisühiskondade

²⁴ J. J. Bachofen, *Das Mutterrecht*, Basel, 1861, 3. tr 1948; Wilhelm Schmid, *Das Mutterrecht*, Vienna, 1955.

²⁵ Vt Eliade, *Patterns*, lk 240 jj. Tuleb märkida, et kosmilise hierogaamia müüt ei ole laialt levikust hoolimata ikkagi universaalne ja ta ei ilmne kõige arhailisemates kultuurides (austraallased, arktilised rahvad jne.)

²² Marcel Granet, «Le dépôt de l'enfant sur le sol,» *Revue Archéologique*, 1922 = *Études sociologiques sur la chine*, Paris, 1953, lk 192 jj, 197 jj.

²³ A. Dietrich, *Mutter Erde*, lk 28 jj; B. Nyberg, *Kind und Erde*, lk 150.

mitteusklikul on abieluühenduse sellist üheaegselt nii *kosmilist* kui *sakraalset* dimensiooni raske mõista. Nagu oleme aga juba korduvalt öelnud, ei tohi unustada, et arhailiste ühiskondade usklik näeb maailma sõnumeist küllastatuna. Mõnikord on sõnumid kodeeritud, ent müüdid on inimesele nende dešifreerimisel abiks. Nagu näeme edaspidi, võib kogu inimlik kogemus olla homologiseeritud kosmilise eluga, seetõttu ka sanktifikseeritud, sest kosmos on jumalate ülilm looming.

Rituaalsetel orgiatel põlluvilja edendamiseks on samuti jumalik mall — sigitava Jumala ja Ema Maa hierogaamia.²⁶ Põldude viljakust edendatakse piiramatult sigitamishullusega. Ühest aspektist vastab orgia Loomiseeluse eristamatuse seisundile. Seetõttu leidub mõnedes uusaastatseremooniates orgiastilisi riitusi: sotsiaalne segadus, seksuaalsed õigused ja saturnaalid sümboliseerivad tagasiõmbumist Maailma Loomisele eelnenud amorfesse seisundisse. Loomise puhul taimse elu tasandil korratakse sama kosmoloogilis-rituaalset stsenaariumi, sest uus viljasaak on ekvivalantne uue loomisega. *Vabanemise* idee (millega me kohtusime uusaasta rituaalides ja mille cesmärk oli nii aja uuendamine kui maailma regeneratsioon) ilmneb uuesti orgiastilistes maaviljelussenaariumides. Ka siin väljendab orgia tagasiöördumist kosmilisse öösse, kujueelsesesse, vetesse, et kindlustada elu täielikku regeneratsiooni ja selle läbi ka maa viljakust ning saakide rohkest.

Kosmilise puu ja vegetatsioonikultuste sümbolika

Nagu äsja nägime, väljendavad Ema Maaga seotud müüdid ja riitused põhiliselt sigivuse ja külluse ideid. Need on religioossed ideed, sest universaalse viljakuse eri aspektides avaldub kokkuvõttes sigitamise, elu loomise müsteerium. Uskliku jaoks on elu tekkimine maailma keskseks müsteeriumiks. Elu tuleb kusagilt, mis pole mitte sinne maailm, ja lõpuks lahkeb siit ning läheb sealpoolsusse, jätkub müstilisel viisil kuskil tundmatus paigas, mis enamikule surelikest on kättesaamatu. Inimelu ei tunnetata lühida nähtumusena ajas kahe olematuse vahel; sellele eelneb preeksistents ning järgneb posteksistents. Neist kahest inimelu ülemaisest järgust teatakse vähe, kuid ometi teatakse, et nad *eksisteerivad*. Seetõttu ei ole surm uskliku jaoks elu viimne lõpp. Surm on üksnes inimeksistentsi teine modaalsus.

Pealegi on see kõik kodeeritud kosmilistesse rütmidesse; inimene peab üksnes lahti mõtestama selle, mida kosmos talle oma paljude olemisviiside läbi kõneleb, ja ta hakkab mõistma elu müsteeriumi. Ent üks on selge ilma igasuguse kahtluset: et kosmos on elav organism, mis end perioodiliselt uuendab. Elu ammendamatu ilmumise müsteerium on seotud kosmose rütmilise uueningega. Seepärast kujutleti kosmost hiigelpuuna, kosmose olemisviisi ja eeskätt tema lõpmatu taastekkimise võime leiab sümbolise väljenduse puu elus.

Peame siiski märkima, et kõik see ei esinda mitte pelka kujutluste transponeerimist mikrokosmiliselt skaalalt makrokosmilisele. Loodusobjektina ei saa puu tähistada *kosmilist elu kogu selle tervikkuses*; profaanse kogemuse tasandil ei ühti tema olemisviisi kosmose olemisviisiga kogu selle keerukuses. Profaanse kogemuse tasandil kujutab taimede elu endast üksnes sündide ja surmade järgnevust. Ainult religioosne elunägemus võimaldab vegetatiivsetest rütmidest teisi tähendusi leida, eeskätt taassünni, igavese nooruse, tervise, surematuse ideid. Religioosset kujutelmale *absoluutset reaalsust*, mis leiab sümbolise väljenduse nii paljudes teistes kujutlustes, väljendatakse ka imepärase puuvilja näol, mis jagab surematust, kõikteadmust ja piiratud võimu, mis võib inimesed muuta jumalateks.

Puu kujutelmale ei valitud mitte üksnes kosmose sümboliseerimiseks, vaid ka elu, nooruse, surematuse ja tarkuse väljendamiseks. Lisaks germaani mütoloogiast tuttavatele Yggdrasili tüüpi kosmilistele puudele tunneb usundilugu elu puid (näit Mesopotaamias), surematuse puid (Aasia, Vana Testament), tarkuse puid (Vana Testament), nooruse puid (Mesopotaamia, India, Iraan) jne.²⁷ Teisisõnu, puu hakkas väljendama kõike, mida usklik peab iseäranis *tõeliseks ja sakraalseks*, kõike, mida jumalad inimese arvate enesestmõistetavalt omavad ja mis on vaid haruharva kättesaadav privilegeeritud indiviididele, kangelastele ja pooljumalatele. Seepärast antakse nooruse või surematuse otsingutest jutustavates müütides silmapaiste koht kuldsete viljadega või imeliste lehtedega puule, mis kasvab «kaugel maal (tõepoolest teises maailmas) ja mida valvavad koletised (greifid, draakonid, maod). See, kes tema vilju noppida tahab, peab koletisele vastu astuma ja ta tapma. See iseenesest näitab, et vaadeldud juhul on tegu *heroilist tüüpi initsiatsioonikatsumu*

²⁷ Vt sealsamas, lk 273 jj; G. Widengren, *The King and the Tree of Life in Ancient Near Eastern Religion*, Uppsala, 1951.

²⁶ Vt Eliade, *Patterns*, lk 356 jj.

sega; vägivalla abil saab võitja käte igavese nooruse, võitmatuse ja piiramatu võimu ülelinimliku, peaaegu jumaliku seisundi.

Just taolistes kosmilise puu või surematuse puu või tarkusepuu sümbolites väljenduvad taimede kasvule omistatavad religioossed väärtused suurima jõu ja selgusega. Teisisõnu, sakraalse puu või sakraalsete taimede struktuur on selline, mida me konkreetsete taimeliikide puhul ei kohta. Nagu eespool märkisime, avab just sakraalsus maailma sügavaimad struktuurid. Kosmos ilmneb koodina üksnes religioosses perspektiivis. Uskliku jaoks ilmutavad vegetatsiooni rütmid nii elu ja loomise müsteeriumi kui ka uuenemise, nooruse ja surematuse saladusi. Võib öelda, et kõik pühaks peetavad puud ja taimed (näit *ašvatha*-puu Indias) võlgnevad oma privileeeritud seisundi asjaolule, et nad on arhetüübi, vegetatsiooni paradigmaatilise kujutelma inkarnatsioonid. Teisest küljest, ühe või teise taime religioosne väärtus on see, mille pärast teda märgatakse ja kasvatatakse. Mõnede autorite järgi peeti kõiki tänapäeval kas-

vatavaid taimi algselt pühadeks.²⁸

Vegetatsioonikultused ei sõltu profaansest, «naturalistlikust», näiteks kevade ja vegetatsiooni taastärkamisega seotud kogemusest. Vastupidi, maailma uuenemise (= uuestialgamise, taasloomise) religioosne kogemus eelneb kevade kui looduse taaselustumise väärtustamisele ja õigustab seda. Kevade religioosse tähenduse alguseks on kosmose perioodilise regeneratsiooni müsteerium. Ka ei lasu rõhk vegetatsioonikultustes mitte alati kevadel kui loodusnähtusel ja taimede tärkamisel, vaid olulisem on kosmilise müsteeriumi prohvetlik *märk*. Rühm noormehi teeb tseremoniaalseid külaskäike oma küla majadesse ja näitab rohelist oksa, lillekimpu, lindu.²⁹ See on *taimse elu läheneva taastärkamise märk*, tunnistus selle kohta, et müsteerium on teoks saanud, et kevad on saabumas. Enamik neist rituaalidest toimub *enne* loodusliku kevade saabumist.

²⁸A. G. Haudricourt ja L. Hédin, *L'homme et les plantes cultivées*, Paris, 1946, lk 90.

²⁹Vt Eliade, *Patterns*, lk 316 jj.

ARNO RAAG

SAATUSLIKUS KOLMNURGAS Mälestusi 1939—1944

Eesti vabariigi 25. aastapäev

1943. aasta 24. veebruaril täitus 25 aastat Eesti riikliku iseseisvuse väljakuulutamisest. Meil toimetuses oli enesestmõistetav, et seda päeva tuleb lehes nii ulatuslikult esile tõsta kui see okupatsiooni oludes võimalikuks osutub. Peatoimetaja M. Kuldkepp arutas kitsamas ringis, mida me pidulikkude aastapäeva numbrisse paigutame. Leidsime, et peale toimetuse kirjutiste tuleb hankida vastavat kaastööd võimalikult kõigilt veel säilinud vabariigiaegsetelt avalikuelu tegelastelt. Koostasime kaastöö palumiseks kirja, mis läkitati nendele, kellega isikliku kontakti võtmine oli kauguste tõttu raskendatud. Meie aktsioon leidis soodsat vastukaja. Suur enamik neist, kelle poole pöördusime, saatsid kaastööd. Enamuses olid need mälestused omariikluse loomisajadest või artiklid teatud konkreetsete teemade kohta. Näiteks T. Sinbergilt "Maareform andis 75 000 perekonnale maad", K. Kornelilt "Eesti ühistegevusest iseseisvuse päevil" jne.

Ka meie teadusmehed ja teised loovad vaimuained reageerisid vilkalt. Tuli kaastööd prof. J. Uluotsalt, prof. G. Rängalt, Marie Underilt, Anna Haavalt, K. E. Söödilt, A. Adsonilt, Hugo Raudsepalt, Oskar Lutsult, A. Lätelt, J. Latiikult, K. A. Hindreylt ja paljudelt teistelt. Suurem osa kirjutas ise, osa aga andis juubeliaasta mõttet intervjuu kujul. Kõik kaastööd oli ülimalt patriootiliselt häälestatud.

Kuigi Saksa okupatsioonivõim ametlikult oli kuulutanud 24. veebruari vabaduspäevaks — lõplik lahtilöömine Venemaast ja sellisena seda lubanud pühitseada, kajastasid meie kirjutised ja intervjuud Eesti rahva täielikku vabanemist ning iseseisva Eesti vabariigi sündi, mille kohaselt täielik eraldumine Venemaast oli vaid üks ning enesestmõistetav komponent selles loos.

Heino Jõe joonistas lehe esikülje vinjeti, mis kujutas Tallinna Toompead, Pika Hermannitornis lehvimas sini–must–valge lipp. Muu pildimaaterjali hulgas otsustasime lehte paigutada ka Eesti iseseisvuse manifesti kahe veeru laiuse joonliisena, nii et see oleks täiesti loetav.

Piduliku numbril kavatsesime valmiskada 23. veebr. ja trükkida 24. veebruari hommikul vara-

kult. Kirjutised peale hommikuste päevauudiste olid kõik valmis laotud. Viimaste jaoks jätsime kaks lehekülge ruumi. Nii kui 23. veebruari leht läks rotatsioonimasinasse, algas piduliku numbril küllendamine. Leheküljed valmisid ja selles järjekorras viidi ka tsensori kätte. Üllatusime ülimalt, kui esiküljelt, kus oli eesti rahvusvärvides vinjett, Pika Hermannitornil lipuvarras koos sini–must–valge lipuga oli maha kriipsutatud. Kohe võtsin telefoniühenduse piirkonnakomissari adjutandile ja küsisin, miks lipp on maha tõmmatud, kuna sini–must–valged embleemid on ju eestlasest riikdevõitlejate varrukail, ja seni pole neid keegi seal keelanud. Vastati lakooniliselt: "Varrukail võib neid värve kanda, aga mitte Pikk Hermannitornil panna. Praegu meie ei tea, millised värvid seal tulevikus saavad lehvima. Sellepärast tuleb see lipp sealt ära võtta." Mõni minut hiljem järgnes käsk ühe naisametniku kaudu: "Vinjeti teisest nurgast tuleb samasuur tükk maha lõigata, et kujutlus jääks sümmeetriline."

Hing läks täis sellise talitusviisi pärast ja vastasin tolele daamile, et mina ei hakka teist nurka maha lõikama. Saadan poogna tagasi, lõigake ise! Muidu võib-olla et ei ole küllalt sümmeetriline võrreldes esimese nurga maha nõsimisega ja siis on jälle pahandus. Ta mõttes viivu, siis ütles, et saatku ma pealegi poogen tagasi. Teise nurga kärpimine oli muidugi öeldud selleks, et lugejad ei taipaks tsensori tööd. Kui poogen uuesti tagasi toodi, siis ilmnes, et kärpimine polnud sugugi nii ideaalselt kooskõlastatud eelmise nurgaga, et tähelepanelik lugeja poleks märganud tsensori näputööd. Teised leheküljed läksid enamvähem tsensuurist läbi vaid üksikute artiklilõigete kustutamisega. Ainult K. A. Hindrey allegooriline veste oli täielikult maha kustutatud.

Järgmise päeva hommikul valminud leheküljed tsensorile saadetud, teatas adjutant Essen, et piirkonnakomissar olevat selle numbril tsenseerimise võtnud enese kätte ja nõuab kategooriliselt: ühes artiklis peab olema tänuavaldus Suur-Saksamaale, et see on alustanud enamlusvastast võitlust ja vabastanud Eesti. Kui olin saanud tolle kategoorilise korralduse, läksin peatoimetaja Kuld-

kepi jutule. Arutasime, mis nüüd teha. Leidsime, et mingit uut tänuartiklit meie ei hakka kirjutama. Lisasin enese artiklile "Tunne oma rahva hinge" lühikese passuse: "Täna oma 25. aastapäeva pühitsedes, kuigi keset raskeid katsumisaegu, peame märkima, et seda saame teha selle tõttu, et Suur-Saksamaa alustas võitlust enamluse-ohu hävitamiseks. Enamlus on oma sünni esimestest momentidest peale olnud meie rahvusliku iseolemise vaenlaseks ja meie mäletame kõik elavalt neid raskeid vere ja ainelisi ohvreid, mida meil tuli kanda kurikuulsal punasel aastal. Sellepärast on selge, et võitlus enamluse vastu on meie rahva elu küsimuseks ja meil tuleb kõik jõud rakendada enamlusvastase võitluse toetamiseks... Tunne oma rahva hinge, et koondada kõik rahva liikmed üksmeelsele tööle kodumaa ehitamise pühas töös, sest nagu 24. veebruari manifestis öeldakse: "Meie esivanemate higi ja veri, mis selle maa eest valatud, nõuab seda, meie järeletulevad põlved kohustavad meid selleks."

Lehekülgl läks uuesti tsensuuri. Varsti teatas Essen telefoniteel: tänuavaldus olevat küll väga tagasihoidlik, kuid piirkonnakomissar leppivat sellega siiski. Läks viimane lehekülge. Sellel oli pilt, kus piirkonnakomissar on vangla juures seal bolševike poolt mõrvatute mälestustahvli avamisel. Jälle teatas adjutant Essen, et see pilt tulevat teha kaks korda suurem. Ütlesin, et pilt on tehtud samas suuruses nagu selliseid pilte alati oleme avaldanud. Ei! Suurem pilt olevat komissari kateooriline nõue. Tuli teha uue kliše ja lehekülgu uuesti ümber küljendada.

Eesti iseseisvuse manifesti klišeedele ei olnud tsensor osanud erilist tähelepanu osutada, pealegi oli see leheküljel äratõmbes võrdlemisi tugeva trükimustaga, mille tõttu raskesti loetav ja allkiri oli süütu: Iseseisvuse manifest, nagu seda 24. veebr 1918 Tallinnas levitati. Rotatsiooni rulliks valatud küljel puhastati manifest erilise hoolega, nii et see oli täiesti loetav. Kui "Postimehe" pidulik number sai ilmuda, oli 24. veebruari õhtupoolik. Kaks päeva oli väldanud maadlus sensoriga.

Õhtul oli "Postimehe" pere pidulik koosviibimine toimetuse saalis. Seal pidid kõnelema Hindrey ja mina. Ma kõnelesin eestlaste vabaduspüüdlust ajaloos valguses ja tsiteerisin Balti saksa filosoofi krahv Hermann Keyserlingi, kes pärast Eesti riigi sündi ühes oma artiklis märkis: paljud küsivad, kust said eestlased enestele nii järsku riigi juhid. Ja vastas: nad olid meie hulgas, kuid meie ei osanud neid näha.

K. A. Hindrey jutustas oma mälestusi Eesti vabariigi sünniloost. Kohe pärast Hindrey kõnet haaras sõna "Eesti Sõna" esindaja Rein Sepp, kes

ütles tervitusi "Eesti Sõna" poolt "Postimehe" pe-rele. Tõmbas siis taskust ühe vastupanugrupi lendlehe ja luges selle ette. Seal oli muuseas öeldud, et võõras võim valitseb Eestis juba 1940. aasta suvest saadik, aga ega Eesti vabariik sellepärast pole veel lakanud olemast...

M. Kuldkepp võttis kohe sõna ja märkis, et see kõik, mis "Eesti Sõna" esindaja siin praegu ette luges, on mitmesugused kuuldused. Toime-tus muidugi peab ka kuuldusi teadma, kuid nende levitamine ei ole lubatud, seda pidagu koosolijad silmas.

Olime ligi keskööni lauas istunud, siis pidime kolmekesi — Kuldkepp, Hindrey ja mina mine-ma Akadeemilise Meeskoori koosviibimisele, kuhu meil olid kutsed. Enne leppisime kokku, et läheme koos. Tõusime ühtaegu laust ja läksime toimetuse rõivastust oma üleriideid võtma. Para-jasti tuli sinna ka üks talituse nooremaid mehi ja näinud meid ühiselt minekule seadvat, sõnas: "Kus te nii ruttu lähete?" Enne kui Kuldkepp või mina oleksime saanud oma suud avada, vastas Hindrey, kellel "hea hoog" sees olevat: "Härra Kuldkepp, härra Raag ja härra Hindrey lähevad nüüd Akadeemilise Meeskoori koosviibimisele, aga teie võite perse minna!" Küsija kadus kohe sõna lausumata toimetuse saali. See oli tüüpiline Hindrey ülesastumine, kui ta oli oma "parajad" pitsid võtnud. Ega ta ise selle juures ei mõtelnud midagi paha, see oli hindreylik ja tema poolt ka samas unustatud.

Teel arutasime omavahel, et Sepp tegi mõtle-mata tüki. Kui see ainult nüüd omavahele jääks! Aga see lootus oli asjatu. SD-1 olid oma silmad ja kõrvad ka "Postimehe" peres.

Järgmisel päeval oli Kuldkepil ja minul kutse tulla SD-sse. Seal algas ülekuulamine õhtuse koosviibimise asjus. Andsin oma seletuse ja püüdsin R. Sepa lendlehe sisu võimalikult kahva-tuks retušeerida ja tema teguviisi põhjendada vii-na mõjuga. Sama oli teinud ka Kuldkepp. R. Sepp ise oli oma tegu SD-s põhjendanud samuti purjuspea tulemusena ja et vangistamisest pääse-da, astus vabatahtlikult sõjaväkke.

See oli mul viimane kord käia SD-s tunnistust andmas. Nüüd oli sünnisse seatud sama meetod, mida kasutas NKVD — võeti allkiri tunnistajalt, et ta midagi ei räägi sellest, mis ta siin nägi, kuu-lis, mis temalt küsiti ja mida ta vastas. Üks dikta-tuur kopeeris teist!

"Postimehe" vabariigi aastapäeva number oli Tallinnas mõjunud pommina: raevutses kindral-komissariaadi pressiosakond ja samuti Eesti Omavalitsuse juht oma adjutantiga. Dr. Mäed oli vihastanud keelemees Johannes Aaviku kirjutis

korraliku eesti keele tarvitamise kohta, milles muu hulgas hurjutati neid, kes mineviku vorme kasutavad vanaaegsel kujul, nagu tulivad, viisivad, kõndisivad jne. Juhan Libe tuli Tartusse ja seletas, et dr. Mäe olevat väga solvunud, sest Aaviku kirjutis olevat lehte pandud just tema pilkamiseks, sest tema just niisuguseid mineviku vorme tarvitavat. See oli üks — nii arvas omavalitsuse juht — enese isiku populariseerimise vahendeid. Ja nagu juba eespool märgitud, populaarne tahtis dr. Mäe olla ülimalt. Et Aaviku keeleline artikkel kutsus esile sellise pahanduse, see oli toimetusele täielikuks üllatuseks, sest dr. Mäe kõnedes, mis seni olid lehes ilmunud, ei olnud kunagi verbide aegunud vorme, vaid kõik olid toodud tänapäeva korralikus kirjakeeles ja kunagi ei olnud selle kohta mingit pahandavat ütlemist. Nüüd korraga oli kuri karjas. Ilmselt tahtis omavalitsuse juht olla solidaarne kindralkomissari pressiosakonnaga ja siis "leidis" ka omalt poolt põhjust pahandamiseks.

Varsti saabus Tallinnast Eesti Omavalitsuse juhi korraldus Martin Kuldkepi vallandamiseks "Postimehe" peatoimetaja kohalt. Asemele oli määratud "Viru Teataja" toimetaja Ernst Wolke, kes pidi toimetuses "korra jalule seadma". Vabariigi aastapäeva number ilmus kolmapäeval 24. veebruaril. Pühapäeval 28. veebr tuli Tartusse Saksa SD kõrgem juht dr. Sandberger Tallinnast. Ta oli kutsunud kella üheteistkümneks Kuldkepi enese jutule. Kuldkepp helistas mulle pühapäeva hommikul ja kutsus kokkusaamisele, et asju enne ühiselt läbi arutada, kui ta läheb dr. Sandbergeri jutule aru andma.

Arutasime ja analüüsisime. Kuid meie ei leidnud midagi, kus oleksime talitanud omavoliliselt. Kõik, mis "Postimehes" ilmus, oli tsensuurist läbi käinud ja lubatud. Vastavad tsensoripöõgnad seisisid trükikojujuhataja kapis, kust neid võis igal ajal kontrollida. Ainuke asi, mis võis osutada lubamatuks, oli "Postimehe" pere koosviibimisel Rein Sepa poolt ette loetud lendleht. Kuid meie ei olnud tema kavatsusest teadlikud ja nii ei saanud üldsegi kerkida küsimus, miks seda lasti teha. Pealegi oli tolle lendlehe tekst niivõrd lühike, et selle lugemist ei saanud ka katkestada, sest juba see oligi lõppenud.

Kui M. Kuldkepp naasis dr. Sandbergeri juurest, jutustas ta, et Sandberger olnud maruvihane. Kätkinud: miks "Postimees" ässitavat rahvast? Kuldkepi vastuväitele, et pole olnud mingit ässitamist, vastanud ülekuulaja, et tema teab küll, mis Eesti rahvas tahab — enamlast hävitada. Kuldkepp vastanud, et seda eestlased muidugi tahavad, aga nad soovivad ka oma riiklikku iseseis-

vust ja "Postimees" on väljendanud ainult rahva soovi ja kõik, mis lehes on ilmunud, on Saksa tsensori poolt lubatud. Siis lõpetanud dr. Sandberger jutu märkides, et ta ei taha tekitada märtreid ja Kuldkepp võib minna.

Sellel "Postimehe" numbril oli veel teine järelmäng. Hugo Raudsepp, kes oma kirjutises "Vaba rahva panusest" oli märkinud: "Ühe rahva õnn pole mitte alati see, mida teised ütlevad ta olevat, vaid oma iseseisvust ja vabadust peab rahvas nõnda tundma, et see tal tõesti on," oli SD poolt üle kuulatud ja sellise "ässitamise" eest saadeti Tartust välja. Ta asus taas Elva. Ka Jaan Latik oli üle kuulatud tema kirjutise pärast, mis ilmus lehes pealkirja all "Oli veebruar 1918", kuid teda ei karistatud, vaid ainult noomitud tänutunde puuduse pärast sakslaste vastu.

Uus peatoimetaja lööb «korra majja»

Kui ma esmaspäeva 1. märtsi hommikul toimetuse tööle läksin, oli uus peatoimetaja Ernst Wolke juba kohal. Ta oli saabunud Tartusse õhtul hilja, maganud öö toimetuse laual ja jõudnud valmis kirjutada ka oma esimese juhtkirja, mis oli üks osa kolmest või neljast lehe numbrist läbivast artiklist ja pidi andma põhijooned Eesti elu tulevaseks kujundamiseks. Juba esimeses osas ütles uus peatoimetaja, et tulevane Eesti ühiskond kujundatakse juhiprintsiibil ja need, kes selle kohta kõnelevad teist juttu, on poliitilised piimahabemed. Energiast ja karjäärihimust tulvav 28aastane peatoimetaja hakkas kohe toimetuses oma juhiprintsiipi rakendama. Teadete tahvlile ilmusid käskkirjad, millega vallandati mitmed senised kaastöölised. Käskkirjas nr 1 vallandati K. A. Hindrey, prof. M. Nurk, Paul Keres.

Lehe sisu kujundamise kohta ütles ta, et tema ise on parim tsensor, seega parem kui piirkonnakomissariaat. Rahvas luges neid «vägevaid» Eesti ühiskonna kujundamisjuhtmõtteid ja muigas. A. Hanko, omaaegne vabariigi valitsuse liige, mind tänaval kohates sõnas, et nüüd on küll «poliitiline piimahabe» saanud lehte juhtima. Uus peatoimetaja tahtis samuti väga populaarne olla nagu dr. Mäegi ja küsis minu käest, kas ma tean, mis rahvas selle kohta kõneldakse, et ta artiklite alla kirjutab oma nime Wolke aga mitte Volke. Vastasin: «Ei!» Siis seletas ise: W tähendavat kahekordset pugejat ja hakkas lõbusalt naerma.

Kui E. Wolke oli Tartus pisut ringi vaadanud, käinud piirkonnakomissariaadis visiidil ja seal temale öeldud, et Kuldkepi vallandamisega ei olevat «Postimees» veel puhas: mina istuvat alles

toimetuses ja tsensoril oli olnud just minuga kui lehe tegevtoimetajaga igapäev õiendamist. Wolke lubanud asja korraldada ja temalt läks kohe ettepanek Tallinna J. Libele minu vallandamiseks. Märtsi keskel tuligi mulle Tallinnast Eesti Oma-valitsuselt kiri J. Libe allkirjaga, et alates 1. aprillist olen vabastatud «Postimehe» tegevtoimetaja kohalt ja määratud provintsi-lehtede inspektoriks. Sellise uue ameti olemasolust kuulsin nüüd esimest korda.

Sõbrad soovitasid seda kohta esialgu mitte vastu võtta, vaid minna tükiks ajaks puhkusele, milleks ametlikult mul oli ka õigus. Läksin dr. P. Hanseni juurde ja rääkisin talle oma olukorrast. Tema kirjutas mulle kaheküüsite tervise puhkuse. Nüüd oli aega mõelda ning ringi vaadata, mida peale hakata. Mingi tegevuse pidin enesele leidma, et mitte tööameti küüsi sattuda.

Päevad veeresid. Rahvakasvatuse Talitus oli otsustanud hakata välja andma naiste ajakirja. See pidi trükitama Tartus ja selle peatoimetajaks oli ette nähtud mag. Mall Jürma. Tema heatahtlikul kaasabil sain koha ajakirja toimetusesse, kui kogemustega ajakirjanik, kes tunneb ka ajakirja tehnilist tööd. Uue väljaande nimeks pandi «Ajakiri naisele». Seda hakati trükkima «Postimehe» trükikojas. Ajakirja tegevtoimetajaks sai pr. Aino Paide (tookord prl. Kosesson). Esimesesse numbrisse kirjutasin rahvusliku sisuga lühiajalise kasutamata oma nime, mis oli nüüd ametlikes ringes põlu all. Teistes numbrites ma enam ei kirjutanud, vaid minu tegevus piirdus peamiselt kaastöö hankimisega meie kirjanikelt ja nimekailt avaliku elu tegelasilt, keda isiklikult tundsin. Samuti aitasin kaastööd trükivalmis redigeerida.

«Postimehe» ärijuhi heatahtlikul nõusolekul saime kasutada tema kabinetti toimetuse tööks. Kuulnud seda, sõnanud «Postimehe» uus peatoimetaja ajakirja toimetuse kohta halvustavalt: see bande seal! Ma ei saa jätta märkimata, kui võrd konjunktureid leidis meie inimeste hulgas. Kui olin «Postimehe» tegevtoimetaja ja kirjutasin lehes artikleid oma nime all, siis oli rohkesti neid, kes osutasid tähelepanu, tervitasid ja kõnetasid tänavalgi. Nüüd, mil olin põlu all, mitmed sellistest «sõpradest» ei tahtnud mind enam hästi tundagi. See aga mind põrmugi ei häirinud, ainult õpetas oma tutvuskonda hindama.

Head vahekorrad säilisid mitmete oma endiste töökaaslastega «Postimehe» perest, nagu Julius Erikson, Elmar Simm, Arvo Mägi ja Valter Niilus.

1943. aasta suvel korraldati Eesti ajakirjanikele tutvumisreis Saksamaale. «Postimehe» juurest pidi minema Arvo Mägi. Kohtudes temaga küsi-

sin, kuidas ta suhtub sellisesse reisi. Ta kõneles avameelselt, et tal ei ole mingit erilist huvi minna Saksamaale, kus lääneliitlaste õhuarmaadad aina pomme külvavad. Tema on korraldanud oma asjad nii, et Tallinnast enne väljasõitu Saksamaale ta «saab» toidumürgituse ja jääb grupist maha. Siis aga põgeneb Soome. Nii see toimuski.

Nagu hiljem selgus, oli tollel Soome hüppamisel oma eelmäng. Pisut varem oli leitud ühe Tartu koolipoisi käest okupatsioonivõimule ebameeldivaid lendlehti. Poiss vangistati, samuti mõned teised tema koolikaaslased ning ühe poisi isa, kes oli tõeliseks «Postimehe» trükikojas, samuti toimetusliige Valter Niilus. Eerik Laid haistis ka ohtu ja põgenes Soome. Üks Mägist mõned aastad noorem kooliõde, kes tookord töötas poliitilises politseis, oli Mägile usalduslikult ütelnud, et seoses praegu kirjeldatud sündmusega on nimetatud ka tema nime. Selle tõttu Mägi pidas paremaks võimalikult kiiresti kaduda Soome, milleks andis hea eelise komandeerimine ringreisiks Saksamaale. Nii pääsis ta ametlikus korras Tartust Tallinna.

Paar päeva pärast ajakirjanike sõitu Saksamaale kohtasin tänaval üht toimetuse stenograafisti, kes jutustas, et «Postimehes» ei saavatkan reisi kirju Saksamaalt, sest lehe esindaja saanud just enne väljasõitu toidumürgituse ja jäänud ekskursionist maha. Muigasid endamisi, siis «Postimehe» peres veel ei teatud, et «mürgituse saanu» on juba Soomes.

«Postimehe» juhprintsipiiline peatoimetaja oli pannud kehtima korra, et igast valmis leheküljest enne trükkimisele saamist antakse äratõmme temale. Selle läbi vaadanud, teinud ta lehekülje nurgale märkuse OK. Mägi või Niilus olid siis provotseerivat küsinud: kas see on inglise keel? Siis peatoimetaja naernud ja sõnanud, et kuidas võtta — kas inglise keeles või ka eesti keeles — On Korras.

Eesti kutselise kunstiteatri looja ning hilisem kauaaegne Eesti vabariigi diplomaadi Karl Menningi poeg Mikk Menning, kelle ema oli sakslanna, pärit Saksenist Vogtlandist, jutustas, et ema oli käinud Saksamaal oma sugulasi külastamas ja näinud seal õudseid pilte. Lääneliitlased teostavat massilisi õhurünnakuid Saksa linnadele. Rohkesti ehitusi puruneb ja inimesi hukkub. Iga vähegi kindlam majakelder on muudetud varjendiks. Kuid pommide tabamustest sageli lõhkevad vectorud, vesi voolab keldritesse, sissekäigud on blokeeritud maja varisenud seintega. Varjendisse läinud ei pääse välja, vaid lihtsalt upuvad. Pilt olnud masendav ja rahva meeleolu süng.

«Postimehes» aga kõneldi peatselt saabuvast

võidust uute relvade abil, mis olevat varsti valmis. Inglismaale, sellele «ujuvale erilasepesale» lubati ka peatselt «näidata». Igatahes oli vana auväärt eesti esimene päevaleht muudetud lääne-riikide suhtes nii üleolevaks nagu olnuks lõppvõit Saksamaal juba käes.

«Ajakiri naisele» toimetuse ülesandel külastasin kord Tartu piirkonnakomissariaati, kus trükitööde tsenseerimine oli üle antud ühele vanemale balti sakslasele, kes vabalt valdas eesti keelt. Temaga oma asja ära ajanud, küsis ta minult, kas mul on kokkupuuteid ka «Postimehe» toimetusega. Vastasin: ei! Lisas siis, et «Postimees» olevat oma artiklites mõnikord nagu Saksa lehed.

Rahvuspoliitiline rühm II

Meie rahvuspoliitilise rühma salajased kokkutelekud jätkusid regulaarselt, mõnikord isegi paar korda nädalas. 1943. a algul ulatus meie kõrvu kuuludus, et SD tahtvat umbes paar tuhat Eesti haritlast, kes ei ole natsimeelselt häälestatud, avalikust elust kõrvaldada. Ei olnud teada, kas taheti neid vangistada ja saata Saksamaale koonduslaagrisse kui «saksavaenulikke elemente» või anda vaba võimalus minna Saksamaale tööle «võidu heaks» ähvardusega: kes korraldust ei täida, see arreteeritakse. Üksikuid juhtumeid oli. Näiteks dr. phil. Oskar Loorits, kes kuidagi oli arvestanud okupatsioonivõimu tegevust, saadeti asumisele Läänemaale. Dr. med. Reinhold Kleitsman Tartu ülikooli naistekliinikust oli saadetud Kuressaarde. Kuuludus rääkis, et SDs olevat suure saladuse katte all alanud väljasaadetavate nimekirjade koostamine.

Arutasime, kuidas sellele, punaste läbi niigi palju kannatanud meie haritlaskonnale kavatsatud uuele löögile vastu astuda. Sõeluti risti ja rästi. Pikema arutluse järel tulime otsusele — saata selle kavatsuse kohta teade välislehtedele — eeskätt Rootsi. Teksti koostamine jäi minu ülesandeks. Tegin selle valmis. Ühiselt arutasime veelkord läbi, kaaslased tegid mõned täiendused ning parandused. Siis andsin teatele lõpliku redaktsiooni. Registreerimata kirjutusmasinal kirjutati teade ümber ja meie Soome kanali kaudu läks sõnum Rootsi teele. Mõõdusid mitmed nädalad, aga teate sihtkohta jõudmisest ei olnud midagi kuulda. Siis korraga ilmus «Eesti Sõnas» kuri artikkel, et Rootsi lehes — või oli lehtedes, ei mäleta täpselt — on ilmunud teade, nagu tahtvat sakslased Eesti haritlasi vangistada ja sundtöödele saata. See olevat Moskva kõige alatum laim, et oma kuritegusid sakslaste arvele panna. Nüüd olime rahulda-

tud, et teade oli sihtkohta jõudnud. Pärast seda kadus kuuludus natsidele vastuvõetamatu Eesti intelligentsi eemaldamisest.

Fronti olukorra halvenemisega hakkasid liikuma mitmed jutud Eestile iseseisvuse või kvaa-si-iseseisvuse andmisest ja seega püüti tõmmata Eesti Omaavalitsuse koosseisu prof. J. Uluotsa ja teisi Eesti omariikluse ajast tuntud poliitikuid, kes punaste kõrditamisest olid pääsenud. Arutasime asja oma grupis ja leidsime, et prof. Uluotsale tuleks nagu moraalseks toeks teatada, et rahvas väga jälgib olukorda ja ei peeta soovitavaks, et tema kui Eesti riigivõimu kontinuiteedi kandja asuks sakslaste poolt pakutavale kohale. Selle teate edasiandmine langes minule, sest mina tundsin Uluotsa kõige rohkem.

Oli 22. juuni — Saksa ja Vene sõjapuhkemise teine aastapäev, kui helistasin prof. J. Uluotsale ja palusin luba teda külastada. Aja suhtes leppisime kokku sama päeva pärastlõunale. Seadsin sammud Õpetaja tänavasse, kus oli ta maja. Professor oli kodus üksinda. Nii oli soodne võimalus segamatult kõnelda. Ütlesin, et tulen ühe grupi eestlaste ülesandel, kes on teadlikud nendest läbirääkimistest, mis Saksa võimukandjad on pidanud temaga, et teda kutsuda Eesti Omaavalitsuse etteotsa. Meie palume, ärgu ta lasku end sinna kaasa tõmmata. Uluots kuulas mu juttu ja ta nägu tõmbus naeruvinele. Kui olin lõpetanud, sõnas ta.

«Olge täiesti mureta! Seda ei juhtu! On olnud mitmesuguseid läbirääkimisi. Aga minu seisukoht on kindel: mina saan jätkata ainult sealt, kuhu jäi 21. juunil 1940. Ei kustki mujalt. Ja selle juurde ma jään. Ütelge seda neile, kes teid on volitanud!»

Tänasin teda ja lisasin, et teen seda, kuid loomulikult jätan mainimata aja ja koha, kus temaga rääkisin. See võis olla ka juhuslik kohtumine tänaval. Vestluse edasi arenemisel prof. Uluots avaldas headmeelt, et meie rahva poolt olukordi teravalt jälgitakse ja meie riigivõimu tõelise kontinuiteedi säilitamist täie teadmiselega tähele pannakse ning toetatakse.

Suvi veeres sügisesse. Idarindel oli sakslastel pidev taganemine. Linnad ja muud asulad üksteise järele langesid taas punaväe võimusesse. Puna-partisanide tegevus tagalas muutus üha tugevamaks ja eriti häirivaks sakslaste järelevoole. Oli pidevalt kuulda raudteede lõhkumisi tagalas ja varustusrongide kraavi laskmisi. Ka Eestisse olid Vene lennukid aeg-ajalt puistanud partisane, kuid siin ei olnud neil pikka olemist ega võimalusi tegetsemiseks. Omakaitse üksused said nad haarangu abil kätte.

Ühel päeval levis teade, et langevarjurina oli

alla visatud Tartus advokaadina tegutsenud Hans Ainson. See oli omamoodi üllatus. Vabadussõjalaste liikumisajastul oli H. Ainson üks nende aktiivsemaid tegelasi. Kui 1934. a jaanuaris toimusid Eestis linnade omavalitsuste valimised, said vabadussõjalased Tartus täieliku enamuse. Linnavolikogu uue koosseisu esimesel koosolekul Oskar Rütli ettepanekul vabadussõjalaste rühm valis oma häältega Hans Ainsoni linna-peaks. Pärast 12. märtsi sündmusi, kui peaminister K. Päts riigivanema ülesannetes sulges vabadussõjalaste organisatsioonid ja tühistas ka nende rühmade mandaadid linnade volikogudes, oli Tartus arreteeritud vabadussõjalaste juhtkonnas ka H. Ainson. Umbes kolmekuise eeluurimise vangistuse järel ta vabanes. 1941. aasta suvel Vene punavõimude poolt teostatud massküüditamisega viidi ka Hans Ainson Siberisse.

Mis oli siis juhtunud temaga vahepeal, et ta nüüd Vene luure poolt parašütistina alla visati? Ma ei tea kogu selle sündmuse üksikasju, kuid niipalju on jäänud meelde, et ta ei hakanud ennast varjama, vaid teatas oma tulekust kohalikele omakaitseülemale. Pärast ülekuulamisi poliitilises politseis ta vabastati, sest ta omas mõjuvaid sõpru nii Eesti avaliku elu tegelaste hulgas kui ka SDs, kus teenis rida tema korporatsioonikaaslasid. Mil-line oli NKVD poolt temale määratud ülesanne Eestis, seda ma ei tea, kuid Eesti taasvallutamisel punaarmee poolt jäi Ainson Eestisse.

Tartu Meeslaulu Seltsi juubel

Ühel hilissügise päeval 1943 Tartu Raekoja platsil kohtasin Meeslaulu Seltsi esimeest advokaat E. Lanit. Ta peatas mind ja küsis, kas ma oleksin nõus Meeslaulu Seltsi 20. aastapäeva puhul 28. novembril pidades juubeliaktuse kõne. Mõtlesin hetke ja ütlesin: kui soov on selline, eks püüan siis seda täita. Meie vestlemisajal tuli Rütli tänava poolt Enn Võrk. Näinud koori esimeest ja mind seisma jäi temagi peatuma ja küsis: «Mis on uudist?» E. Lani kõneles koori eelolevast juubelist ja kohe sõnas Võrgule:

«Tee juubeli puhuks laul!»

Enn Võrk nagu kahtles hetke, siis ütles: «Kui oleksid vastavad sõnad, siis ju võiksin teha.»

Lani (vihjates minule): «Siin on kirjamees, küll tema loob sõnad.»

Võrk (kindlalt): «Niipea kui saan sõnad, kohe komponeerin.»

Lani: «Tee sõnad! Kaua see sul aega võtab?»

Mina: «Raske täpselt ütelda. Aga ma mõtlen

selle üle ja arvan, et ehk mõne päeva pärast on valmis.»

Leppisime Laniga kokku, et viin sõnad tema kätte ja ta toimetab need Enn Võrgule edasi. Arutlesin endamisi seda ootamatult saabunud «tellimist», tulin seisukohale, et sõnad peaksid olema võimalikult lihtsad, et mõte on arusaadav kergesti ja ühtlasi ka patriotlik. Õhtul kodus istusin laua taha ja kirjutasin:

1.

Nii palju äikest, raju
käind üle meie maa.
Ei eesti tüvi vaju,
ei paindu, murdu ka,
sest nagu muiste elab
siin Kalevite vaim
ja üle maa taas kõlab
ta võimas võitlushüüd.
Eks aastasadu käinud
siin võitlus elu eest,
kõik katsumised läinud —
ei murdnud eesti meest!

2.

Samm kindel, selgroog sirge,
hing lõõmav tuleles,
pilk avar, mõte virge —
nii sammub eesti mees!
Suuraja suurel tunnil
ta seisab kindlana
ja taipab hinge sunnil,
mis käseb kodumaa.
Ja kuigi ohvrirohke
on vabaduse hind,
ta hoiak siiski uhke —
siht vaba Eesti pind!

Saatsin sõnad Lanile ja nädalapäevi hiljem kuulsin, et Võrgult on ka üsna varsti tulnud viis ja koor juba asuvat laulu õppima. Koori juhataas Ed. Tubin. Siin olgu muide märgitud, et tolle laulu teksti viimane rida lõppes Eesti hümni lõppakordidega.

Juubelpäev saabus. 28. november oli püha-päeval. Hommikupool oli «Vanemuise» kontsertsaal aktus ja õhtul kell kaheksa kontsert. Mõlemad olid rahvarohked. Kuna kuulutustes oli märgitud, et aktusekõne peab ajakirjanik Arno Raag, siis oli julgeolukuteenistuse poolt kohale saadetud stenograafist kõnet sõna-sõnalt üles kir-

jutama. Kõne oli muil paberile pandud, et hiljem võimalike väärstude puhul võiksin näidata täpselt, mida ütlesin. Kõne teksti olime oma rahvusrihma koos tekel läbi arutanud ja see tunnistati sobivaks.

Ma ei hakka siin pikemalt refereerima, millest ma kõnelesin. Tõin näiteid sellest, kuidas vabaduse iha on meie rahva hinges hoolimata võõraste rahvaste survest edasi elanud, kuidas seda Juhan Liiv omal ajal konkreetses: «Ükskord — kui terve mõte — ükskord on Eesti riik.» See julge ennustus sai tõeks ja lühikese aja sai meie rahvas maitsta omariikluse hüvesid. Ta pole neid unustanud ega unusta kunagi. Et 1943. aasta 28. november oli Eesti Vabadussõja alguse 25. aastapäev, siis meenutasin oma kõnes seda, märkides sealjuures eestlaste ja sakslaste ühist võitlust enamlaste vastu Narva rindel, kus tekkis sellega eesti ja saksa sõduri relvavendlus, mis jätkub ka käesolevas sõjas idarindel. Selle lausega oli antud «keisrile, mis keisri kohus» kui tarvitada piibellikku väljendit. Kutsusin kuulajaid olema hoolsalt valvel meie õigustatud rahvuslike eluhuvide eest.

Kahekümneminutine kõne lõppenud, puhkes tugev, tugev aplaus, mis ei vaibunud enne kui kaks korda olin kummardusega tänanud kuulajaid.

Meeslaulu Seltsi kontserdid olid alati publiku poolt hinnatud ning osavõturohked. Nii seegi kord. Mitmeid laule tuli kuulajaskonna nõudel korrata. Selle osaliseks sai ka Enn Võrgu ja minu ühine «Eesti mees». Meid kutsuti koori ette välja ning kuulajaskonna tormilise aplausi saatel saime kumbki roose.

Kui ilmus järgmise päeva «Postimees», siis oli selles lühike kirjeldus juubeliaktusest ja kontserdist. Aktusekõnet oli vaid mainitud lisamata

ainustki rida kõne sisu kohta. Tavaliselt sellistes reportaažides ikka antakse mõne reaga kõne peamõtteid. Ma ei tea, kas oli siin tegemist reporteri isikliku argusega või peatoimetaja vastava korraldusega. Seda enam aga levis rahva hulgas kuulduki kõne kohta. Ja nagu kuuldused ikka — üks pöörasem kui teine. Mõni tuttav tegi mind tänaval kohates suured silmad, et ma veel olen vaba. Ma pidanud ju niisuguse hullu kõne, et mind oleks võidud kohe arreteerida. Sellistele uudishimulikele seletasin, et polnud seal midagi «hullu», tõin vaid konkreetseid näiteid meie rahva ajaloost ja Eesti riigi loomisest. Ah, sedaviisi! ütles mõnigi uudistaja ning oli nagu pettunud. Paar-kolm kõnet kuulnut palusid kõne teksti lugeda ja said.

Saksa julgeolekuteenistusest sain oma kanali kaudu kuulla, et raport ülemusele olnud võrdlemisi lühike ja üldjoontes järgmine: kõne oli tugeva rahvusliku sisuga, kuhu poolvägivaldselt oli sisse põimitud mitmesuguseid tsitaate, peamiselt eesti autoreilt. See ettekanne üldjoontes oli ju õige, välja arvatud poolvägivaldne tsitaatide sissepõimimine. Vägivaldselt polnud midagi kasutatud, vaid üksikud tsitaadid olid orgaaniline osa kõnes arendatud mõttekäigule.

Kolm nädalat hiljem oli Hugo Treffneri gümnaasiumi 60. aasta juubel. Sel puhul kooli vilistlaskogu juhatus oli otsustanud määrata summa, millega lastakse koolimaja aktisaali seinale maalida pannoo kooli ajaloost, eriti esile tõstes rahvuslikke momente. Kuna kuuldused Tartu Meeslaulu Seltsi aktusekõne ümber edasi lainetasid, siis paluti mind vilistlaskogu poolt kooli tervitama ja kinki aktusel teatavaks tegema.

Võtsin ettepaneku vastu ja pidasin taas vasta-va kõne, kuid see ei tekitanud enam sellist laine- tust kui eelmine.

ELAV AJALUGU

JAAN KAPLINSKI
Saateks

Vanu pabereid sorteerides leidsin nende vahelt kirja, mis ma 1980. aastal, «40 kirjale» alakirjutajate vastu suunatud kampaania ajal olin tollasele Kirjanike Liidu esimehele Paul Kuusbergile saatnud. Kirja viimane lehekülj on puudu, aga sellisenagi ütleb ta ehk midagi aja ja inimeste kohta, mis praegusele noorele põlvkonnale ehk tundub juba ennemindevikuna, kuuludes suurte murrangujoonte taha jäävasse aega. Kirjas ei ole kavaldamist, ta väljendab autori seisukohti piisavalt korrektselt ja lubab ehk liigitada teda vasakintellektuaalide hulka, kes on lugenud Nõukogude Liitu mitte illegitiimselt röövlirežiimiks, vaid üheks paljudest maailma suurriikidest, mille ajalugu alguses on võigas ja verine, mis aga on aegamööda arenenud liberaalsemaks ja pluralistlikumaks. Lootsin ajaloo analoogiatel, et nii sünnib ka Nõukogude Liiduga, ja püüdsin olla mingites piirides selle riigi lojaalne kodanik, leida dialoogivõimalusi võimukandjatega. See ei olnud kerge ja see katse ise oli kahtlemata naiivne. Kuid usun, et siingi oli naiivsus parem kui küünilisus. Brežnevi, Vaino ja nendetaoliste dialoogivõimetus, võimetus aktsepteerida inimese vaimset vabadust ja autonoomiat ka siis, kui see ei olnud nende poliitiline vastane, näitas tegelikult valitseva režiimi ummikut ja suutmatust end õigel ajal õiges suunas muuta. Nende järel tulid uued inimesed, kelle tulekusse olin uskunud, kuid nende reformipüüded olid juba hiljaks jäänud. Juhtus see, mida meist paljude süda ootas ja mõistus kartis — impeerium lagunenes. Kas see on meile ja maailmale õnneks või õnnetuseks, ei ole veel selge. Meil jääb vaid loota sellele, et endises NSVLis sündinud kaosest areneb midagi vabamat, loovamat ja inimlikumat kui oli NSVL ise. Meie võimalused mõjutada Peipsi taga toimuvat on aga praegu veel palju väiksemad kui kümme aastat tagasi.

AUSTATUD PAUL KUUSBERG,

vaevalt on väga tark ja tulemusrikas Teile praegu seda kirjutada, mida kirjutati, aga nähtavasti on minu loonust ja saatus selline, et teen vahetevahel asju, mille tulemused on sellised, et mõistlikum inimene jätkaks nad tegemata. Aga millal siis on luuletajad olnud ja saanud olla mõistlikud ini-

mesed? Vaevalt vist kunagi lõpuni, ikka on nad inimesed, keda kannab vastupandamatu tundevoog. See on nende elu sisu ja selle väljendamine on nende looming. Nii on minuga ja vaevalt see saab teisiti olla.

End väljendada ei ole raske, raske on aga seda teha nii, et teised seda mõistaksid. Kõige halvem ei ole üldse see, kui sinust sugugi aru ei saada. Kõige halvem on, kui see arusaamine on vildak. See, mida ütled, tõlgitakse teise keelde, moondatakse millekski hoopis teiseks. Ja seda juhtub meil üllatavalt tihti. Võib vist öelda, et meie sajand on üleüldse üks valesti mõistmise sajand. Massikommunikatsioon ja kõik muu tehnika on maailma nii väikeseks muutnud, et tekib tunne, nagu poleks üldse midagi kaugemat ja võõrast enam. Aga see tunne on petlik. Kauge ja võõras on sinu enda kõrval — see on teine inimene. Näib, nagu oleksime sarnased inimesed ja räägiksime üht keelt. Tegelikult olemegi kohutavalt erinevad ja räägime eri keeli, mille vahel pole õigeid tõlkevõimalusi. Selline vaatepunkt annab huvitava võimaluse jälgida meie ühiskonna kihistumist, jaotumist üpris kinnistesse kastidesse, mille põhitudussid on see, et nende vahel ei ole korralikku kommunikatsiooni, nende seas aga on. Kelle vahel ei ole siis kommunikatsiooni? Minu meelest ülemuste ja alamate vahel, vanade ja noorte vahel (eriti õpetajad — õpilased) ning eestlaste ja venelaste vahel. Ja peamine häda on selles, et näivalt see kommunikatsioon on olemas, inimesed vestlevad omavahel, loevad ajalehest ülemuste kõnesid, kuulavad õpetaja juttu, vastavad eksamil, mida neilt oodatakse. See on näivus ja seda näivust hoiab ülal kõige rohkem hirm: ülemate hirm positsiooni kaotamise ees ja alamate hirm repressioonide ees. Need kaks hirmu on nagu kaks muusikariista, mis häälestatud teineteise järgi — see vastastikune hirm loob võimaluse ühiskonna eri kihtide kooskõlastatud tegevuseks, milleta see ühiskond üldse püsida ei saaks. See hirm loob ka võimaluse selleks, et mõlemad (või kõik) mängivad head läbisaamist, vastastikust tähelepanu ja lugupidamist. Olukord on umbes nagu perekonnas, kus mees ja naine tülitsevad, naine kardab mehe kõva kätt, mees seda, et võõrad näevad, et nende abielu ei olegi nii harmooniline kui ta väidab. Ja siis on veel lapsed, kes on lõhki kistud kahe poole vahel ja kes ei oska veel mängida.

Luuletaja on selline õnnelikult õnnetu inime-

ne, kes säilitab suurema annuse lapsemeelt ka täiskasvanuna. Sellega on temal vähem võimalust unustada või kinni toppida seda lõhet, mida ta oma vanemate või oma ühiskonna tülide pärast tunneb. Ja võib kergesti juhtuda, et ta püüab isegi vanemaid lepitada, teha midagi, et mõistatus ascendiks mõistmisega, umbusk usaldusega. Ja oleneb tema temperamendist, kas ta usub, et niisugune leppimine on võimalik või kaotab lootuse ja soovitab vanemaile pigem lahku minna kui sellist võltsi elu edasi elada. See aga on juba kaugem asi. Olulisem esialgu on see, et mõlemal juhul püüab ta vanemaile selgeks teha, et nad elavad talumatult halvasti, et nii ei tasu ega tohi elada, et nii kannatab nad mõlemad ja veel enam tema ja ta nooremad õed—vennad. Ema poolt võib ta leida mõistmist, isa poolt vaevalt. Või siis ütleb isa, et ta saab aru küll, et neil on emaga raskusi ja kõik ei ole päris ideaalne, aga kus on siis ideaalsed abielu. Mõni isa võib öelda, et poeg kahjustab nende abielu ja kui ta oma sõnu tagasi ei võvota ja ei ütle, et tema ema ja isa elavad suurepäraselt, et nende lapsed on kõige õnnelikumad lapsed, saab ta karistada. Isasid on mitmesuguseid, aga suur enamus neist ei taha tunnistada, et elab oma naisega halvasti ja ei leia kontakti oma lastega. . .

Omaval ajal, teismecalises arvasin, et asi on lihtne. Olin isata kasvanud laps ja kujutlesin asju lapsemeelselt sirgjooneliselt. Kujutlesin, et võim on paha ja hea rahvas ja kannatab tema all ning igatseb vabadust. Nii võisin ka kujutleda, et abielus, kus kõik korras pole, kannatab hea naine halva mehe all ja tahab temast vabaks saada. Muidugi ei ole elus peaaegu või üldse kunagi nii. Vahe hea ja halva inimese vahel on nii tühine, et see, kuhu keegi satub, on suuremal määral olude-juhuste kui inimese enda teha. Kujutelm sellest, et on olemas pühakuid ja kurjategijaid, on üks neid müüte, mida inimesed vajavad, et neil oleks kergem olla. Kurjategijad rõõmustavad meid sellega, et me tunneme, et ei ole nii halvad kui mõned (kui võiksite isegi olla) ja pühakud sellega, et meil on võimalus nende poole pöörduda, neid austada. Kurjategijate «karistamine» on samasugune irratsionaalne tegevus kui muistses Lähis-Idas inimeste pattudega sümboolselt koormatud oina, «patuoina» minemakihutamine. Umbes samuti on müüdiga vaenlastest, vaenulikust ümbrusest jms. Me usume vaenlastesse, sest meil on neid vaja. Inimene peab midagi uskuma ja olulisem on tavaliselt ikka uskuda kuradit kui jumalat. Euroopa on ikka uskunud kuradit ja seadnud oma käitumist tema järele. Huvitav on muide see, et hüsteeriline hirm kuradi ja tema septsuste ees, mis inimeste meeli hiliskeskajal ja hiljemgi valitses, sünnitas tõepoolest kuradikumardamist — tek-

kisid salasektid, kus tehti tagurpidi-rituaale ja muud ametlikule kirikualitusele vastupidist («must missa»). Eks meie dissidentluses on see ümberpööratud rituaali ja ideoloogia element tugevasti olemas, niipalju kui mina nende dokumente ja neid endid tunnen.

Agas mis see kõik puudutab mind ja minu ja Teie vahelkordi, et Teie sellest kirjutate? Usun, et eelnev on üldine seletus sellele, millest minu elu ja kogemus on otsekui üks erijuht. Aga peajooni nimetasin juba, need on arusaamine meie ümber valitsevast kommunikatsioonivaegusest, sellest et mulle on niisugune olukord enam-vähem talumatu, kasvõi sellepärast, et mu kutsumus on sõnastada raskesti sõnastatavat, ja sellepärast, et kõik ümberkaudu olevad isegi varjatud ja peidetud ebakõlad kõlavad minus ja mu pereelus võimendatult vastu. Suur osa sellest, mis ma olen kirjutanud, on ajendatud sellest ebakõlast. Suur osa arusaamatusi ja pahandusi, mis mind juba varsti veerandsada aastat saadavad, on ajendatud sellest, et ma väljendun — luuletajana — keeles, mis pole omane päriselt ühelegi ühiskonna kihile, ei «emale», «isale» ega «õdedele-vendadele». Mul on õnnestunud, mis õnnestub vähestel, see on luua oma keel. Seda ei ole seni aga omaks võtnud keegi. Seda mõistavad vähesed; See ei ole kõige halvem, kõige halvem on see, et seda mõistetakse valesti. Ülemuste kastis pruugitakse keelt, kus on väga palju absoluutset. Absoluutsed on hea ja halb, «meie» ja «nemad», omad ja vaenlased, progressiivne ja reaktsiooniline jms. Kui ülemuste kast on midagi saavutanud, siis selle, et seda keelt kasutatakse ka teistes kastides. Õigupoolest on vene rahvas niimoodi absoluutselt ikka väljendunud ja meie keel on olulisel määral vene õigeusu kiriku keel, kes muide ei tundnud isegi puhastatuid, vaid läkitas inimese rangelt kas paradiisi või põrgusse. See keel nõuab kiriklikul kombel ka inimese defineerimist selle järgi, kas ta kuulub ainuõndsakstege va õpetuse pooldajate hulka või ei. Kto ne s nami tot protiv nas — see on kirikuslaavi loosung niisama hästi kui hiljem partei oma. Küsimus on inimese puhul siis ikka kõigepealt, kas ta on poolt või vastu, õige või vale jne. Muu tuleb alles selle järel ja on vähem tähtis. Vahepeal ei olnud muu üldse tähtis, nüüd mõnevõrra siiski on.

Kord küsis üks minu teada RJK heaks töötav inimene (pean teda sellele vaatamata oma sõbraks — ta on surnud) minult kaht asja. Üks oli, kas ma tean kanalit, mida mõnda käsikirju välismaale toimetada. Teine oli, mis on minu loomingus eesmärk. Püüdsin talle siis seletada, et kui võrd üldse suudan seda sõnastada on see osutamise kolmandale võimalusele, konfrontatsioo-

ni ja vastanditesse takerdunud maailmas kõnelemine sellest, et on teisi väärtusi, teisi mõõtmeid, mis jäävad kõrgemale ja kaugemale praegu meie maailmas toimuvast võitlusest eri süsteemide vahel ja muust selletaolisest. Nüüd oskaksin seda paremini seletada. Räägiksin veidi ajaloost, mis teab palju analoogseid vastuseise, näiteks vastuseis Rooma ja Patria vahel, vastuseis roomlaste ja germaanlaste vahel, kristlaste ja muhameedlaste vahel, katoliiklaste ja protestantide vahel ja muud sellist. Omal ajal paistsid need konfliktid lahendamatud, näis, et üks peab võitma, sest ainult üks saab olla õige, teine peab olema ekslik. Nüüdseks aga on selge, et aeg on enamuse niisugustest vastuoludest lahendanud ilma ühele või teisele poolele võitu andmata. Aeg on vastuolud tühistanud, tühisteks muutnud, andes inimestele uusi huvisid ja väärtusi, mis õnneks alati ei pea olema nii lepitamatud omavahel. Selles mõttes sisaldub ajas alati kolmas võimalus, aeg ise ongi kolmas võimalus! See ei tähenda, et mõnel kahest konfliktis olevast poolest vahel ei oleks õigus, näiteks nendel, kes Hitlerile vastu astusid. See aga oli sõda ja sõda on kõigele vaatamata siiski erandolukord. Ma arvan, et ei tule midagi head, kui toome rahuaga üle sõjaaegsed poolte jaotused ja suhtumised. Seda aga on meie ühiskonnas väga palju, lasteaiast saadik, see avaldub nii ajalehefraasides «töövalvest», «lööktööst», «võitlusest puudustega» kui sessamas püüdes inimesi jaotada nii nagu jaotatakse mundris meeskodanikke — oma ja vaenulise väe võitlejateks.

Niisiis, kui on kombeks öelda, et «kolmandat teed» ei ole, olen mina oma veerandsada aastat täitvas kirjanikutegevuses püüdnud väita vastupidist ja seda ka oma elu ja käitumisega tõestada. Ning ma ei saa öelda, et mu loomingut ei oleks aktsepteeritud. Kahjuks ainult ei tea ma, mis motiividel keegi seda on teinud. Küllap paljud on mu paatosest (paatos on kreeka keeli kannatus) leidnud vastuolemise paatost. Neid, kes seal leiadsid poolt-olemise paatost, on kindlasti vähem. Aga on neidki, näiteks Harald Suislepp ja Johannes Semper omal ajal. See on nendest muidugi kena, aga asja sisu nad vältimata ei taba. Nagu ei taba ka need, kes mu värsse või muid väljendusi vastupidiselt, vastaliselt tõlgendavad. Kui selleks valusad kujundid maa ja rahva saatusest ka mingit tuge pakuvad, siis ikkagi on mulle tõeliselt olulised muud asjad. Need asjad, mis puutuvad isiksuse ja maailma vahekorra, taustaks küsimus, kas ei saa kuidagi teisiti, kas ei saa olla kõigele vaatamata vaba. Vabadsus on ka kolmas võimalus (mitte «tunnetatud paratamatus») ja ajaga seotud salapärasel kombel «Tolmust ja värvidest» ei ole üldse suurt muud

kui isiksuse heitlus oma piiridega ja nendest välja, muud olulised kogud tegelevad sellesamaga.

Asjal on muidugi religioosne mõõde, millest taas ei ole kombeks avalikult rääkida. Õnneks saab meie suure sõpruse tõttu Indiaga midagi siiski sõnastada, mida kristlikes terminites ei tohiks. Usk kolmandasse võimalusse või nagu seal öeldakse «keskteesse» pärineb budhismist, mis on mind veel enam õpetanud vältima vastandusi ja äärmusi, püüdlema mittedualistliku, vaidlust ja võitlust vältiva, salliva ja lepitava väljendusviisi poole.

Mis ime, et niisugune olevus ja tema looming ei mahu päriselt «oma» ega «võõra» sildi alla. Aastast aastasse püütakse mind defineerida ja paika panna, aga juba üle kahekümne aasta ei ole see õnnestunud. See tähendab muidugi, et ma tean peamiselt vaid seda, mis toimub väljaspool ülemist musta kasti, kus need kõige suuremad ja õigemad definitsioonid pannakse. Aga kui seal midagi päris kindlat oleks panna saadud, oleks ta ka teistesse kastidesse jõudnud. Nii et piltlikult saaks vist öelda, et Kaplinski suhtes on ülemise kasti seisukoht umbes see, et ta päris oma ei ole, aga praeguses olukorras päris vaenlaseks ka ei ole. Selgemaid, dualistlikumaid aegu oodates lastakse tal pika oheliku otsas elada ja tegutseda, ollakse aga valvsad ja umbusklikud.

Huvitav on see, et asi algas muuga kui loominguga. Asi algas Underi luulekoriga «Sädemed tuhas», mille endale ümber kirjutasin ja mis sellisel kombel RJK töötajate silma sattus. Siis käisin nädalapäevad küll tšekistide, küll ülikooli parteijuhtide juures «vestlemas». Vestluste peamine sisu oli, et mind püüti defineerida või õigemini sundida ise ennast defineerima isegi niisuguste tunnuste kaudu kui minu lemmikkirjanikud vene kirjandusest ja minu halvatud vanaisa arvamused kolhoosikorrast. Seal vist kujunes minust seesama arvamus, mis on kestnud tänini. Meil on ju nii, et kord külge saadud sildist on väga raske lahti saada, kui seda just oma peasihiks ei võta ja selle nimel pole valmis end esitama kellegi teisena kui oled.

Järgmine «pahandus» oli, kui ülikoolis saadi teada mu lähedasest suhtlemisest Uku Masinguga ja mõne teise teoloogiga. Siis hõljus teist korda õhus väide, et niisugune inimene võib-olla ei kõlba ülikoolis õppima.

Ülikooli lõpul tuli mul kaks korda paar tundi vestelda kadunud rektori Fjodor Klementiga, kes ka avaldas kahtlusi, kas ma ikka olen «oma» ja sobin noori õpetama. Selle tulemus oli see, et ma ei saanud Tartus pool aastat tööd. Ja hiljem olen ikka töötanud veidi eemal oma suurematest huvidest ja erialast. Seal kuskil mind ilmselt siis otsustavalt paigale pandi. Sest hiljem

aga kombeks teha seda niisuguses vaimus ja stiilis, et mulle, kelle perekonnas väga palju põlvi pole olnud orje, on võimatu seda teha. Pealegi on minu arusaam vaimuinimise kohast meie maailmas hoopis teine. Vaimuinimene peaks kehastama vaimu vältimatut avarust ja autonoomsust, mis loomuldasa ei allu definitsioonidele, ja tema liitumine ühe või teise parteiga saab olla ka ainult ajutine, mitte lõplik. Vaimuinimene on otsekuu iseseisev riik, kes ei saa oma iseseisvusest loobuda, kuigi võib suure naabriga hästi läbi saada. Seda ma enda meelest oleni taotlenud mõne väga põgusa erandiga. Aga ju siis suurriik ei taha liitlasi, vaid ainult vasalle, orje. Seda aga minust ei saa. Nagu ei saa ka vaenlast, niisugust vihkajat ja võitlejat, nagu neid dissidentideks nimetatute hulgas on. Nemad «protestivad», «nõuavad», vasallid «avaldavad palavat toetust» jne. Ja RJK agendid ning provokaatorid on käitumiselt ja iseloomult vahel kangesti sarnased mõnele kaadridissidendile, selliste asjadega kalduv tegelema üks ja sama psühholoogiline tüüp.

Muidugi oleks taas mul mõistlikum olnud piirduda luuletustega, millest paljud tõesti aru ei saa ja veel enamati, ei tahagi aru saada, luuletustega, kus on peamiselt juttu armastusest, loodusest ja muust, mis poliitikast kaugel. Aga tegelikult on siingi asi nii, et kõik, mis ma kirjutanud olen (ka see kiri), sünnib tütavast, kõike laviinina kaasaviivast tundesõostust, mis ise leiab õige vahendi, kas artikli, kirja, luuletuse, essee või midagi muud. Tammsaare-sõnavõtu tundetaustast olen rääkinud siin-seal ja kirjutanud nüüd siingi. Kuidas oli selle «40 kirjaga» ja minu osaga selles? Veidral kombel ei ole keegi peale RJK töötaja Koelvi seda minut küsinud. (Tema küsimustele keskeldsin vastamast.) Kirja mõtte sündis mitmes peas ühekorraga ja sai kirja pandud mitme inimese poolt pärast arutlemisi Tallinnas ja Tartus. Minu poolt on kallak sotsiaalsühholoogiase ja veidi eemalseisjahoiaku, umbes nii nagu vaataks etnograaf eestlaste-venelaste vahekorrdi eemalt. Siis püüan seletada ka seda, et eestlane näeb paljusid asju, mis mõnele teisele ei olekski ehk tülikad, oma eriti hella rahvustunde kaudu (selle põhjustest jäi vist ka midagi lõppvarianti) ja seda tuleks arvestada temaga asju ajades. Minu mõte polnud väita, et eesti keel ja kultuur oleksid ohustatud, vaid et enamik eestlasi t u n n e b seda ohustatuna. Sama on ajalehtede ja raamatute kättesaadavusega ja muuga, millest kirjas juttu (minu eksemplar võeti mult ära, nii et ma ei mäleta, mis seal täpselt oli). Võib ju tõlgendada neid minu mõtteid seal nii, et eestlaste seas on nationalism õige levinud, et selle põhjus on mõnede seikade arvestamata jätmine, ning see võib viia (ja ka viisi) agressiivse ja irratsionaalse käi-

tumiseni. Ning minu arvates oleks lihtsam ja õigem seda potentsiaalset ja tegelikku nationalismi arvestada kui eitada või siis püüda vanal ja õige mannetul viisil eestlasi ümber kasvatada. Polnud mul erilisi illusioone, et nii tehakse või üldse keegi teha saab meie suurel maal, kus on nii erinevaid rahvaid koos, keda kõiki enam-vähem ühtede kategooriate alla pannakse. Teisalt jälle on see, mis Tallinnas juhtus, nii vastik ja kurjakuulutatav, et selle vältimiseks peaks midagi peale politseiliste ja pedagoogiliste meetmete ette võtma. Kas usute nüüd ehk, et aiasin mingil veidral moel rahutusi ja rahvuslikku vimma lõkkelelõõmist Tallinnas südalinnas elades ette ja mul oli hirm, mida isegi ei osanud seletada, saati veel teistele usutavaks teha. Sellest on juttu ka selles vahepeal võõraste käes lugeda olnud päevikus. Need kaks seika — tütre abitus tänaval ning eestlaste-venelaste vaen — mind seal Harju uulitsast ära sundisidki. Ja rahutustest kueldes tundsin omamoodi rahuldustki — olin seda ju aimanud ja meeleheitlikult püüdnud nende eest eemale minna.

Oleks muidugi olnud ohutum kirjutada midagi leebemat, varustada see kõik tsitaatidega Leninilt ning kummardustega edusammudele, mida oleme partei juhtimisel igal alal teinud. Ent vaevalt oleks kirjal siis olulist mõju olnud. Ülemused ei oleks oma mugavust riivatuna tundnud, poleks pidanud tunnistama, et midagi on tõsiselt lahti. Aga vist seda on praeguses olukorras just tarvis. Elame maailmas, mis aina vähem mahub kord valmis tehtud definitsioonidesse ja skeemidesse, mis ei ole sel kombel dualistlik, nagu ülemises kastis tahetakse väita ja uskuda.

Elu ja aeg tuletavad meile kogu aeg meelde seda, et eksisteerib Midagi Muud, midagi, mida võib ka kolmandaks võimaluseks nimetada. Ja kurb on näha, et ülemises kastis ollakse ikka vähem valmis seda vastu võtma, osatakse ikka vähem ette näha ja oodata seda, mis tegelikult juhtub. On loodud mingi tehiselu, tehissündmuste lakkamatu rida, mis ajalehe esiküljed on valutanud: koosolekud, pleenumid, autasude üleandmine, näituste avamine, plaani täitmine, sotsialistlik võistlus, juubelid, kohtumised, dekaadid. . . Selle kõigega on lihtne hakkama saada, see on organiseeritav, juhitav, selge, ilus, pidulik. Rabav on kontrast näiteks 1920. aastate lõpu Nõukogude ajalehtede ja praeguste vahel, kadunud on teravused, probleemid, selle asemel on tulnud seesama tehismaailm, seesama näivus. Aga ega see näivus ei saa ju kaua püsida. Ikka ja jälle tungib elu otseti või serviti sellesse ja lööb selle segamini. Ja narr on arvata, et see on «vaenlase» tegu. See on aja ja elu enda sisestung skeemidesse ja definitsioonidesse. Ning mis muud on mõtleva inimese kohus kui seda

elu ja aja sissetungi ennetada ning püüda olukorda diagnoosida nii hästi-halvasti, kui ta seda suudab. Ega see kerge ei ole. Kui üleval kastiski pole kõiki olulisi andmeid meie olukorrast, siis kust võtta neid all kastides? Kõik väited, et midagi on halvasti, püütakse summutada arvude ja protsentide tulvaga või siis osutamisega objektivsetele raskustele. See on tähendusrikas, sest see tunnistab omalt poolt kommunikatsiooni puudumist kastide vahel. Alt öeldakse, et süüa jääb napiks, et haiglates on vilets, et ajalehti ei saa. Ülal vastatakse, et toodetakse n protsenti rohkem liha ja piima kui aastal 19. . . , et haiglates on rohkem voodikohti, et meil on ühe elaniku kohta peaaegu et kõige suurem tükk arsti maailmas, et tuleval viisaastakul ehitatakse veel üks superhaigla Mustamäele või Maarjamõisa, et meil on paberiga raskusi, et ilmad olid suvel kehvad jne. See on aga selgetus vaid ülemuse seisukohalt. Inimest all-kastis ei rahulda arvud ja protsendid, veel vähem lubadused ja vabadused. Ta tahab ilma sabata saada head liha, tahab, et tal oleks haiglapalatis inimlikud tingimused, et ta saaks ajalehe tellida ilma ööpäeva sabas seisjata. Need kaks suhtumist,

kaks maailmanägemist ei leia enam tühist pinda. Seda takistab veel viimasel ajal süvenev ülemise kasti elukondlik eraldumine oma privileegide maailma, oma eriprojektiga majadesse, oma haiglatesse, oma varustusüsteemi. Ja sellest süvenev hirm privileegide kaotamise pärast, mis lisandub hirmule võimu pärast ja ilusa tehismaailma pärast, mida mingid tumedad ja ohtlikud jõud Poolas või Tallinnas ohustavad. On sümptomaatiline, et mitmed ülemise kasti mehed on «40 kirja» arutledes maininud ohtu, et rahvas võib vägivaldselt ja pimesi reageerida, kui valusaid probleeme avalikkuse ette toome. Selles ausalt tunnistatud hirmus on midagi uut mulle. Peale muu on siin muidugi kummaline põlgus ja teadmatus «masside» vastu, mida meie riigis sellisel kujul varem nagu polnud.

Tunnen, et see kõik ei ennusta midagi head. Tean, et narr on võimumeestele sihukesi eba-meeldivaid asju rääkida, aga eks narre ole ka meie kuningatele tarvis. Olgu siis vähemalt narrigi, kes tõtt räägib, kui ei üldse kedagi. Üks minu sõnastusi Kirjas oli «Tõde defitsiit on ohtlikemaid defitsiite.»

PRIIDU BEIER

Georg Trakl — väike vördjas!

GEORG TRAKL. LUULET. Saksa k. tlk. Debo-
ra Vaarandi. «Eesti Raamat», Tallinn, 1991. 280
lk.

Mõnikord on retsensioonist endast olulisem retsensiooni autori nimi. Pole ju sugugi ükstakama kas Georg Trakli luulekogu arvustab Ain Kaalep või Matti Mogni. Soliidsema mulje jätab ikkagi esimene variant. Seetõttu tunduski mulle alguses üllatav see visadus, millega Kajar Pruul mult seda retsensiooni paar viimast kuud välja pressis. Muudkui helistas, kirjutas kirju ja tuletas meelde. Mingi eriline austria kirjanduse asjatundja või Trakli suur hingesugulane ma enda arust ei ole. Vähemalt selle sümbolismimaigulise luulelaadi poolest mitte, mida Trakl harrastas, ja mida kirjandusteadlaste mugavusest ja mõnedest välistest asjaoludest tingituna on ekspressionismi hulka lahterdatud. Mingit erilist ekspressiivsust ja rae-
va Trakli lüüritsemistes ei leidu. Suuremad kirjanduslikud eeskujudki olid tal prantsuse sümbolistide seast. Ikka Rimbaud ja Verlaine. Seetõttu tundus Pruuli kinnisidee, et just mina võin Trakli eesti rahvale kõige suurepärasemalt tutvustada küll veidi naljakas. Aga asja üle järele mõeldes ja Trakli elulugu veel kord üle lugedes, arvasin leidvat ka Pruuli kinnisidee oletatava põhjuse. Sellest aga veidi hiljem.

Kahtlemata on Trakl täiesti Euroopa keskmisel tasemel kirjutav poet. Kuid selliseid intelligentside ja andekaid luuletajaid on sadu ja tuhandeid, kelle nimedest vaikib kirjandusajalugu. Trakli nagu Chattertoni või Büchneri postuumsele kuulsusele on kaaluka panuse andnud nende õigeaegne surm õitsvas nooruses. Trakli surm on üldse omapärane, pole täiesti selge tänapäevani, kas ta doseeris oma igapäevast narkootikumikogust veidi üle või valis teadlikult vabasurma tee. Lisaks sellele oli Trakl üks esimesi arvestatavamaid I maailmasõja kirjanduslikke ohvreid austerlaste-sakslaste poolel. Seega siis noor kangelane. Ega's ajakirjandus kohe pa-
sundanud, kuidas noor poet tegelikult suri. Väljavalitud seltskond teadis muidugi teisi-
kõditavaid Trakli eraclu puudutavaid detaile. Te-

gemist oli ju paadund narkomaaniga, narkomaaniga võis sel väikekoodanlikul ajal veel profiiti lõigata, ja perversse õepilastajaga. Kõik need detailid kõidavad teatud inimitüüpi kindlasti rohkem, kui kõik Trakli paarsada luuletust kokku. Ega tal neid luuletusi eriti palju ei olnud. Elu-
ajal jõudis ilmuda vaid üks üsna vähe tähelepanu äratanud kogu. Võib-olla pole nüüdki mõtet rääkida niivõrd Trakli luulest, mis on kahtlemata elegantne ja peen, kuigi veidi üksluine, kui tema luulet saatnud imidžist, mis tast nüüd tagantjärele kuulsuse on teinud. Tegelikult on see modernse luuletaja kuulsusega kaasas käiv tüüpklise juba nii ära leierdatud ja labane, et raske on 20. sajandi lõpul võita publiku tähelepanu ja armastust ainult selliste omal ajal põrustavate uudisajade nagu narkomaania või instest abil. Ikka tuleb midagi uut välja nuputada, üha perverssemat ja rõvedamat. Lausa liigutav on näha nii korralike ja südamlike inimeste nagu Krull või Remsu püüdu välja paista võimalikult perverssete kujudena. Nagu muidu kuulsaks ei saaks või sind kirjanduslikes ringkonnas ei austataks. Muidugi sean ma nüüd oma kirjandusliku renomee tõsise kahtluse alla, aga pean ausalt tunnistama (aga kes mu ausust ikka usub?), et pole kunagi oma õega magada tahtnud ega oopiumi tarvitanud. Ilmselt ei kahtlustanud ka Pruul mind sellistes pattudes, sellises varjatud hingesuguluses noore Trakliga. Pruuli irriteeris ilmselt üks minu biograafias leiduv poolkangelaslik-poolhumeurakas vahejuhtum, mis võis tekitada hämaraid assotsiatsioone Trakli poolt Grodeki lahingus läbielatud. Ilmselt vajab see kümne aasta tagune episood Leedumaal Telšiais seetõttu veel avalikku ülerääkimist. Hoidis ju Kajar Pruul tookord polügoonil õppelaskmisel automaati lahingupadrunitega ning valmistus päästikule vajutama, kui ta õppemärklaudade seas ühe elava liikuva inimmärklaua avastas. Nii et oma tänase suhteliselt rahuliku ja meeldiva eksistentsi olen võlgu hr Pruuli terastele silmadele ja kiirele reageerimisele.* Kuidas ma sinna polügoonile sattusin? Vastus on üsna lihtne — soovimatuse tõttu vene sõjaväes teenida. Ja eriti väikest soovi tundsin ma tookord osaleda Afganistani avantüüris, kuhu võis sattuda peale ohvitseripaberite kättesaamist. Minu eesmärk oli siis iga hinna eest vältida õppelaagri edukat lõ-

petamist. See oligi mul peaaegu õnnestunud, mind oli just laagri ees seal avalikult välja visatud. Kuid selles rõõmusõnnumis oli ka väike mureokas. Ma ei olnud veel lõpetanud ülikooli, ning distsiplinaarüleastumiste eest väljavisatuna ähvardas mind automaatne eksmatt. Nii et minu polügoonile tehtud jalutuskäigu tagamõte oli oma distsiplinaarsetele üleastumistele psühhoopaatilise värvingu andmine. Kurb küll, et vahitornis istuvate valvurite valvsus nii väike oli ja mul üha suurema surmahirmuga võideldes üha kaugemale polügooni sügavustesse marssida tuli, aga mingi freudistlik surmatung või meeleheide mind küll taga ei kihutanud nagu Georg Traklit pärast Grodeki lahingut. See kõik oli küll siiras ja isegi veidi kangelaslik ettevõte, kuid siiski täiesti ratsionaalselt läbi mõeldud ja teostatud. Haiglaste närvidel neurasteenilise kannatajana pole mul küll soovi eesti luule ajalukku minna.

Muidugi, nüüd on sellest kuidagi piinlik kirjutada ja rääkida, aga veel piinlikum oleks edasi vaikida.

Kui nüüd Trakli luule juurde veel kord tagasi pöörduda, siis tuleb tõlked tunnistada õnnestunuks. Naiseliku hingelaadiga Traklile on igati sobinud naistõlkijad. Benni või Golli puhul oleks Debora Vaarandil hoopis suuremaid raskusi tekkinud. Ise oleksin saksa ekspressionistide hulgast just need kaks nime tõlkimiseks välja valinud. Sest Traklist on meil nüüd kahtlemata väga hea ülevaade olemas, saksa ekspressionismist kui terviknähtusest kahjuks mitte. Siin jääb endiselt parimaks teejuhiks Marie Underi 1920. aastal tehtud väike tõlkevalimik.

* Paraku olen sunnitud selle au loovutama laskeharjutust juhendanud okepatsiooniamee ohvitserile, TRÜ sõjakateedri õppejõuele, toona vist major (või alampolkovnik?) Podlužinile (nimekujuski pole ma päris kindel, kuigi kirjandusloole oleks see ju nii tähtis) ning tema kiirele reageerimisvõimele. Ja üldse, Priidu, kust Sa võtad, et mina oleksin laskmata jätnud? K. P.

PEETER KÜNSTLER

Ühe olukirjelduse asjus

JAAN TANGSOO. KROONUKEUE KÜTKES. «Eesti Raamat», Tallinn, 1991. 160 lk. (Romaanivõistlus).

«Kroonukuue kütkes» meenutab sedasorti kirjatõid, mida omal ajal premeeriti publitsistikavõist-

lustel. Raamat seisab lähedal olukirjeldusele ja ei ole kindlasti romaan. (Ehk ei ole aeg ja koht selleks päriselt sobiv, ent küsin siiski: mis asi see romaanivõistlus on? Mis mõttes romaani ja mis mõttes võistlus?) Karakterid jäävad seesmiselt arendamata visandeiks, süžeed kui sellist õigupoolest pole. On hapralt seostatud situatsioonide jada, mis on formaalselt jaotatud kahele ajatasandile — sõjaväkke minek (kogunemine ja sõit, uudsed olukorrad ja vastavad meeleolud) ja üks rutiinsete kroonusündmustega täidetud päev aasta hiljem. Eri aegu seob üks keskne tegelane, kelle arengut me vaid aimame ja sedagi tänu karakteri ühtesulamisele jutustajaga. Lugeja usub neid üheks ja samaks inimeseks, pidades selle all silmas muidugi Jaan Tangsood ennast. Jääb mulje, et päevik, kirjad kodumaale või lihtsalt mälestuste kirjapanek võimaldanuks autoril ainest paremini vormida, olla avameelsem ja isikupärasem. Tulles aga tagasi raamatu publitsistliku olemuse juurde, peab rõhutama siin avalduvat, eesti üldsusel omaks võetud meelsust: NA pole koht korraliku inimese jaoks, seal teenimine on suisa kurjast. Kuna lugu on kirja pandud selle meelsuse jaoks kriitilisel ajamomendil, mil algas üldine deserteerimine, põgenike jaht ja varjamine, peaks raamatut vaatlema ja tõlgendama kui kindlalt määratletavasse konteksti kuuluvat fakti, kui head tahet anda liikumisse oma panus.

«Vikerkaar» tellis minult arvustuse vist ennekoike selleks, et ma kõrvutaksin raamatus avalduvaid sõjaväeelu tahke oma kogemusega. Eks ma siis põuangi seda teha, kuigi mu isiklik kogemus arvustatava teose autori omaga päriselt ei kattu. Teenisin ma ju sundaega ohvitserina lahingväljaõppega tegelevais jalaväeosades ja nn ehitusvägedes toimuvaga sain vaid põgusalt kurss olla. Nii piirdun üldiste taustamärkmetega, mis viitavad raamatu probleemiasetuse olulisele matele pidepunktidele.

Kõigepealt tuleb meeles pidada, et ajateenija sõjaväekogemus sõltub suurel määral sellest, millises väljilis ja väeosas ta teenis, samuti väeosas komplekteerimise seonduvast, «talvekorteri» asukohast jne. Ometi on märgata universaalseid jooni. Neile keskendudes võib väita, et raamatu sisuliseks teljeks on sõjaväes valitsenud olud ja nendega kohanemine või kohanematus. Üldhoiak on siiski optimistlik, sest see jant tuli ju ometi kuidagi läbi teha, et taas normaalsesse keskkonda pääseda. Olukord N.Liidu armees oli mõistagi vaieldamatult ebanormaalne, kasvõi juba alates sellest, et alluvussuhtesse ja kasar-

mu kooselu tingimustesse olid asetatud inimesed, kel polnud üksteisega midagi ühist, ei rahvust, keelt, päritolu, kultuuri, haridust, tavasid, kombeid, kodanikutunnet — absoluutselt midagi. Nagu see on tavaline sunniviisilisele ajateenistusele rajanevas armees, mis pealegi eirab rahvusprintsipi, ei suvatseanud ohvitserkond tunnistada sõdurite õigusi, nende ümber loodi juba värbamise hetkest alates õhkkond, nagu ei oleks sõdur inimene. Subordinatsioonile rõhudes püüti sõdureid sundida ise lahti ütlema oma eneseteadvusest, mis formaalselt peagu alati ka õnnestus. Peale selle pidi sõdur harjuma äärmiselt nigela ainelise olukorraga ja toidu puhul ei tuntud puudust mitte ainult värskest juur- ja puuviljast, vaid ka piimatoodetest ja magusast. Enamikku sõdureist piinas eriti teenistuse alguses võimatus hetkekski üksi olla, valida kasvõi tunniks ajaks enesele meeldivamat seltskonda. Linnalubade andmine toimus täiesti meelevaldselt ja puhkusele pääsemine näis naiivse unistuseks. Ka vaibumatu külmatunne talvisel ajal polnud mingiks harulduseks, üsna reeglipärased 7—8 soojakraadi viisid noorsõduri kasarmust väljumatagi totakasse letargiaseisundisse. Vanemad olid juba teadsid, et külma vastu saab sellistes oludes kõige paremini just mõõduka külmašokiga. Muide, väga suur osa surmajuhtumest mulle teada väcosades langesid just selliste õnnetusjuhtumite arvele, mis olid tingitud sõduri «leidikkusest» sooja ning omaette olemise otsingul ja letargilise unisuse tõttu. Viimane ei tulenenud ainult külmast ja väljamagamatusest, vaid vähemasti samapalju soovist end ümbritsevast välja lülitada. Nõnda võib julgesti öelda, et sõjaväelist korda nõuti, järgiti ja põhjendati ainult formaalselt, see kord oli vaid õhuke rabekest, mille all valitsesid viletsus ja alandus. Sellist olukorda tajus sõdur nii või teisiti absurdseks. Võtame siis veel inimlikest erinevustest tuleneva mittenõistmise sõdurite vahel (tihti ka heatahtlikkuse ja sõbraliku nalja mittenõistmise) ja lakkamatu depressiooniseisundi, mis algas sundvärbamisega ja võis küll ajapikku maheneda, kuid ei kadunud kunagi —, siis peaksimis üldjoontes mõistma sedagi, et pikemaajaline viibimine niisuguses organisatsioonis oli iga üksiku isiku jaoks tegelikult lausa eluohtlik. Üks põhjapanevamaid asju, mida sõdur sellises olukorras läbi tegi, oli enesesäilitamise instinkti kogemine ja sellega seonduvad psüühilised protsessid. Vahest kõige ohtlikum seisund oli sõjaväes nendel, kelle kohanamatus oli tingitud

nooruslikust idealismist. Ja ometi nägin ma oma silmaga vaid ühte täiesti murtud inimest tuhandete hulgas. See oli venelasest sõdur, piiterlane, kes puhkes nutma nii siis, kui sa teda hea sõnaga õnnistasid, kui ka jalahoobi peale, ta halas ja käitus pugejalikult ega olnud teda võimalik kusaigil rakendada. Minema saata? Ei mingil juhul! Õnnetu «teenis» katlamajas tuhanduniku taga oma aastad täis ja ma mõtlen õudusega, mis ilgusi temaga seal ära tehti. Rõhkem tuli ette sõdureid, kes oma isiksuse omadustele tuginedes suutsid heas mõttes mõjutada nii kaasteenijaid kui ülemusigi. Nende eneseväarikus pani end maksma mitte vastuseisu, vaid sõjaväe argipäeva kaudu, seda respekti meeleldi ja tunti aukrustki.

Ohvitserkond soosis salamisi kihistumist teenistusaja järgi ja neist võib ses mõttes aru saada, et seda sai ühe mõjusa sunnimetodina ära kasutada. Oli ju seersant kui äärmiselt vajalik vahelüli sõjaväelaslikus hierarhias praktiliselt välja suretatud. Jupijumalat on alati vihatud ja pilgatud, aga juba see, et ta kuulub kasarmueltu ringi, asetab sõduri elementaarsed õigused ja vajadused ülemuste silmis hoopis uude valgusesse, nendega peab arvestama. Lipnikud aga ei kuulunud kusagile, nad õilmitsesid ohvitserkonna hõlma all ja eraldusid reakoosseisust kuidas aga said. Kuigi oli alati võimalus seersante nende õigele kohale tõsta, löödi pool aastat kõva drilli saanud paelamehed piltlikult öeldes näoli mutta ja trambiti neil pool aastat turjal — siis aga nõuti ühtäkki, et nad hoolitseksid täie innuga sõjaväeliku rutiini ülalhoidmise eest. No ei, neil polnud enam autoriteeti ega tahetki, ka väljaõpe oli ununemas. Nõnda kujunes olukord, kus naha ülesandeid täitsid aegajalt kõrgemad ohvitseridki, ent tegelikult ei teinud seda keegi.

Märksa laiem ja ohtlikumgi oli sõdurite grupeerumine rahvuse või näiteks sotsiaalse läheduse alusel. Mõistagi peitus nii hierarhiseerumise kui gruppide tekke taga inimlik soov omada mingeidki privileege, leida kaitset õigusetus olukorras. Ent pahatihti nähti selle tagatiseks füüsilist terrorit ja peaaegu et rituaalset alandamist. Laias laastus polnud ohvitseridest sellest signast-saginast sooja ega külma, sest suuremate korratuste puhuks leidis survevahendeid piisavalt. Kartma pidi vaid üksikuid traagilisi kriisimomente, mida jõudumööda püüti ära hoida.

Nüüd mõni sõna keelekandmise tagamaadest. Koputajate järele tekkis vajas ohvitseridel, kelle alluvusse oli usaldatud roodujagu sõdureid.

Keelt kandsid enamasti kirjutajad ja teised väiksemad «aristokraadid», kes oma ülesannet ei varjanudki. Komandör pidi teadma, mis kasarmus toimub, ja ta tahtis ka eraelu clada. Kui näiteks sõdur sai kodust masendava kirja (kirju reeglina ei avatud), siis tuli vältida relva sattumist tema kätte. Samuti jälgiti sõdurit, et ta ei sooritaks enesetappu. Et ühte ja teist ja veel hullematki ikka juhtus, näitab koputamise ja ettevaatusabinõude diletantlikkust.

Oli ka teine pealekaebamise süsteem (pluss veel mõni, mis sõdurisest ei puudutanud), millest meie autor ei räägi ja mida tema «väeliigis» võib-olla suuremat ei eksisteerinudki. Näiteks jalaväepolgus, mis polnud just viidud täielikku konserveerituse-seisundisse, leidis alati üks kindel ja kõigile teada GRU-ohvitser. Kindlapeale lõi ta oma keelekandjate võrgu, kuid kasutas seda peamiselt kriminaalsete situatsioonide ja traagiliste kriisihetkede juurdlemisel. Haruldase töö tema agentuuri jaoks oli dissidentide, usklike jne jälgimine ning siin oli enamasti tegu sõduri kodukohast lähtunud koostööpalvete. Kriminaalkuritegude puhul tunni tolle asjamehe järele lausa põletavat vajadust, näiteks kui oli avastatud relvarööv. Nn määrustikuväliste ja paljusid alati segaste, sõjaväelasi puudutavate suhete ilmsikstulekul ei armastanud teda aga keegi, sest oma suhtelises sõltumatuses võis ta vangla eeskotta toimetada ka keskastme ohvitseri. Juhin tähelepanu, et väljast tulnud juurdlejal oli väeosas väga raske midagi korda saata, eriti kui ohvitserkond tema tegevust oma huvides kontrollis. Seega võib öelda, et selles sõjaväes puudus too elementaarne usaldus, mille najal alluvas saaks tekkida moraalne kohusetunne ülemusi võimaliku õnnetuse või kuritöö eest hoiatada, rääkimata juurdlusele kaasaaitamisest. Selles peab nägema ka omamoodi allumatuseilmingut, mis ei olnud kaugeltki alati eetilisel talutav, nagu ohvlike mängude puhul ikka. Ma ei näinud toona ega märka ka meenutades mingit alust sellise usalduse tekkeks.

Minu üldine kogemus nn ehitusvägedest: päristunud mustatööliste bande. Kui oli vaja midagi nende ehituselt «ärIDA», ei otsitud kontakte aastme järgi, piisas ettejuhtuvast tegelasest. Nende kupumehed ei olnud põrmugi sõjaväelalikud, riviohvitserid põlastasid neid kõrvu politrukidega (viimaste embleemiks oli viinapits ja madu, nagu irtitades öeldi). Minu teada likvi-

deeriti need «väeosad» perestroika algaastatel. Pigem oli tegu sõjaväestatud ehitusorganisatsiooniga, mille liikmeid värvati sunniviisiliselt, nõnda et neis võis näha sunnitöölist või ajutist orja. Muidugi, sinna värvati palju kriminaalkurjategijaid, kes paratamatult tõid enesega kaasa teatud mentaliteedi (ent siiski — mõrtsukad pidanuks saama eluaegse «bronni»). Samuti kuulusid sinna vaimse ja füüsilise puudega inimesed ja nn «metsikud», kel seni polnud vaja teada sedagi, et nad on mõne riigi alamad, aga ka n-ö kahtlase meelsusega kodanikud. Ka täiesti tavalised «keskmised» noormehed võisid sinna pida jääda. Praktiliselt kohtas kõiki neid kategooriaid absoluutselt igal pool (harva küll, aga ka süüdimõistetud mõrtsukaid), isegi strateegilise tähtsusega väeosades. Pilt oli lõpmata kirju. Sellise tasemega seleksioonini, nagu seda kirjeldab Milan Kundera oma romaanis «Nali», ei jõutud N. Liidus vist ialgi. Kaardrisüsteemi ei saadud lihtsalt klappima, enamik väeliike jättes igat masti kaadri järele, kuid kohtadel ei osatud teenistusaluseid mõistlikult rakendada. Mida kõrgemalt laekusid komandeerivad läkitused, seda enam need kannatasid meeltesegaduse all: raketiväelased ehtasid kusagil sigalat, jalaväelased käsutati teenindama lennupõlvla, sest sealne sõdurkoosseis langetas tulevasel tiibraketide polügoonil metsa jne, aga omal kodumaal vaenatud dissident istus kuulsurikka diviisi sõjalise kuulsuse muuseumis ja sõi end paksuks nagu tünn, sest õues võis ta käia ainult öösiti — muidu ajab poliitilise kasvatustöö nurja. Viimaseid asjaolusid mainin nimelt selleks, et lugeja oskaks taibata sõjaväeolude kirjeldamise taustal kummitavat imelikku lõbusust, mis väljendub süütu inimese tahtmatutes naerupuhangutes, mida alailma katkestavad veelgi kummalisemad nuuksatused. Teenimine Nõukogude Armees oli ühtaegu ka pilguheit issanda loomaia õudlõbusatele nurgatagastele.

Taolise arvustuse kirjutamine ajab paratamatult närvi. Kas poleks parem, kui näiteks hr. Hirvlaane kirjutaks midagi ülevaatlikumat? Või sõjaajaloo selts publitseeriks lähiaegade sõdurimälestusi? Ah, nemad ei anna vist militaarleksikonigi välja. «Militaarsaagast» ei tasu unistadagi! Üks mees kirjutas — noh, siis ta võiks ju kõvasti edasi ja läbi kirjutada. Kui ühes kirjanduslikus teemas leiduks iseeneslik teostus-tahe, siis kelle poole ta julgeks pöörduda?

KALEIDOSKOOP

CORNELIUS HASSELBLATT

Saksa pohmelus

Saksa kultuur kevadel 1992

1989. aasta novembri šampanjaõöst Berliinis on möödaks kaks ja pool aastat, aga kui raske see joo-
bumus oli, on näha sellest, et sakslased põevad
veel praegugi kõva pohmelust. Seda on näha mu-
jalgi kui poliitilises elus: maikuus järgnes üks
streik teisele, majanduslik olukord — eriti idao-
sas — halvenes pidevalt ja valitsus oli ebapopu-
laarsem kui kunagi varem. Küllap oli Genscheri
tagasiastumine pisut ka sümboolne ega põhine-
nud ainult tema kehval tervisel.

Saksamaa nn ühendamine ei olnud ju mingi
ühendamine. Kohl & Co on DDRi liitsalt ära
ostnud ja praegused raskused ning erinevused
pole mitte ainult majanduslikud: kahe ühiskon-
na kokkuliitmisel ilmnas, et tegemist on kahe
täiesti erineva rahvaga, niisiis ka kahe erineva
kultuuriga. Christoph Hein nendib ühes ettekan-
des (ilmunud ajakirjas «neue deutsche literatur»
92, nr 4), et keegi polnud selleks ette valmista-
tud, ja toob väga hea näite: kui 4. novembril
1989. a teatati, et Ida-Berliinis Alexanderplatzil
tuleb suur demonstratsioon, arutati Lääne-Saksa
kesktelevisioonis (ARD) isegi seda, kas teha
kokkutulekust otseülekanne. Otsustati siiski jät-
kata Boris Beckeri tennisemänguga, ja Hein
konstateerib: «Ja mina arvan, et see oli õige ot-
sus, kuna see Saksamaa, see endine Liitvabariik,
oli palju identsem Boris Beckeriga kui kumma-
lise Elbe-taguse maaga.» Ta ütleb edaspidi isegi
natuke provotseerivalt, et ühendamine Itaalia või
Prantsusmaaga oleks olnud vist samuti pisut
ootamatu ja kohanud vastupanu, kuid olnuks
siiski palju lihtsam ja loomulikum.

Veel ei kõnele need kaks rahvast ühist keelt,
veel vajatakse tõlkijaid — ja see olukord kestab
kindlasti veel ühe põlvkonna, olgugi et poliiti-
kud lubavad roosat tulevikku. Kuid olgu, selline
on alati ja igal pool poliitikute ülesanne olnud.
Miks peaksid praeguse Saksamaa poliitikud ole-
ma erandid?

Sellegipoolest jäi nn saksa kultuur ellu ja on
vaevaliselt kokku kasvamas. Kirjanike liitused
on esialgu veel mitu, kuid näiteks on õnnestu-
nud säilitada Ida-Saksa raamatukaupluste süs-
teem ja enam-vähem isegi kirjustused. Veel
eksisteerib ka Leipzigi raamatulaat — kardeti, et
see sureb Maini-äärese Frankfurdi messi surve all
välja. Hiljuti oli Leipzgis kevadlaat üheainsa

põhiteemaga: Ida-Saksa kultuur ja kirjandus.
Kõige suurem selles oli Günter Grassi isiklik pa-
nus. Ta on alati ühendamise vastu olnud, vähe-
malt sel kujul, nagu see nüüd toimus, kuna ta
teadis, mis siis juhtuks (ja mis ongi juhtunud):
neljakümne aasta eitamine, ühe rahva allaneela-
mine ja suure venna targutamine.

Grass oli Leipzgis kogu hingest kohal, kaa-
sas uus romaan. Sellest tehti Saksamaal nii suur
number, nagu varem vaevalt on mõne romaani
puhul tehtud. Isegi raadio päevauudised teatasid:
«Täna avatakse Leipzgis raamatulaat, kus esita-
takse mitu uut raamatut, nende hulgas ka Gün-
ter Grassi uus romaan *Unkenrufe*.» Reklaam oli
nii tohutu, et juba esimesel müügipäeval jõuti
teha kolmas trükk, nii et võib-olla tasub seda
teost lähemalt vaadata.

See romaan on eelkõige oma aja dokument
nagu iga romaan, aga siin on selgemini — ja
meelega — sisse võetud kirjutaja ümbruses toi-
mune novembrist 1989. aastast kuni Lahesõja ja
Jugoslaavia-sündmusteni. Keskne teema on
sakslaste ja poolakate äraleppimine, danziglase-
le Grassile üks südamelähedane teema. Saksa
mees ja poola naine — mõlemad üle keske-
sed, niisiis Grassi-vanused — kohtuvad Poolas,
lähivad kalmistule, armuvad teineteisesse ja kor-
raldavad Saksa-Poola ühisfirma, mille eesmärk
on anda sakslastele võimalus osta endale hauap-
lats Poolas. Idee areneb ja õitseb, kuid juhtub
see, mis pidigi juhtuma: üldine kommerts ja ka-
sumijahtimine röövivad idee õilsuse ja saksa-
poola paar lahkub pettunult firmast. Ja pisut
hiljem autoõnnetuse läbi ka maailmast.

Raha võidab nagu alati. Pateetiline Grass? Et-
tenägelik Grass? Poleemika raamatu ümber on
olnud äge ja vilgas. Paljud kiitsid Grassi, enne-
kõike meil praegu väga populaarne poola kirja-
nik Andrzej Szczypiorski, mõned — nagu meie
pisut juba vanaks saanud *Literaturpabst* Marcel
Reich Ranicki — materdasid ta maha. Lugemis-
väärne on see teos igatahes, ja eht-grassilik ka:
suur sõnameisterlikkus ühelt poolt ja konkreetne
poliitiline värving teiselt poolt. Ja midagi täiesti
uut on siin ka: kõik poolatari laused on sarmi-
kalt vigases saksa keeles. Seegi on praeguse ja
tulevase saksa kultuuri üks nähtus. Selle «kirjan-
dussündmuse» varju jäid mitmed teised teosed,
kuigi nende väärtus pole sugugi väiksem. Täies-
ti apoliitiline on Botho Straußi uus romaan *Be-
ginnlosigkeit*, väga filosoofiline teos, mis otsib
ühendust loodusteaduste ja kirjanduse vahel. See

eruleeritud ja nõudlik tekst sai kõrge hinnangu ja tema mõju on vist pikaajalisem kui Grassi romaaniil.

Ning kirjandus otsib teisigi teid: Peter Handke kirjutab teatriteksti, mis on lavastatud kahe-tunnilise tummnäidendina. Ainult liikumine, mitte ühtki sõna. Esietendus oli äsja Viinis ja küsimusele, miks ta niisuguse teksti kirjutab, vastas Handke, et ta tahtis «kirjutada midagi, mida on täiesti võimatu lavastada». Ja arvustaja lõpetab: «Mida oligi tarvis tõestada.»

Austria lavadel juhtub veel igasuguseid asju. Teine kaasaegse saksakeelse draama suurkuju — Tankred Dorst — nautis suurt menu oma uue näidendiga *Fernando Krapp hat mir diesen Brief geschrieben*. Seda mängiti Viinis, ja lugeja ehk küsib nüüd närviliselt, kas pärast DDRi on juba liidetud ka Austria? Õnneks küll mitte, kuid mu enda jaoks on väljaspool Saksamaad kirjutatud (kuid tihti Saksamaal ilmunud) kirjandus alati olnud osa mu enda kultuurist. Ma olen alati pidanud vägisi meelde tuletama, et Bachmann, Bernhard, Dürrenmatt, Frisch, Handke *ei* ole sakslased. Nad on alati nii omased olnud. See ei tähenda minu jaoks mitte Suur-Saksa ihaldamist, vaid saksakeelse kultuuri kokkukuuluvust.

Ja kuidas jääb siis pohmelusega? Endised DDRi kirjanikud elavad ja kirjutavad ikka ka. Volker Braun näiteks kukkus ühe näidendiga õudsel kombel läbi (*Böhmen am Meer*, Berliini Schiller-Theater), kuid jätkas siiski ja avaldas hiljuti jälle ühe näidendi, *Iphigenie in Freiheit*, mida on arvustatud või hinnatud kui «viimast DDRi kirjandusteost», kuna selline krüptiline ja

eklektiline kirjutamisviis polevat praeguses ühiskonnas enam vajalik.

Kuid üks asi on kindlasti vajalik, ja see on huumor. Teatavasti ei ole huumorimeel sakslastel ülearu hästi arenenud. Kuid neil sakslastel, kes nelikümmend aastat sotsialismi õnnistust nautisid, on see iseloomumadus tublisti arenenud. Näha on see praegu *Weltbühne* veergudel. See 1905. a asutatud ühiskondlik-poliitiline ajakiri jäi pärast sõda Ida-Berliini ja säilis ka pärast ühinemist. Nüüd sõnastab ta provotseerivalt ja satiiriliselts idasakslaste probleeme ja on minu meelest tähtis kultuurikandja uuel Saksamaal. Äsja lugesin sealt uut Vergiliuse tõlget: ladina-keelsest lausest *Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor* sai saksa keeles *Und dereinst aus unsern Ossis mag ein Räscher auferstehn* («Ja ükskord meie ossidest võib tõusta tasuja»). See geniaalne sõnamäng jääb kõrvalseisjale (ja mitte-latinistile) arusaamatuks: lad *ex ossibus* tähendab luudest (lad *os*, omastav *ossis* on luu), kuid *Ossi* on praeguses saksa keeles endine DDRi kodanik (Ost = ida)!

Nõnda see lugu on. Endised DDRi kodanikud on õigustatult vihased, nad on maha müüdnud, ja kes teab, millal tuleb tasumise aeg. Kas järgmistel valimistel 1994?

Niipalju tänaseks. Saksa kultuur mahutab palju, sinna kuulub näiteks ka Hamburgi naiste festival, kus hamburglastel (või hamburglannadel, kuid mina olin ka seal) oli võimalus kuulata Maimu Bergi ja Viivi Luike. Ida taasleidmine käib niisiis mitmel pool. Ja see ongi üks tähtis sõnum Saksa kultuurikevadel, olgu pealegi, et ainult minu isiklikust vaatepunktist.

NIGOL ANDRESEN EESTI UUE ELU LÄVEL

Kellel õnnestus kaasa elada Eesti Riigivolikogu avamist ja järgnevaid istungeid, see võis tunda vabanemisvaimustust ja teotahet, nagu me muidu ei ole näinud. Mitte ainult kodanlise korra üldine paine, vaid ka kuueaastase «vaikiva oleku» ränk surve oli selle ette häälestanud. Rahvasaadikud ei kuulunud kuidagi tühte senisesse kitsamasse liikumisse. Nende seas oli inimesi mitmelt tööalalt, töölisliikumisest ja intelligentsist. Kommunisti kõrval istus omaaegne sotsialist ja parteitu. Ülikooliprofessori, kirjaniku ja õpetaja kõrval seltsis tööline, väikepõllupidaja, ametnik. Esimeheks valiti kauaaegne poliitiline vang Veimer, avajaks oli 70aastane pensioneeritud õpetaja Janson, kes oma vanadusepäevadelgi teeb energilist tööd Tallinna Pedagoogilises Muuseumis. Vaimustatud õhkkond, teotahtelised näod, energiline esinemine kõnedes — see kõik iseloomustas Eesti kauaoodatud vabalt valitud parlamendi istungeid.

Oli siis mitte ainult rahvasaadikuile, vaid ka kogu töötavale rahvale endastmõistetav sotsialistlik tee, millele rahvas julgelt asus. Oli see loomulik jätk, kui kuulutati rahva tahet liituda Nõukogude Liiduga liiduvabariigina. Eksivad need, kes peavad väljastpoolt neid otsuseid kuidagi ülepiiriminekuks, selleks oli rahva määratu suure enamuse poolt rahvasaadikuil kindel mandaat.

Rahvasaadikuil oli selge: ilma sotsialismita ei suudeta reaktsiooni murda; on võimalik ja sellepärast vaja sotsialismi teele asuda. Kuid samuti oli selgus selles, et sotsialismi teostamine ei ole võimalik teisiti kui nõukogudevabariigi vormis, ja samuti ainult liidus maaga, kus sotsialism on võitnud: Nõukogude Liiduga. Et sellele lisaks tuli määrata sotsialistliku nõukogudevabariigi lähimad ülesanded rahvamajanduse ümberkorraldamises, oli iseenesest selge.

Suurtööstus, pangad ja liiklemisvahendid rahva omaks, natsionaliseerimisele! See oli esime-

ne sisu määramine nõukogudekorrale, kuid seda rahustavam talupoegadele oli maa päästmine võlgadest, maa kuulutamine rahva omaks, ja seejuures üksikmajandamiste kindlustamine.

Tulemused on juba praegu käegakatsutavad. Kui enne valimisi valitses mõnesugustes ringkondades ebakindlus ja endiste võimulolijate poolt levitatud kuulujutud mõjustasid siiski rahvamajandust, siis kohe Riigivolikogu kokkutuleku järel tekkis väga suurtes hulgades kindluse tunne: pankade tegevus läks päevapealt ikka rahulikumaks, sissemaksud suurenesid, tagavarade ostmine kauplustest hakkas kaduma, tühe sõnaga, produktsiooni- ja jaotusaparaat hakkas korrapäraselt funktsioneerima.

Kõige palavikulisem töö käib Majandusministeeriumis. On moodustatud usaldusmeeste võrk kõigi pankade juurde. On natsionaliseeritud mõned suurtööstuslikud ja kaubanduslikud ettevõtted. Ja kõige selle üle lehvivad Toompääl rõõmsalt punane ja sinimustvalge lipp kõrvuti: sotsialistlik revolutsioon on omandanud tõelise üldrahvaliku revolutsiooni vormi.

Ei tule, muide, tähelepanuta jätta kirjanike, kunstnike ja näitlejate, samuti kui kogu intelligentsi suurt elevust selles pöördes. Mitte asjatult ei kuulu valitsusse seesugune väljapaistev luuletaja kui dr Johannes Vares-Barbarus pääministrina ja praegu Presidendi kohustetäitjana, nii väljapaistev luuletaja, romaanikirjanik ja tõlkija kui Johannes Semper haridusministrina, nii väljapaistev teadusemees kui ajaloo professor Hans Kruus pääministri asetäitjana. Intelligents on näinud alles nüüd oma loomingu jõudusid vabalt vallandavat. Ta teeb agaralt kaastööd ajalehtedele, sest et suvel kirjanduslikud ajakirjad seisavad, kuid ka sellepärast, et nüüd on, millest kirjutada, ja on võimalus kirjutada ja avaldada, nagu varem seda võimalust ei olnud.

Võime kujutleda, missugust renessansi elab praegu Eesti vaimuelu üldse. Kuid mitte ainult seda. Eesti rahva suurte hulkade organisatsiooni-

lised ja organiseerivad jõud on astunud tegevusse majanduse ümberkorraldamisega. Olen neil päevil majandusministri kohusetäitjana puutunud lähemalt kokku selle sipelgatõega, mida teevad töölised ja ametnikud pankade, tööstuslike ja kaubanduslike ettevõtete ning liiklemisettevõtete natsionaliseerimise eeltöödega. Selle eel on käinud määratu hulkade organiseerimine, millest olen saanud mingi aimu Ametiühingute Keskliidu juhatusel istungitel käies — rohkemaks on nüüd vaevalt aega olnud. Olen saanud näha erakordselt mitmetuhandeliste rah-

vahulkade kogunemisi mitte ainult pälinnas vaid ka sisemaal, kus koosoleku puhul rahvas on lihtsalt tänaval ja platsidel. Kes seda kõike vaatab, see loobub paratamatult oma senistest eelarvamistest ja lööb kaasa. Maha arvatud ainult need, kes on otseselt huvitatud endisest rezhimist. Kuid kes paneb tähele üksikuid viltuvaatajaid ja kõrvalejääjaid selles suures rahvatõus

Työväen Arkisto materjalide põhjal
publitseerinud Juhan Kristjan Talve.

A. J. ITSKOK Purask ja karikas

konspiraatorite	inspiraatorite
instrueeritud	konstrueeritud
monogramsest	koprogramsest
koprollidist	monollidist
punase tudi	tunase pudi
pudevaid kortse	kudevaid portse
susijate pominal	posijate suminal
puuris koterdades	kooris puterdades
pugevalt toetava	tugevalt poetava
kumeda tuluga	tumeda kuluga
tobeda kogu	kobeda togu
institutsioonikohaste	
konstitutsioonihaste	
poputajatega kopulatsioon	
koputajatega populatsioon	
no noosisoon on	
ehe	
eluluuleteluulule	
see sulemehemelus ees	
kilava valedelava valik	
isade elu kenimaga minekule edasi	
igikaasajaloosalasoolajasaakigi	

Vikerkaar

Toimetus:

Peatoimetaja Toivo Tasa 44 58 26.
Peatoimetaja asetäitja Alla Kallas 60 17 72.
Vastutav sekretär Jüri Ojamaa 44 12 48.
Algupärane ja tõlkekirjandus Märt Väljandiga 60 18 58.
Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika Marika Miki 60 18 58.
Kajar Prual 60 18 58 (Tartus teisip reedeni k 14—16 tel 31 373).
Üldinformatsioon Olev Remsu 60 18 58.
Keeletoimetaja Tiina Lias 60 18 58.
Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 60 18 58.
Tehniline toimetaja Katrin Mürk 60 18 58.
Masinakiri Viivi Hantadze 44 12 48.
Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Praaeksemplaride kohta saab teavet trüki-koja tehnilise kontrolli osakonnast 68 14 11.

Toimetuse aadress: EE0031, Tallinn, Toompuiestee 30.
Fax 442-484.
Kirjastus «Perioodika», EE0001, Tallinn, Pärnu mnt 8.
Laduda antud 03.07.92
Trükkida antud 14.08.92
Ofsettrükk Trükipoognaid 7,8. Tingvärvitõmmiseid 12,51. Arvestuspooznaid 9,71. Tellimuse nr 2183.
Tallinna Ajakirjandustrükikoda. Pärnu mnt 67a.
«Vikerkaar» nr 9
Hind 3 krooni.

Vikerkaar

Hind 3 krooni
78245